

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

2 / 2006

IDSS

Київ 2006

УДК 314 (051)

ББК 60—7

Д 94

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії та соціальної економіки.

Широко висвітлюються питання теоретичної, описової та економічної демографії, зокрема теорія народонаселення та демографічної політики, методологія демографічного аналізу і демоекономічного моделювання, проблеми розселення населення і результати прикладного демографічного аналізу, теорія та практика демографічного прогнозування.

Висвітлюються проблеми побудови соціальної правової держави як інституту громадянського суспільства, основні питання соціальної політики та соціальної безпеки України, проблеми та перспективи людського розвитку, його вимірювання і моделювання, проблеми соціальної рівності та справедливості, соціальної стратифікації суспільства, бідності та середнього класу. Розкриваються теоретико-методологічні та прикладні проблеми економіки праці, зокрема формування та використання трудового потенціалу, ринку праці, доходів населення та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1—15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* — заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *О.В. Макарова* — доктор економічних наук, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., к.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н.; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., к.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Фойгт Н.А., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г. О. (технічний секретар редакційної колегії)

ЧОРНОБИЛЬ – ТРАГЕДІЯ, ЯКА НЕ МАЄ ПОВТОРИТИСЯ

Сплинуло 20 років від тієї дати, коли світ сколихнувся від найжахливішої техногенної катастрофи – вибуху на Чорнобильській атомній електростанції. І хоча час невпинно віддаляє нас від того трагічного в історії нашої країни дня, обриси тоді пережитого постають зримо і бентежать наші душі та серця. Впродовж минулих років Росія, Україна і Білорусь, а також міжнародні організації системи ООН, Євросоюз, уряди, наукові і громадські організації ряду країн здійснили колосальний обсяг робіт з мінімізації наслідків цієї аварії і вивчення їх впливу на людину і навколишнє середовище. Їх результати обговорювалися на численних міжнародних заходах: конференціях, семінарах, відкритих лекціях, благодійних акціях тощо, матеріали яких демонструють, що радіаційні катастрофи, на відміну від інших, перетворюють постраждалі території на зону суцільної кризи, що долається десятиліттями. Тому зусилля багатьох урядів, громадських організацій, науковців спрямовані на пояснення відповідних економічних, соціальних, медичних наслідків. А щоб ця трагедія не забувалася, весь світ кожного року 26 квітня відмічає день Чорнобилю.

Серед великої кількості пам'ятних заходів, що були проведені з нагоди 20-ї річниці цієї трагедії в 2006 році, варто відзначити наступні: фотовиставка в Нідерландах, Міжнародна фотовиставка в Канаді, концерт у Данії “Звуки Чорнобилю”, художня акція: „Чорнобильська Діагональ” у Франції, богослужіння в пам'ять про померлих в Англії, вистава “Чорнобильська молитва” у Москві, двадцятий ювілейний концерт в Ірландії „Голоси Чорнобилю”. Пам'ятні заходи, присвячені річниці Чорнобильської катастрофи, відбулися в Австралії, „20 років Чорнобилю” – в м. Базелі і його околицях у Швейцарії та гуманітарний марш “І мені не байдуже” у Молдові. Але й такий перелік не дає повної уяви щодо масштабності відзначення цієї дати по всьому світу.

Ядерна енергія нині поставлена на службу людям. Атомні електростанції – важливе і надзвичайно потужне джерело електроенергії в епоху прогресуючого енергодефіциту в багатьох країнах. До того ж виробництво електроенергії на АЕС, за умов їх безпечного, безаварійного функціонування (за оцінками спеціалістів) є найбільш екологічно чистим, порівняно з іншими видами її добування. Отже, навряд чи можна в наш час знайти рівнозначну альтернативу їм. Через те в увесь зріст постає складна проблема перед вченими і конструкторами, спеціалістами-експлуатаційниками, що полягає в тому, щоб створити такі системи ядерних енергоблоків, такий їх багатомірний захист, щоб за будь-якого випадкового відхилення від технологічних норм їх експлуатації, чи взагалі за будь-якого непередбачуваного випадку дії на них техногенних, сейсмічних та інших явищ була стовідсотково виключена катастрофа чи аварія подібна до Чорнобильської. Доля мільйонів людей не повинна залежати від помилки оператора або конструктивно-технологічної недосконалості бодай найменшого механізму ядерного блоку.

Чорнобильське лихо цілковито засвідчило, що не можна нехтувати руйнівною силою ядерної енергії, яка здатна за долі секунди знищити життя мільйонів людей і радіаційно забруднити величезні території та зробити їх непридатними як для господарського використання, так і для нормальної життєдіяльності їх мешканців. Слід пам'ятати, що для радіаційного випромінювання не існує кордонів, від нього не захистить навіть велика відстань від епіцентру трагедії, бо епіцентром буде вся Земля. Тому проблеми безпечного використання ядерної енергії та надійного контролю над нею повинні стати турботою всього людства. І, як відомо, багато країн взяли участь у наданні допомоги жертвам Чорнобильської трагедії. Але найбільша відповідальність лягає на нашу країну. Саме Україна найсильніше постраждала й нині потерпає від цієї катастрофи. Тисячі наших дітей були відправлені в спеціальні реабілітаційні центри, ряд населених пунктів потрапили до зони відселення.

Для України й її уряду головною проблемою й основним завданням є побудова нового саркофага за найдосконалішими сучасними технологіями, забезпечення надійності укриття зруйнованого реактора та безпечності будівництва. Але з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин ця робота непомірно затягується, і це становить серйозну загрозу. Та найпершою є турбота про тих знедолених людей, які зазнали впливу радіації, стан їхнього здоров'я і психологічний стан з тим, щоб повернути їх і їхніх дітей до повноцінного людського життя, забезпечити впевнене майбуття.

У вдячній пам'яті народу назавжди збережуться імена тих, хто, не вагаючись, став на двобій з розбурханою силою радіації в перші часи після трагедії, захистивши його (як і людей інших країн) ціною свого життя і здоров'я від можливого ще значнішого ураження. П'ятьох з них (померлих) за подвиг в ім'я життя нинішніх і прийдешніх поколінь, особисту мужність і самопожертву, виявлені під час ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС Президент України цього року удостоїв звання Герой України і ордена "Золота Зірка". Українська влада повсякчас дбає про те, щоб зменшити вплив наслідків цієї катастрофи на умови життя населення та його здоров'я. Багато українських спеціалістів постійно працюють над подоланням чорнобильського впливу.

Чорнобиль – це кривава рана на українській землі і в серцях багатьох людей. Але все ж, сьогодні в чорнобильську зону повертається дедалі більше тих, для кого Чорнобиль є батьківщиною, хто всі ці довгі 20 років провів у тузі за рідною домівкою. Залишити своє місто їх змусило страшне лихо, глибокі відмітини якого вони носитимуть в собі все життя. Та попри будь-що, вони шукатимуть своє втрачене щастя на цій зраненій землі.

І всі ми, все людство має солідаризуватися з ними під єдиним закликом: „Чорнобиль – трагедія, яка не має повторитися”. Безпека людини – найголовніший пріоритет Української держави, а людський потенціал – найвагоміша цінність для суспільства, його розвитку шляхом прогресу і демократії.

Щербина О.І.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.04.2006 р.

ОЦІНКА „ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ” СКЛАДОВОЇ ЗМІН ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ

О.Г. Рогожин,
*кандидат географічних наук,
головний науковий співробітник
Інституту проблем національної безпеки*

Вступ

Екологічні і соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи набули планетарного масштабу. Найбільш наочно вони виявилися в першій половині 1996 року, в „гострий” період аварії на Чорнобильській АЕС (під час її безпосередньої ліквідації), коли тільки з українського сектору зони радіаційного забруднення швидко евакуювали понад 90 тис. мешканців більш як 80 населених пунктів. Стабілізація меж зони радіаційного забруднення із припиненням нових радіоактивних випадів та розпадом короткоживучих радіонуклідів не зупинила масовий вплив населення з її території. Це, а також жорсткі радіогігієнічні обмеження господарської діяльності, негативні медичні і психологічні фактори, спричинило ланцюгову реакцію довготривалої соціально-економічної деградації, що призвела до докорінних змін тенденцій розвитку поселенської мережі на радіаційно забруднених територіях. Пострадянська соціально-економічна криза 1990-х років їх лише дещо модифікувала. Бо будь-які зміни мереж розселення населення мають інерційний характер. Тож тепер, через 20 років по катастрофі, можна підбити підсумки й спробувати оцінити вплив власне „чорнобильського” фактора на зміни поселенської мережі в Україні.

Загальна тенденція еволюції поселенської мережі в сучасній Україні

З початком 1990 років в Україні загострилася й демографічна криза. У сільській місцевості вона почалася ще в кінці 1970-х, коли стартували процеси природного скорочення (депопуляції) населення і прогресуючого постаріння його вікової структури. В 2001 р. депопуляція охопила вже майже 90% сіл [1]. Така ситуація справляє негативний вплив, перш за все, на сільське розселення, призводить до широкомасштабної деградації сільських поселень в Україні, тобто до їхнього соціально-економічного та інфраструктурного занепаду, зменшення людності аж до повної втрати населення і переходу до категорії обезлюднених. Тому неухильно збільшується група сіл з малою людністю, ряд сіл зникає і знімається з обліку (230 – 240 одиниць за 1996 – 2000 рр. [1]), мережа сільських поселень розріджується.

Поміж деградуючих сіл розрізняють „занепадаючі” (де частка осіб пенсійного віку понад 50%, а якщо людність до 200 чол. — понад 40%) і „вмираючі” (де залишилося менше 50 чол. чи де немає дітей до 16 років, або частка осіб пенсійного віку перевищила 65%). За даними останнього суцільного обстеження сіл, яке здійснили органи державної статистики, на 1.01.2001 р. в Україні було 24,8% деградуючих сіл (понад 7000), з них більш як половина „занепадаючих” (3640) і майже половина „вмираючих” (3455). Процес деградації сільської поселенської мережі найактивніше відбувається на Північному Сході України: на Чернігівщині частка деградуючих сіл сягає 56% (причому переважають „вмираючі” села), на Сумщині — 51%, на Полтавщині і Харківщині — 37 і 42% відповідно. В більшості центральних і східних областей України деградує до 27 — 31% сіл. Найменше деградуючих сіл у західних областях, на Херсонщині і в Криму [1].

Вплив Чорнобильської катастрофи на поселенську мережу

Він торкнувся здебільшого сільського розселення, варіює залежно від правового режиму зони радіоактивного забруднення, залежить від ступеня сприятливості доаварійної демографічної ситуації і змінюється в часі.

У зоні відчуження (2,04 тис. км² в Київській і Житомирській областях), в 1986 р. було евакуйовано населення з 76 населених пунктів (у т.ч. з 7 сіл Житомирської, 67 сіл Київської областей та 2-х міст: Прип'ять і Чорнобиль) — всього понад 91,6 тис.чол. [2]. З них в 11 селах колишнього Чорнобильського району та в місті Чорнобиль досі постійно мешкають т.з. „самосели”, люди переважно літнього віку [3].

В загальному підсумку внаслідок „чорнобильської” евакуації з зони, як на сьогодні, цілковито обезлюдніли одне місто (Прип'ять) та 63 сільські населені пункти (з них понад 20 фізично знищено), 11 сіл деградували і вмирають, одне місто (Чорнобиль) деградувало у переважно тимчасове поселення, поселенська мережа Чорнобильського району практично знищена, а сам він зник з мапи України.

У зоні безумовного (обов'язкового) відселення (2,23 тис. км² західного і східного слідів забруднення) на початок 1991р. мешкало до 50 тис. чол., налічувалося 92 населені пункти (у т.ч. 89 сіл та 3 селища міського типу: Народичі, Поліське, Вільча). Більшість з цих населених пунктів розташовано в Житомирській (Народицький, Лугинський, Овруцький, Малинський, Коростенський, Олевський райони — всього 63) та в Київській областях (Поліський район — всього 20). У Рівненській області — 5 сіл, у Волинській і Чернігівській — по 2 села. Станом на 2001 р. звідти переселено 35,5 тис. чол., постійно проживало — 11 тис. чол. [2, 4].

Внаслідок відселення з цієї зони (нині) в Київській області цілковито обезлюдніли 17, Житомирській — 19 сіл, у Рівненській, Волинській, Чернігівській областях — жодного (всього — 36) [4]. Інші 56 населених пунктів деградували, однак ступінь занепаду виявився нерівномірним по території і категоріях населених пунктів. Найменше деградували практично не виселені, внаслідок небажання переїздити, села західних Волинської та Рівненської областей, а також смт. Народичі. Найпомітніше деградували недовиселені села Чернігівської, Київської та Житомирської областей, більшість з яких вмирає внаслідок впливу молоді. Деградує смт. Поліське і Вільча поступово перетворюються на тимчасові поселення.

У зоні гарантованого добровільного відселення (23,62 тис. км² на західному, східному і південному слідах забруднення) сьогодні мешкає понад 640 тис. чол. Звідси переселилося понад 35,5 тис. чол. і ще приблизно 20 тис. бажають переселитися. Тут розташовано 835 населених пунктів (переважно сіл), в основному, Житомирської (301), Рівненської

(269), Волинської (164) областей. У Чернігівській області 61 таке поселення, Київській – 33, Черкаській – 4, Сумській – 2, у Чернівецькій – 1 [2, 4].

Внаслідок незворотної міграції з цієї зони (перш за все молоді) особливо активної наприкінці 1980-х та у першій половині 1990-х рр. прискорилося депопуляція і деградація сіл, особливо в Київській, Чернігівській та Житомирській областях (де десятки сіл швидко перейшли до категорії вмираючих, деякі обезлюдніли). Водночас у західних Волинській і Рівненській областях “чорнобильська” міграція не мала помітного впливу на розвиток поселенської мережі. З другої половини 1990-х обсяги міграції і депопуляції почали зменшуватися, а народжуваність подекуди (північні райони Житомирської області) зростає, що можна пов’язати з наявністю „чорнобильських” пільг. Тож темпи деградації населених пунктів у цій зоні значно уповільнилися, а в ряді з них спостерігається певний ренесанс.

Найбільшою за площею та кількістю населення є IV зона посиленого радіоекологічного контролю. До неї потрапив 1291 населений пункт, переважно села (де мешкає майже 1690 тис. чол). Найбільше таких поселень у Київській (438), Житомирській (363), Чернігівській (191), Черкаській (99), Вінницькій (89) і Рівненській (65) областях. Крім того, 13 в Чернівецькій, 10 в Тернопільській, по 9 у Хмельницькій і Сумській, 5 в Івано-Франківській областях [2, 4].

Основними факторами „чорнобильського” впливу на розвиток поселенської мережі в цій зоні були: по-перше, психологічно обумовлені зменшення плідності жінок та посилення стихійної незворотної міграції молоді (що сприяло прискоренню деградації радіаційно забруднених сільських поселень); по-друге, створення нового міста Славутич для працівників Чорнобильської АЕС; по-третє, розвиток інфраструктури і збільшення людності десятків сіл, кількох селищ міського типу та міст за рахунок облаштування евакуйованих і переселенців у Бородянському та кількох інших районах Київської області, що належать до IV зони. Тобто „чорнобильський” вплив на населені пункти в цій зоні був неоднозначним: на більшій частині її території і на більшість сіл – негативним (через сприяння поглибленню демографічної кризи), а в місцях вселення „чорнобильських” переселенців – позитивним.

Натомість в радіаційно „чистій” зоні деякий час спостерігався однозначно позитивний вплив „чорнобильських” переселень на розвиток інфраструктури і збільшення людності міст і сіл у місцях компактного розселення „чорнобильських” переселенців (Брусилівський Житомирської, Згурівський Київської, Бобровицький Чернігівської областей та інші райони). Однак цей позитив практично знівелювався вже в перше десятиліття по аварії на ЧАЕС.

В останні роки посилюється тенденція до повернення поки що поодиноких переселенців до зон безумовного та гарантованого добровільного відселення. Це люди, здебільшого літні, які не змогли прижитися поза своєю малою батьківщиною. Тому значна кількість офіційно безлюдних сіл вже такими, фактично, не є. Однак заселення кількох дворів не означає реанімацію абсолютної більшості відселених населених пунктів як власне сіл. Бо більшість дворів все одно залишається безлюдними і з часом цілковито зруйнуються, розірвавши суцільний контур забудови.

Схоже, що замість доволі густої мережі сіл у зонах відселення починає стихійно складатися розріджена сітка хутірського розселення з локальними концентраціями в межах контурів забудови деяких колишніх сіл. Тому лише менша частина відселених сіл має шанс відродитися в такій якості, й то за умови, якщо рееміграція до зони радіаційного забруднення стане масовою.

Висновки

1. У перше десятиліття по аварії на ЧАЕС спостерігалися як локальні гостронегативні (в місцях евакуації і відселення постраждалих), так і позитивні (в місцях їхнього вселення) прямі „чорнобильські” впливи на поселенську мережу через міграційну активність.

2. З середини 1990-х рр. на передній план виходить і починає домінувати опосередкований вплив через „чорнобильську” складову поглиблення демографічної кризи, особливо на селі. Сьогодні поселенська мережа відчуває лише цей однозначно негативний вплив, що посилює процеси деградації сільських населених пунктів, особливо в зоні радіаційного забруднення.

3. Складовими цього негативного впливу на демографічну ситуацію є соціально-психологічні (психоемоційне напруження, „комплекс жертви”, соціальна дизадаптація постраждалих і переселенців, зниження репродуктивних установок), соціально-економічні (погіршення рівня і якості життя на забруднених територіях внаслідок обмежень, припинення інвестицій, занепаду виробництва і т.і.) та медичні (погіршення рівня здоров'я населення, у т.ч. репродуктивного) віддалені наслідки аварії на ЧАЕС.

4. Кількісна оцінка „чорнобильського” внеску в динаміку поселенської мережі, у зміну систем міського і сільського розселення (за 20 років починаючи з 1986 р.) потребує спеціального дослідження. Нині можлива лише приблизна оцінка, яка полягає в тому, що Чорнобильська катастрофа безпосередньо спричинила: повне обезлюднення одного міста та ста сіл; необоротну деградацію як мінімум 67 сіл, одного міста та 3-х селищ міського типу; прискорену деградацію до тисячі сіл, все — в північній частині Житомирської і Київської областей та в західній частині Чернігівської області (створено було 1 нове місто Славутич та певну кількість житлового фонду в містах переселення осіб із забруднених зон).

5. Якщо взяти до уваги, що за 1986–2001 рр. в Україні зникло до 1000 сіл, то „чорнобильський” внесок у загальну деградацію мережі сільського розселення припустимо в першому наближенні оцінити у 10–15%. Однак в Житомирській і Київській областях він на сьогодні, переважає всі інші чинники.

Джерела

1. Прокопа І., Шепотько Л. Депресивність аграрних територій: український вимір // „Економіка України”. — 2003. — №7. — С. 59–66.

2. *Заключний звіт про науково-дослідну роботу “Дослідити та оцінити внесок радіаційного та економічного чинників у формування демографічних показників стану здоров'я населення, постраждалого в Україні внаслідок аварії на ЧАЕС” (Шифр 265) / М. Омелянець, С. Карташова, Н. Гунько, Н. Дубова, А. Савченко. — НЦРМ АМН України, Київ, 1999. — 88 с.*

3. Холоша В.І., Малюк В.О., Киреев С.І., Бондаренко О.О., Проскура М.І., Ходорівська Н.В., Медведєв С.Ю., Киреев С.Ю. Самопоселенці зони відчуження — радіологічні, організаційно-правові та соціально-психологічні аспекти життєдіяльності // „Бюлетень екологічного стану зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення”, №2 (24), жовтень 2004. — С. 3–16.

4. *Інформаційно-довідковий матеріал з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи (за підсумками роботи у 2003 р.) / МНС України. — Київ, 2004. — 56 с.*

Аннотация. В статье осуществлена попытка оценить „чернобыльскую” составную влияния на динамику поселенческой сети в Украине. Последние 15 лет поселенская сеть испытывает лишь отрицательное влияние. “Чернобыльский” взнос в общую деградацию сети сельского расселения в Украине оценен в 10–15%.

Summary. The attempt to evaluate Chornobil component of settlement network changes in Ukraine it is made in the article. During last 15 years the settlement network is changing in negative direction. Chornobil part in general degradation of rural settlement network in Ukraine was evaluated as 10–15%.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.05.2006 р.

СОЦІАЛЬНІ УРОКИ ЧОРНОБИЛЮ

Ю.І. Сасенко,
*доктор економічних наук, професор,
завідувач відділу інституту соціології
НАН України*

Навіки разом (замість вступу)

Декілька тон розкришеного урану, продуктів його поділу та трансуранових елементів (плутонію, кюрію, америцію) були викинуті з 4-го блоку ЧАЕС і вкрили плямами українську землю. Під впливом радіоактивного цезію-137 нам ще жити не менше 300 років, а плутоній “освітлюватиме” наше довкілля, а отже, людей ще довше – 240 тисяч років. Варто уважно вдивитися в дані такої таблиці:

Радіонуклід	Період напіврозпаду	Період напіввиведення із організму
Йод – 131	8 діб	4 місяці 18 діб
Стронцій – 90	29 років	36 років 1 місяць 10 діб
Цезій – 137	30 років	2 місяці 10 діб
Плутоній - 239	24 000 років	180 років 6 місяців 10 діб

Період напіврозпаду – це час, за який розпадається половина ядер радіонукліду, тобто у 2 рази знижується загроза для життя. Через 10 періодів напіврозпаду радіоактивна речовина перестає бути небезпечною. Якщо плутоній-239 має період напіврозпаду 24 тис.років, то період його повного розпаду у 10 разів довший, тобто – 240 тис.років.

Період напіввиведення із організму – це час, за який організм самотужки виводить половину радіонуклідів, які проникли в організм разом з водою, повітрям, їжею, через шкіру.

Заходи дезактивації довкілля та процеси самоочищення за двадцять років значно знизили дози радіаційного забруднення. Але ще й досі найбільш небезпечними залишаються ліси та їхні дари. Особливо лісні ягоди і гриби, молоко корів, що пасуться на лісових галявинах. Небезпечна й риба, яка харчується чи живе у придонних водах, у мулі озер і водосховищ.

Кандидати біологічних наук В. Межжерін та О. Давидов наводять приклад погіршення стану фауни: “спочатку рак вважали людською хворобою. Про те, що на нього хворіють й інші [істоти], дізналися пізніше... В річках і замкнених водоймищах України останнім часом все частіше реєструються ракові захворювання у промислових риб – шуки, судака, окуня, ляща тощо, а в умовах штучного розведення – у коропа, форелі. Якщо п’ять років тому захворювання на рак у риб у Дністрі траплялося у поодиноких випадках, то останніми

роками вони стали поширеним явищем. Як стверджує доктор біологічних наук Л.П. Бучацький, у Київському водосховищі захворюваність шук лімфосаркоматозом у 1993 році становила 11 %, а у 1995 р. вона зросла до 23%. У 1996 році була зафіксована вже на рівні 32%". (День, Київ.15.06.2001). Постчорнобильське довкілля залишається ризикогенним на тисячі роки наперед зі слабо прогнозованими загрозами для всього живого.

Четвертий інстинкт

Попередження стосовно ризиків війн, катаклізмів та катастроф людство отримує з багатьох каналів: 1) усних міфів та легенд; 2) текстів жерців, Біблії, Корану тощо; 3) текстів окремих провидців, зокрема Мішеля Нострадамуса; 4) науково-обґрунтованих прогнозів, найвідомішим та найавторитетнішим з котрих є доповідь Римського Клубу. За прогнозом Д. Медоуза, "людство впевнено йде до катастрофи, уникнути якої можна лише прийняттям заходів щодо обмеження і регулювання росту виробництва і змін критеріїв прогресу" [1, с.5]; 5) фактів технічних аварій, масштабність катастрофічних наслідків яких з фантастичною зловісністю випереджують зростання потужностей техніки — Чорнобильська катастрофа це переконливо продемонструвала.

Принципово неможлива абсолютно небезпечна техніка для природи і людини. Чим її більше і потужнішою, тим вона устократ небезпечніша. Чи є цьому край? Так — пустирище.

Чому ж тоді людство не схаменеться (адже його ще з давніх-давен лякають апокаліпсисом) і не зупиниться?

Потяг до їжі-води, протилежної статі, до життя — всі ці біологічні інстинкти дані людині Матінкою-Природою, яку ми часто ототожнюємо з Богом.

Тим же Богом даний і четвертий, еволюційний, життєтворчий інстинкт — розвивати і примножувати все матеріальне і духовне: культурні цінності, знання, вміння, досвід, техніку, гроші тощо. Людина, соціум, суспільство не в змозі виключити цей інстинкт, як і попередні. Як сказав великий Тарас: "І нема тому почину, і краю немає". Та саме життєтворчий інстинкт, якого ще древні греки нарекли *capitalis* виокремлює людину з тваринного світу. Якщо три перші інстинкти біологічні, то четвертий — соціокультурний. І він такої величезної сили, що досі жодна релігія не змогла його стриножити у масовому масштабі [2].

Чорнобиль, як і вся техніка і увесь культурний, умо- і рукотворний світ — це справа його діянь.

Він має дивну диявольську особливість. Її доволі рельєфно вип'ятила постчорнобильська епоха. Коли *capitalis* — оцей життєтворящий дух вселяється у інженерно-технічний інтелект людини, то породжує цілу армію технарів, які нерідко забувають ту істину, що техніку роблять не заради самої техніки — все у кінцевому рахунку має робитися заради людини. Ба більше, всі людські витвори мають бути природо- та людиноугодні. Візьмемо буденно-побутовий приклад — пральну машину. Серед категорій її ефективності — багато технічних параметрів: оберти на хвилину, місткість баку і т.д., але не знайдете жодного екологічного та соціального критерію. Яку шкоду вона завдасть природі, використовуючи електроенергію (теплової чи атомної електростанції), яка буде шкода від хімікатів тощо? Яку соціальну користь принесе людині: скільки годин вільного часу зекономить, чи вплине на зміцнення сім'ї, на дозвілля, народжуваність тощо. Серед технічних характеристик телевізора чи комп'ютера ви не знайдете жодного параметра деструктивного впливу цих чудо-монстрів на психіку, здоров'я та культурну деградацію споживачів.

А приклад Чорнобилю взагалі вражаючий. І не тільки Чорнобилю. Ядерна аварія у 1957 році на переробному заводі у Киштимі, що на Північному Уралі, забруднила радіонуклідами величезну територію з 270 тисячами постраждалих людей. Ядерна аварія у 1967 році на об'єднанні “Маяк” забруднила 2700 кв.м. території і опромінила 41 тис. осіб.

Якби у інженерно-технічній армії, яка займається подоланням наслідків аварії на ЧАЕС всі ці 20 років, стояли перед очима мільйони постраждалих людей з покаліченим здоров'ям і втраченим майбутнім, виключених з активного соціального життя, то вони б до оцінок заходів і розробок з перших днів по аварії мали б включити головний інтегральний фактор — антропологічний.

Навіть суто екологічні заходи щодо очищення довкілля мають закінчуватися оцінками поліпшення якості життя людини. Якби у технарів Чорнобилю було глибоке усвідомлення, що вони набувають досвіду поліпшення умов людської життєдіяльності, то всі розробки мали б закінчуватися оцінками за соціальним, гуманістичним критерієм, а всі зібрання, а особливо міжнародні конференції з чорнобильської тематики мали б починатися з інтегральної, заголовної, цілеспрямовуючої доповіді за таким приблизно напрямом: “Інженерно-технічні розробки у людському постчорнобильському вимірі”.

Можливе заперечення: здоров'ям постчорнобильської людини опікується майже вся українська та частково й міжнародна медицина. Але це не остання ланка у форматі людини соціальної — суспільству потрібна духовно і фізично здорова, освічена, професійна, конкурентоспроможна, ефективна людина. Отже, фізіологічне здоров'я — це лише один із критеріїв соціального здоров'я.

Технарська соціофобія

“Постчорнобильські технарі” з кожним роком все далі відгороджуються від проблем “постчорнобильської людини”. На пленарному засіданні Міжнародної конференції “Двадцять років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє” (Київ, 24–26 квітня 2006 року) не було жодної доповіді з цього ключового напрямку.

На попередній “ювілейній” Міжнародній конференції, присвяченій 15-м роковинам Чорнобилю, також фактично були проігноровані унікальні наукові надбання Моніторингу соціальних наслідків. Доповідь про соціально-психологічні проблеми Чорнобилю була доручена російському чиновнику. Це тоді, коли ні Білорусь, ні Росія не проводять подібні дослідження.

Відомо, що висновки МАГАТЕ до 20-річчя Чорнобилю готувала добра сотня експертів з різних країн. Автори вдалися до відкритого маніпулювання фактами. Виявляється — нічого страшного. Ні зростання смертності потерпілих, ні зростання захворюваності, ні втрати земель, ні довічні малі дози радіації — нічого цього немає. Є тільки соціально-психологічні збочення постраждалих! І жоден із експертів не побачив у всьому клубку постчорнобильських трагедій прозору причинно-наслідкову модель. Соціально-психологічний стан — це інтегральний фактор всіх багатоаспектних впливів на психіку і соціальну свідомість постраждалих. Не варто все списувати лише на різні фобії. Понад два з половиною мільйони “чорнобильців” майже повністю виключені із суспільного життя, живуть у координатах деструктованої картини світу без майбутнього. Серед них більше як півмільйона дітей! Хто може повернути цю колосальну частину української спільноти до нормального життя?

Чому ж серед експертів МАГАТЕ не було спеціалістів Інституту соціології НАНУ із величезним унікальним досвідом? Чи не тому, аби складну і масштабну соціальну катастрофу звести до соціально-психологічних фобій?

Повну десоціалізацію постчорнобильських проблем на конференції, присвяченій 20-м роковинам Чорнобилю, зупинив Міжнародний фонд “Україна 3000” Катерини Ющенко, який організував паралельно з медико-інженерним напрямом Гуманітарний Форум “Відродження, оновлення і розвиток людини” у Національній філармонії України. Та ця благородна акція не усунула, на жаль, вельми показову для науки прикрість. Набутки науковців залишаються для історії не у формі усних виступів і доповідей, а у вигляді текстів. То серед тез представлених на конференції 110 доповідей, виданих трьома мовами, немає жодної доповіді з соціального напрямку.

Моніторинг соціально-психологічних наслідків Чорнобилю

З моменту започаткування Моніторингу Інститут соціології майже щорічно повторює одну і ту ж пропозицію: “ Впродовж 20-ти років по аварії на ЧАЕС дослідження її наслідків та пропозиції заходів щодо їх подолання не мають комплексного системного характеру – диференційовані за окремими сферами та напрямками знань. Президії НАН України доцільно вийти з пропозицією комплексного, інтегрованого вивчення ситуації та продукування систематизованих, взаємоузгоджених у міждисциплінарному сенсі заходів щодо мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС та відродження довкілля і повноцінної життєдіяльності територіальних громад на вражених територіях: від системної постановки проблем і задач до рекомендацій щодо провадження науково-практичних розробок.”

Моніторинг проводить з 1992 року Інститут соціології на замовлення спочатку Мінчорнобилю, а потім Міністерства надзвичайних ситуацій України. В рамках цього проекту один раз на 2 роки виконуються широкомасштабні соціологічні дослідження всіх категорій постраждалих: жителів 1-ої зони – 100 осіб в репрезентативній вибірці; 2-ої зони – 300 осіб; 3-ої зони – 200 осіб; переселені – 300 осіб; ліквідатори – 300 осіб; жителі “чистих регіонів” (контрольні для порівняння – 300 осіб). Крім того, за ситуативною потребою влади проводяться експертні оцінювання ситуації.

Мета проекту – оцінка соціально-психологічного стану постраждалих та динаміка його змін, а також формулювання пропозицій щодо адекватної поведінки та діяльності постраждалого населення на забруднених територіях.

Унікальна значимість результатів Моніторингу визнана владними структурами та такими авторитетними міжнародними організаціями, як ООН, Міжнародна організація охорони здоров’я та МАГАТЕ. Зокрема, ці результати:

- спонукали до перегляду політики переселення з урахуванням значного послаблення орієнтацій мешканців забруднених регіонів виїхати в безпечні регіони;
- спричинили перегляд соціальної політики з пріоритетом активізації постраждалого населення щодо відродження та розвитку громад та послаблення патерналістських орієнтацій на “довічну ренту від держави”;
- стимулювали розробку концепції відродження активної поведінки та розвитку постраждалих регіонів – поворот до концепції пошуку та реалізації шансів, поворот від “синдрому страхів” до конструювання моделей майбутнього, принаймні для прийдешніх поколінь на вражених територіях;
- лягли в основу концепції соціальних ризиків, зокрема щодо ролі суб’єктивного ризику у посткатастрофічних ситуаціях, який часто нівелює реальний об’єктивний ризик;

- допомогли виявити провідну значимість соціального фактора — антропологічний критерій подолання наслідків катастрофи, пріоритет реабілітації особистісних та соціальних цінностей і орієнтацій у відображенні та розвитку постраждалих;
- показали значимість системного повсякчасного інформування потерпілих про стан ситуації та способи і моделі адекватної поведінки і діяльності;
- підтвердили, що соціальне здоров'я індивідів і соціумів є головним критерієм відродження повноцінного життя — здатність і готовність індивідів і спільнот відшукувати і спрямовувати у майбутнє ефективні, активні та інноваційні моделі й способи адекватної життєдіяльності; розроблено та запроваджено відповідним органом влади Сценарії відродження та розвитку постраждалих громад за основними сферами їх діяльності.

Уроки Чорнобилю

Знаменитий ірландець Джордж Бернард Шоу з притаманною йому влучністю зрік таку формулу: “Мудрість наша полягає не в пам'яті нашого минулого, а у відповідальності до нашого майбутнього”.

Урок 1. Чорнобиль розвернув людство до осмислення концепції міжцивілізаційної *планетарної цілісності*. До Чорнобилю лише світові війни спонукали до пошуків моделей мирного співіснування — Ліга націй, ООН, НАТО тощо. Натомість людство продовжувало жити у цивілізаційних анклавах — О. Шпенглер налічував вісім цивілізацій: Єгипетська, Вавілонська, Індійська, Китайська, Японська, Майя, Антична, Візантійсько-арабська, Європейська [3]. Чорнобиль, нехай не до кінця усвідомлено, примусив людство шукати “цілісний ландшафт” (Шпенглер) виживання на Земній Кулі в умовах “науково-технічного комфорту” за рахунок винищеної природи. Чорнобиль вдарив у всі дзвони “всіх кінців і початків людських зусиль — всіх широт і часів”[4].

Урок 2. Подолання соціальних наслідків Чорнобилю виявилось найскладнішим — Україна практично ще по-справжньому не приступила до вирішення цієї проблеми. Ми не маємо державної програми соціокультурної реабілітації всіх 2,6 млн. постраждалих. Грошова допомога та різні пільги — це не соціальна реабілітація, це лише підтримка для простого виживання індивіда. Ймовірно, організований Міжнародним фондом “Україна 3000” Гуманітарний форум “Відродження, оновлення і розвиток людини” може дати поштовх до створення аналогічної державної програми. А прийнятий форумом “Маніфест відповідальності” має закінчуватися сильнішою пропозицією: не тільки “надати постійного характеру розпочатому діалогу з майбутнього розвитку людини”, а розробити державну програму “Відродження, оновлення і розвитку постчорнобильської людини”.

Урок 3. Соціальні наслідки Чорнобилю виявляються не тільки довготривалими, а й депресивно прогресуючими — серед контингенту постраждалих зростає частка “*приречених назавжди*”, які вважають, що і вони, і їхні діти втратили здоров'я і не мають майбутнього. Антигуманно тримати у такому стані мільйонні маси людей, а тим більш виховувати підрастаюче покоління в атмосфері “зупиненого життя без майбутнього”.

Урок 4. Зведення соціальної політики Чорнобилю лише до простої соціальної допомоги та пільг породило патерналістські орієнтації постраждалих спільнот — тільки держава має всім забезпечити і за все відповідати. Соціальна політика має включити *активну складову* відродження і становлення відповідальної і ефективної людини. І адресно спрямованого принаймні на три групи постраждалих : пасивних, яким потрібні лише допомо-

га і пільги; напівактивних, які можуть працювати, але потребують часткової підтримки; активних, які здатні повністю забезпечувати себе і свою сім'ю.

Важливим кроком у цьому напрямі є те, що з 1 січня 2006 року у ліквідаторів аварії на ЧАЕС 1-ої категорії, які працювали у 1986 році, обсяг пенсій підвищується у 3,5 раза, а для осіб, які працювали на ЧАЕС у 1987–1990 роках, — у 2,5 раза. Ліквідатори-інваліди 1-ої групи отримують пенсію 540 грн., 2-ої — 500 грн., 3-ої — 467 грн.

Разом з тим необхідно було б прийняти постанови Уряду і Верховної Ради щодо соціально-економічної реабілітації постраждалого населення — про відкриття нових робочих місць, про самозайнятість у бізнесовій самоорганізаційній діяльності, про розвиток соціальної сфери, підвищення якості освітньо-професійної підготовки тощо. Адже за їх відсутності соціальна політика знову зводиться до допомоги і пільг.

Урок 5. Чорнобиль карає за нехтування очевидною аксіомою: всі здобутки прогресу закінчуються (відображаються) *соціальними наслідками*, а катастрофи і аварії — *деструкцією* постраждалих соціумів. Головний критерій подолання будь-яких наслідків Чорнобилю — реабілітація соціально активної та відповідальної, орієнтованої на майбутнє людини.

Антропологічна концепція як попередження, так і подолання наслідків катастрофи має займати центральне місце.

Унікальність Моніторингу Інституту соціології НАНУ в тому, що, на відміну від традиційного техно-економічного та екологічного підходу до аналізу наслідків техногенних аварій чи катастроф, в центр ставиться людина та соціальна спільнота — головні цінності суспільства та людства загалом. Все, що продукується людством — від ідей, технологій, техніки, війн, послуг тощо, — в кінцевому рахунку закінчується соціальними наслідками.

Виключна пріоритетність антропологічної концепції підтверджується останніми світовими подіями. Влада США була переконана, що “проблему Іраку” блискавично вирішать техніка і тактика військово-промислового комплексу. Насправді США разом з їхніми союзниками наштовхуються на непередбачувані ними соціальні та соціокультурні наслідки, про шляхи подолання яких вони не мають чіткої конструктивної уяви. Військова доктрина зав’язла у багатовимірному соціальному просторі.

Так і постчорнобильська ситуація перш за все оцінюється тим, наскільки вирішуються соціальні проблеми, якщо їх не зводити лише до соціальної допомоги.

Урок 6. Треба брати до уваги суттєві розбіжності (відмінності) між оцінками ризиків та способів подолання наслідків катастрофи на різних рівнях: *науковий* (оцінки фахівців); *юридичний* (норми, стандарти); *управлінський* (ресурси, можливості, кадри); *інформаційний* (повнота та вчасність інформування); *повсякденна свідомість* (розуміння та оцінки потерпілими власного стану та навколишньої ситуації).

Тільки мінімізація розриву між цими рівнями дає найефективніші результати адекватних дій у подоланні наслідків.

Урок 7. Треба готувати професійні контингенти ліквідаторів техногенних аварій, а не вдаватися до методів подолання біди колосальними масами “живої сили”, ціною здоров’я, а то й життя людей. Пора переходити до «безлюдної» техніки та технологій ліквідації наслідків аварій і зводити до розумного мінімуму використання волонтерів.

Урок 8. Неприпустимо тримати спільноти потерпілих (а тим паче — тривалий час) у стані *інформаційного вакууму*. Інформування про стан довкілля та способи адекватної поведінки та життя має вестися постійно, адресно і професійно.

Урок 9. Порівняно з концепцією ризиків, що породжує страх, стреси та різні “соціальні синдроми” у постраждалих, продуктивнішою має стати *концепція шансів* — орієн-

тація на пошук та реалізацію ефективних моделей поведінки та життєдіяльності в посткатастрофічних ситуаціях.

Урок 10. В концепції шансів провідною ідеєю має стати поняття *соціального здоров'я* – розворот свідомості у напрямі майбутнього та ефективної життєдіяльності.

Урок 11. Треба враховувати, що в період катастрофи та після неї особливо великої ролі набувають *суб'єктивні ризики* оцінки ситуації, які породжуються недостатнім інформуванням. Постраждалі починають керуватися саме суб'єктивними ризиками, які зазвичай надто відрізняються від об'єктивних оцінок. Повне, вчасне, адресне інформування про ризики і шанси допомагає постраждалим повернутися у простір реальної ситуації та адекватної поведінки.

Урок 12. Всі заходи щодо відродження та розвитку постраждалих громад та території мають враховувати *стан громадської думки* та її переорієнтацію на активні моделі поведінки та життєдіяльності.

Урок 13. Для подолання соціальних наслідків необхідно консолідувати три види гносеологічного потенціалу (уміння інноваційно мислити та знаходити адекватні моделі шансів): *локальний* – місцевих громад, а вони перебувають у пасивному стані; *національний* – міждисциплінарні експертні групи; *міжнародний* – науковий, державний, громадський.

Урок 14. Для комплексного дослідження та пошуків, розробки і впровадження моделей та засобів подолання постчорнобильських наслідків треба створити *Інститут Чорнобилю*. Не обов'язково з додатковим фінансуванням. Головна його мета – звести всі дослідження і розробки в єдиний взаємопов'язаний комплекс, доцільність і ефективність всіх результатів якого мають оцінюватися головним природо- та антропологічним критерієм.

Урок 15. Світова спільнота *не має права забувати* ще не подолані соціальні наслідки Чорнобилю, долю 2,6 млн. постраждалих. Як не забутий фашизм та холокост. Україна не спроможна вирішити соціальні проблеми Чорнобилю самотужки.

* * *

Постчорнобильська соціальна ситуація має рішуче перейти від пасивної стадії спостережень в активну стадію пошуку і впровадження адекватних моделей активної життєдіяльності – в цій області є унікальні зусилля ПРООН в Україні. Та цього недостатньо, має розгорнутися широкомасштабна всеосяжна державна програма відродження постраждалого соціуму. Отже, перехід від концепції виживання у життєнебезпечній, ризикованій ситуації до концепції пошуку шансів адекватної повноцінної життєдіяльності.

Джерела

1. Медоуз Д. и др. Пределы роста. – М.: Изд-во МГУ. – 1991.
2. Бородянський Ю., Сасенко Ю. Capitalis // Соціологія. – 2005. – №4.
3. Шпенглер О. Закат Европы. – В 2-х т. – М.: Мысль. – 1993.
4. Скуратовский В. Одиночество О. Шпенглера // Столичные новости. – 2006 – 23 апреля.
5. Чорнобиль і соціум. Випуски №№ 1–11. – К.: ін-т соціології НАНУ. – 1995–2006.

Аннотация. Из многоаспектных последствий Чернобыльской катастрофы их социальная составляющая является не отдельным аспектом, как многим кажется. Социальные последствия — это интегральная оценка всех видов последствий, ибо в конечном итоге все происшедшее и происходящее отражается как на отдельном человеке, так и на социуме. Освещается накопленный с 1992 года многолетний опыт Мониторинга Института социологии НАНУ и социальные уроки Чернобыля.

Summary. Among the multiaspect consequences of Chernobyl catastrophe the social one is not independent aspect as many of us think. The social consequences are the integral estimate of all kinds of the consequences because everything that has occurred and occurs now has influence on the individual as well as the socium. Many years experience (obtained from 1992 till now) of Monitoring of the Institute of sociology of NASU and social lessons of Chernobyl is considered.

Стаття надійшла до редакції журналу 28.05.2006 р.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДПТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ДО УМОВ ЖИТТЯ НА РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ

***В.А. Михайленко,
директор проектно-вишукувального
інституту “Житомирагропроект”***

Як відомо, 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС сталася аварія, що увійшла в історію як одна з найтяжчих світових трагедій XX століття. Внаслідок цієї катастрофи радіоактивного забруднення зазнали території України, Росії, Білорусі, Польщі, Австрії, Болгарії, Великобританії, Греції, Італії, Німеччини, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та ряду інших країн. Спостерігалось забруднення, певною мірою, навіть Атлантичного, Тихого та Північного Льодовитого океанів.

В Україні в регіоні радіаційного забруднення опинилися 11 областей (найбільшого ураження зазнали Київська і Житомирська області; значно постраждали Рівненська, Волинська, Черкаська і Чернігівська області; в Донецькій, Івано-Франківській, Луганській, Сумській та Чернівецькій областях рівні забруднення вдвічі перевищили доаварійні показники), в тому числі 2218 поселень з населенням 2,4 млн. чоловік. Крім того, під радіоактивне забруднення підпали 5 млн. га сільськогосподарських угідь та 80% лісових масивів нашої держави.

Уряд України, міжнародне співтовариство за 20 років, що минули після аварії на ЧАЕС, доклали багато зусиль, щоб зменшити згубну дію наслідків катастрофи. Зокрема із міст Прип'ять і Чорнобиль, 67-ми сіл Київської та 7-ми сіл Житомирської областей евакуйовано 92 тис. осіб. У 213 населених пунктів на чисті території переселено 165 тис. осіб (52 тис. сімей).

Для забезпечення належних умов життєдіяльності в місцях компактного переселення потерпілих було введено в дію 2,2 млн. м² житла, дитячі дошкільні заклади на 11,1 тис. місць, освітянські заклади на 50 тис. учнівських місць, лікарні на 4,7 тис. ліжок, споруджено 317 км газових, 2,7 тис. км водогінних, 49 км каналізаційних, 170 км теплових, 5,2 тис. км електричних мереж, побудовано і відновлено 1,2 тис. км доріг та ряд інших об'єктів.

Водночас результати проведеного нами в 2002 р. опитування потерпілих громадян в Коростенському, Лугинському та Народицькому, Овруцькому, Олевському районах Житомирської області стосовно їх планів щодо переселення свідчать, що 42% респондентів не бажають змінювати своє місце проживання, 38% — збираються переселятись, 18% опитаних мають такі наміри, але з різних причин не можуть це зробити. Серед останніх 66%

скаржаться на відсутність належних житлових умов у місцях вселення, 8% — на адміністративні перепони, 4% — на неприйнятність територіального розміщення житлових будівель.

Брак коштів для комплексного розв'язання проблем переселенців змусив Уряд зосередити капітальні вкладення, в основному, на будівництві житла, а створення необхідної інфраструктури було віднесено на невизначений термін. Відсутність робочих місць, нагромадження соціальних негараздів, зростання психологічного напруження спонукало людей до повернення в колишні місця проживання.

На початок 2005 року в 11 сіл зони відчуження повернулося 209 осіб, у м. Чорнобиль — 149 самоселів. В основному це люди похилого віку. Дослідження вирощеної ними продукції на присадибних ділянках систематично фіксують значне перевищення допустимих рівнів радіаційного забруднення. В окремих населених пунктах забруднення картоплі — основного харчового продукту “самоселів” — перевищило нормативи в 5–10 разів. У більшості випадків залишаються непридатними для споживання молоко, м'ясо, особливо диких тварин, риба, гриби, ягоди.

У зоні безумовного (обов'язкового) відселення (2,2 тис. км²) перебуває 56 населених пунктів, в тому числі у Житомирській — 44, Київській — 3, Рівненській — 5, Волинській і Чернігівській по 2 села. Цей регіон викликає особливу тривогу суспільства через найбільш несприятливі умови життя потерпілих. Під приводом недоцільності інвестицій у розбудову населених пунктів, які планувалося відселити, тут ще з 1991 р. були зупинені промислове і сільськогосподарське виробництво, роботи із забезпечення населення газом, питною водою, теплом та благоустроєм поселень, які до цього часу не відновлено. Громадяни вимушені користуватися радіоактивно забрудненим природним паливом, питною водою тощо. Примусове переселення потерпілих з цієї зони як основний метод організації безпечного проживання через брак фінансових ресурсів виявилось економічно неприйнятним.

У 835 населених пунктах зони гарантованого добровільного відселення проживає 640 тис. чол., в тому числі в Житомирській області розташовано 301 поселення, Рівненській — 269, у Волинській — 164, Чернігівській — 61, Київській — 33, Черкаській — 4, Сумській — 2, у Чернівецькій — 1 поселення. З цієї зони переселилося 25,5 тис. осіб, 20 тис. — бажають переселитися. Із населених пунктів, в основному, виїжджає молодь, тому більшість поселень деградує, зменшується народжуваність, зростає смертність потерпілих.

У зоні посиленого радіологічного контролю перебуває 1291 населений пункт, де мешкає 1690 тис. чол., в тому числі: в Київській області 438 таких поселень, у Житомирській — 363, Чернігівській — 191, Черкаській — 99, Вінницькій — 89, Рівненській — 65, Чернівецькій — 13, Тернопільській — 10, Хмельницькій і Сумській — по 9, в Івано-Франківській — 5 населених пунктів.

Нині поселенська мережа продовжує руйнуватися у всіх зонах радіоактивного забруднення. Аварія на ЧАЕС призвела до серйозного дисбалансу в житті людей. Населення, яке проживає на забрудненій території, зіткнулося з проблемою зuboжіння, виховання дітей у забрудненому навколишньому середовищі, зруйнованої виробничої і соціальної інфраструктури.

Так, внаслідок забруднення території, переселення молодих сімей, інших об'єктивних причин, пов'язаних з економічною кризою, істотно зменшилася кількість дитячих установ, скоротився попит на послуги дитячих дошкільних закладів. Переважна більшість дітей дошкільного віку залишилася поза межами суспільного виховання. Основними причинами такої ситуації є необхідність у щомісячній грошовій допомозі на дітей, потерпі-

лих від Чорнобильської катастрофи, які не перебувають на повному державному забезпеченні і не влаштовані у дитячі дошкільні заклади, що становить 20–30% дохідної частини бюджету сімей, які мешкають на забрудненій території; наявність офіційного і прихованого безробіття дорослих членів сім'ї, не задіяних у суспільному виробництві, що створює підґрунтя для утримання дітей дошкільного віку в домашніх умовах. Це призводить до зниження освітнього і культурного рівня підростаючого покоління, погіршення виховного процесу, психологічної відірваності дітей від колективу, інших негативних наслідків.

Скорочуються асигнування на утримання шкіл. Враховуючи те, що пропозиція освітянських послуг зменшується швидше, ніж попит на них, функціонуючі навчальні заклади вимушені обслуговувати дітей з кількох населених пунктів, значна частина яких розташована поза межами пішохідної і транспортної доступності, що є значною перешкодою для здобуття освіти. Школярі в більшості навчальних закладів не забезпечені триразовим чистим харчуванням. Високі ціни за проїзд та незадовільне транспортне сполучення призводять до того, що багато навчальних закладів відчувають брак висококваліфікованих спеціалістів. Значна частка вчителів вимушена викладати по 3 і більше предметів. Низька якість освітянських послуг зумовлена також відсутністю в достатній кількості сучасних підручників.

У ході соціологічного дослідження, що проводилося в смт. Народичі та в селах Народицького і Коростенського районів Житомирської області щодо якості надання послуг мережею дошкільних закладів, з'ясувалося, що функціонуванням наявної системи дитячого виховання була задоволена лише третина опитаних. Основні недоліки установ полягали у недостатньому харчуванні, опаленні та низькому кваліфікаційному рівні персоналу. Наявними школами задоволені близько 30% респондентів. Найбільше незадоволені якістю послуг освітянської сфери потерпілі віком до 30 років (36%), насамперед, через невирішені проблеми водопостачання, каналізації, теплопостачання, забезпечення дітей підручниками.

Наростають негативні тенденції в галузі культури, зумовлені, передусім, подальшим скороченням обсягів фінансування з державного та місцевих бюджетів і недостатнім нормативно-правовим регулюванням функціонування галузі, низьким рівнем відвідування установ цієї сфери, дисперсністю споживачів послуг та їх зубожінням. У більшості клубів і будинків культури не вистачає інвентаря, музичних інструментів, застарілі інтер'єри, зменшилася кількість виїздів у сільську місцевість професійних творчих колективів. Практично єдиною платною послугою, яку надають заклади культури, залишилася дискотека.

Погіршується стан бібліотек. Зростання цін на книги і періодичні видання, з одного боку, та брак фінансових ресурсів, що виділяються на їх придбання, з іншого, призвели до того, що за останні 4 роки книжковий фонд майже не оновлювався. Значна частина літератури з питань економічної і політичної освіти (що користується найбільшим попитом), господарського та державного будівництва морально застаріла. В період розвитку ринкових відносин не вистачає необхідних видань з основ ринкової економіки, підприємницької діяльності, агробізнесу, маркетингу. Переважна більшість закладів культури припиняє свою роботу на зимовий період в зв'язку з відсутністю опалення.

Тим часом опитування населення показало, що є значний потенційний попит на послуги закладів культури. Найпривабливішою формою дозвілля залишається кіно, його хотіли б відвідувати 40% респондентів. Третина опитаних віддає перевагу виставам і концертам.

Особливої уваги потребує охорона здоров'я потерпілих, які проживають на радіоактивно забрудненій території. Їх медичне обслуговування має включати постійний моніторинг стану здоров'я, своєчасне виявлення хвороб та ефективне їх лікування, проведен-

ня профілактичних заходів. Однак більшість діючих медичних закладів розташовані в пристосованих приміщеннях, мають незадовільний технічний стан, низьку забезпеченість медичним обладнанням, інженерними мережами, постійними кваліфікованими спеціалістами та ліжко-місцями. Поряд з цим за поставарійні роки серед потерпілих істотно зріс рівень захворюваності на злоякісні новоутворення, тиреотоксикоз, туберкульоз, цукровий діабет, усі форми гіпертонічної хвороби тощо.

Збереження системи і обсягів медичних послуг за зменшення бюджетного фінансування здійснюється, насамперед, шляхом збільшення кількості ліжок денних стаціонарів, проведення операцій в амбулаторних умовах.

Скорочуються обсяги торговельного обслуговування населення, яке раніше здійснювала мережа магазинів споживспілки. Це спричинено як економічною кризою, згортанням промислового і сільськогосподарського виробництва, зменшенням реальних доходів населення, так і недоліками в роботі торговельних організацій, недосконалою податковою системою, відсутністю обігових коштів тощо.

Серед заходів щодо мінімізації негативного впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я потерпілих торгівлі було відведено чільне місце. Через торговельну мережу, систему міжрайонних торговельних баз планувалося забезпечити забруднені регіони чистими продуктами харчування, предметами гігієни тощо. Створювалася база з виробництва і заготівлі продуктів харчування. Проте вкладені кошти у цю галузь на чистій території не дали належної віддачі. Налагодження виробництва сільськогосподарської продукції із забрудненням у межах допустимих рівнів та зубожіння населення призвело до істотного скорочення попиту на продукти харчування, які надходять з інших регіонів, та товари довгострокового використання. Це змусило райспоживспілку основну увагу приділяти лише магазинам товарів повсякденного попиту, що викликало скорочення мережі спеціалізованих закладів торгівлі, зменшення товарообігу.

Змінити ситуацію на краще можливо лише за рахунок зменшення податкового тиску та істотного збільшення обігових коштів, значного притоку приватних інвестицій, що дасть змогу, в кінцевому підсумку, створити підґрунтя для здорової конкуренції.

Особливу увагу слід приділити незавершеному будівництву, де “заморожені” мільйони гривень. Станом на 01.01.2005 р. незавершене будівництво в Україні склало 1277 об'єктів. Серед них житло для переселенців, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури, інженерні мережі. Через відсутність коштів фінансується закінчення лише незначної частки об'єктів з цього переліку, решта списується і продається за безцінь або руйнується.

Зважаючи на це, необхідна Державна програма комплексного соціально-економічного відродження та розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, та місць компактного переселення потерпілих на 2006 рік і на період до 2010 року. Міністерству будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України необхідно розробити норми і правила формування соціальної інфраструктури поселень, вимоги до проектування і будівництва виробничої і соціальної сфери, які врахували б радіаційне забруднення довкілля.

Інститут соціології НАН України вже понад 10 років проводить моніторинг соціально-психологічного стану потерпілих. Його результати свідчать про виникнення у значної кількості людей відчуття страху та безпорадності. Третина їх втратила інтерес до життя, кожна друга особа страждає від загальної тривоги, 40% людей зазначають, що аварія відклала тяжкий відбиток на все їхнє життя. Чорнобильську катастрофу потерпілі продовжують сприймати як особисту трагедію, як крах життєвих планів. Формується “спільнота приречених, які мають надію на самих себе, близьких родичів та довічну допомогу держави”.

Серед потерпілих лише 20–30% дивляться в майбутнє з оптимізмом, 60–70% — песимісти, вказують, що “гірше ще попереду”, або на повну приреченість, решта взагалі не думає про майбутнє. Потерпілі стверджують, що навколишнє природне середовище погіршується, одностайно відзначають негативний вплив екологічної ситуації в регіоні на стан здоров’я. Висловлюючи стурбованість станом власного здоров’я і дітей, жителі забруднених територій не дотримуються елементарних правил поведінки в умовах забрудненого довкілля, вживають самі і вивозять на продаж молоко, м’ясо, лісові гриби і ягоди без будь-якого контролю.

Найбільш складною і суперечливою проблемою залишається стан соціальної допомоги потерпілим. Сьогодні держава компенсує громадянам можливий ризик для здоров’я із-за проживання на радіоактивно забрудненій території. Було б доцільніше компенсувати шкоду, якої люди зазнали від впливу факторів, що виникли внаслідок аварії на ЧАЕС. В основу соціальної політики слід покласти принцип соціальної реабілітації спільноти, а не матеріальної і медичної допомоги. Така допомога могла б бути адресною за трьома категоріями постраждалих.

Перша категорія — потерпілі, здоров’ю яких реально загрожує небезпека, зубожілі, нездатні без істотної допомоги держави повернутися до нормального життя. Необхідно цілеспрямовано сконцентрувати тут матеріальні і фінансові можливості для повного задоволення їхніх потреб.

До другої категорії слід віднести потерпілих, які частково втратили працездатність, але хочуть і можуть працювати. Їм необхідно надати максимальну допомогу з метою їх поступової соціалізації в суспільстві.

Третя категорія — це громадяни, які мають статус “чорнобильця”, але не втратили здоров’я внаслідок аварії на ЧАЕС. Їм необхідно надати допомогу щодо працевлаштування, відкриття власного бізнесу, забезпечення інформацією про стан довкілля та безпеку життя.

Всі три категорії мають отримати ту соціальну підтримку, якої не вистачає для організації нормального життя потерпілих в умовах, що склалися внаслідок забруднення довкілля.

За час, що минув після аварії, на радіоактивно забрудненій території відбуваються поступові якісні зміни радіаційної ситуації, зумовлені природними процесами самоочищення та здійсненими протирадіаційними заходами. Значне зменшення доз зовнішнього і внутрішнього опромінення, організація в більшості аграрних формувань виробництва сільськогосподарської продукції із забрудненням у межах тимчасово допустимих рівнів дає підстави органам влади і самим потерпілим ставити питання про відродження землі і населених пунктів забрудненої території, включаючи зону безумовного (обов’язкового) відселення.

Впродовж 1991–2001 рр. у зоні гарантованого добровільного відселення кількість населених пунктів, де доза опромінення перевищувала 1 мЗв/рік, зменшилася наполовину, в тому числі в 134 поселеннях вона не перевищувала 0,5 мЗв/рік. Із 1290 населених пунктів зони посиленого радіоекологічного контролю в 1149 доза опромінення населення не перевищує 0,5 мЗв/рік. Ці населені пункти можуть бути виведені за межі забрудненої території.

Означене свідчить про те, що настав час докорінно змінити концепцію подолання наслідків аварії на ЧАЕС і перевести її у русло відродження територій і поселень, організації повноцінної життєдіяльності потерпілих у цьому регіоні.

І перші паростки цієї роботи вже є. Громади сіл Галузія і Прилісне Маневичського району Волинської області, Великі Озера, Великий Черемиль, Різки і Шахи Дубровицького району Рівненської області, що розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, зважаючи на нинішні рівні радіоактивного забруднення, підняли клопотання про переведення населених пунктів до зони гарантованого добровільного відселення. Це клопотання було підтримане районними і обласними радами і стало підставою для прийняття Верховною Радою України у 2004 році Закону України “Про віднесення деяких населених пунктів Волинської та Рівненської областей до Зони гарантованого добровільного відселення” та включення їх до переліку об'єктів, що фінансуються за рахунок державних капітальних вкладень, виділених для виконання Чорнобильської будівельної програми, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2005 року № 886. Прийняття цього Закону стало позитивним кроком в напрямі відродження і зміцнення виробничої і соціальної бази цих поселень, розвитку підприємництва, залучення інвестицій. Він певною мірою стимулюватиме перегляд меж зон радіоактивного забруднення на території інших областей на підставі експертних висновків Національної академії наук України, Національної комісії з радіаційного захисту населення України, Міністерства охорони здоров'я України, Українського наукового центру радіаційної медицини, наукових установ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук тощо.

На розширеному засіданні Постійної комісії з питань Чорнобильської катастрофи, екології та використання природних ресурсів Житомирської обласної ради, що відбулося 3 лютого 2006 року, підкреслювалося, що проблема відродження життя в забрудненому регіоні набрала величезного значення щодо гуманістичного ставлення до багатотисячної спільноти, яка залишається в умовах занепадаючого економічного і соціального життя.

Одним з головних завдань має стати ліквідація інформаційної прірви між носіями знань і населенням, безпечна життєдіяльність якого неможлива без знань і навичок стосовно радіологічної ситуації, впливу радіологічного фактора на організм, засобів захисту тощо.

У цьому контексті в м. Житомирі опрацьовано проект “Соціальна та психологічна адаптація потерпілих до умов життя на радіоактивно забруднених територіях”, що передбачає відродження соціальної та виробничої інфраструктури й підготовку і перепідготовку кадрів до роботи в умовах забрудненого довкілля. Остання відбуватиметься на основі домовленостей між абітурієнтами та громадами щодо часткової оплати вартості навчання у вищих навчальних закладах за умови обов'язкового відпрацювання ними певного терміну в ураженому регіоні. Таким чином формуватиметься еліта, здатна працювати в умовах забрудненого довкілля і нести населенню знання про безпечну організацію життя.

Реалізація цього проекту відбувається у співпраці з Київським національним університетом будівництва і архітектури, Вінницьким національним медичним університетом, Житомирським державним технологічним університетом та рядом інших ВНЗ України; триває плідна співпраця з громадськими організаціями, зокрема з Поліською малою академією наук, благодійним фондом захисту неповнолітніх дітей “Катерина”, Житомирським обласним відділенням міжнародного товариства прав людини.

В рамках проекту доручено створити творчі наукові колективи з розробки програм, підручників, посібників; при підготовці педагогів з фізики, хімії, природознавства, географії, основ безпеки життєдіяльності додати в програми нові аспекти знань щодо радіологічного чинника; провести при університетах перенавчання вчителів із забрудненого регіону; підвищити кваліфікацію всіх галузевих спеціалістів, які працюють на забрудненій території, навчити їх основам радіологічної безпеки і в професійному, і в повсякденному розумінні, дати знання можливостей зниження радіологічного ризику.

Велику надію покладено на волонтерів державного педагогічного університету, особливо на молодь із забрудненого регіону. В арсеналі їх підготовки потрібні знання з основ практичного менеджменту, соціальної і практичної психології, радіологічної культури безпеки, засобів самостійного повсякденного захисту з тим, щоб вони могли нести в громади знання і практичні навички щодо визначення рівня забруднення місцевості та продуктів харчування, виведення радіонуклідів із організму людей і тварин тощо.

Ці проблеми могли б бути меншими, а їх розв'язання ефективнішим, якби в області зокрема і в Україні загалом існував державний орган, який постійно опікувався би проблемами потерпілого населення, що проживає на радіоактивно забрудненій території та в місцях компактного переселення, зокрема організацією виховання і навчання дітей, медичним, культурним, торговим та побутовим обслуговуванням населення, розвитком виробничої і соціальної інфраструктури, фінансуванням відповідних заходів.

Ці та інші проблеми чекають свого вирішення. Необхідно на урядовому рівні визнати проблему соціально-економічної реабілітації територій, що підпали під радіоактивне забруднення, як загальнодержавну та перейти від співчуття потерпілим до організації безпечного і повноцінного їх життя, що кардинально змінить ситуацію в регіоні.

Аннотация. В статье раскрыты роль и место социальной сферы в ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы, обоснованы пути возрождения жизни потерпевших на радиоактивно загрязненных территориях, особенно в зоне безусловного (обязательного) отселения, вопросы подготовки кадров, способных работать в условиях загрязненной окружающей среды.

Summary. In the article the role and a place of social sphere in liquidation of Chernobyl accident consequences are considered, ways of life revival of victims on the radioactive polluted territories are proved, especially in a zone of unconditional (obligatory) eviction, a professional training, capable to work in conditions of the polluted environment.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.04.2006 р.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРАН МИРА И ЕГО ДИНАМИКА

*Ю. А. Чернецкий,
доктор социологических наук,
заведующий кафедрой международной экономики
Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина*

Человеческий потенциал и трудовые ресурсы являются важным компонентом системы глобальных экономических ресурсов, значение которого неуклонно возрастает. В данном контексте считаем принципиально важным говорить прежде всего о **человеческом потенциале** мирового хозяйства и стран мира в целом, а не о таком его отдельном, пусть даже ключевом, элементе, как *трудовые ресурсы* — часть населения, обладающая физическим развитием, умственными способностями, знаниями, умениями и навыками, необходимыми для осуществления полезной деятельности в общественном производстве. Этот акцент правомерен хотя бы потому, что экономика, как известно, не сводится лишь к производству даже в широком смысле, охватывающем распределение и обмен. В экономической системе общества всё более важную роль играет конечное потребление населением товаров и услуг. А отсюда вытекает экономическая значимость и количественных характеристик, и качественного уровня не только трудовых, но и вообще человеческих ресурсов.

Изучение человеческого потенциала планеты логично начинать с рассмотрения численности, состава и динамики *населения мира* и его главных регионов, а также некоторых показателей воспроизводства населения. Ключевая статистическая информация по этим вопросам приведена в табл. 1.

Население нашей планеты за последнее столетие увеличилось более чем в четыре раза: в начале XX века оно составляло 1,5 млрд. чел., а в начале XXI, как видим, превысило 6 млрд. При этом темпы его роста замедляются: в 60-е годы среднегодовой прирост равнялся 2,1%, в 70-е — 1,9%, в 80-е — 1,7%, за период 1990–2003 гг. — 1,4%, а на период 2002–2015 гг. прогнозируется среднегодовой прирост в 1,1%. При этом динамика населения в отдельных странах и регионах отличается крайней неравномерностью.

Уверены, что читатель получит интеллектуальное удовольствие и познавательную пользу от самостоятельной работы над материалами табл. 1. Отметим лишь следующее.

Таблиця 1

Население тридцати крупнейших национальных экономик и основных групп стран мира: численность, структура, состояние и прогноз динамики

	Общая численность населения, млн. чел.		Среднегодовой прирост, %		Плотность, чел. на кв. км (2003)	Доля городского населения, %*	Доля лиц моложе 15 лет, %*	Доля лиц в возрасте 65 лет и старше, %*	Общий коэффициент фертильности, 2000-2005
	2003	2015	1990-2003	2002-2015					
США	291,0	329,7	1,2	1,0	32	79,8	21,6	12,2	2,1
Китай	1 288,4	1 402,3	1,0	0,6	138	37,7	23,7	7,1	1,8
Япония	127,2	127,2	0,2	(.)	349	65,3	14,3	18,2	1,3
Индия	1 064,4	1 246,4	1,7	1,3	358	28,1	33,3	5,1	3,0
Германия	82,6	82,5	0,3	(.)	237	87,9	15,2	17,1	1,4
Франция	59,7	62,8	0,4	0,4	109	76,1	18,6	16,2	1,9
Великобритания	59,3	61,3	0,2	0,3	246	89,0	18,7	15,9	1,6
Италия	57,6	55,5	0,1	-0,3	196	67,3	14,1	18,7	1,2
Бразилия	176,6	202,0	1,4	1,0	21	82,4	28,3	5,4	2,2
Россия	143,4	133,4	-0,3	-0,6	8	73,3	16,5	13,2	1,1
Канада	31,6	34,1	1,0	0,7	3	80,1	18,4	12,8	1,5
Мексика	102,3	119,6	1,6	1,2	54	75,2	32,8	5,0	2,5
Испания	41,1	41,2	0,4	(.)	82	76,4	14,3	17,0	1,2
Республика Корея	47,9	49,7	0,9	0,4	485	80,1	20,3	7,8	1,4
Индонезия	214,5	250,4	1,4	1,1	118	44,5	29,9	5,1	2,4
Австралия	19,9	21,7	1,2	0,8	3	91,6	20,1	12,5	1,7
Турция	70,7	82,1	1,8	1,2	92	65,8	30,7	5,7	2,4
Нидерланды	16,2	16,8	0,6	0,3	479	65,4	18,4	13,8	1,7
ЮАР	45,3	44,3	1,9	-0,1	37	56,5	33,2	3,9	2,6
Таиланд	62,0	69,6	0,8	0,9	121	31,6	25,6	5,8	1,9
Иран	66,4	81,4	1,5	1,4	41	65,9	32,6	4,5	2,3
Аргентина	38,4	43,4	1,3	1,0	14	89,9	27,3	9,9	2,4
Польша	38,2	38,2	0,0	-0,1	125	61,8	17,9	12,5	1,3
Филиппины	81,5	96,3	2,2	1,6	273	60,2	36,6	3,7	3,2
Пакистан	148,4	204,5	2,4	2,4	193	33,7	41,5	3,7	5,1
Колумбия	44,4	52,2	1,8	1,4	43	76,0	32,1	4,9	2,6
Саудовская Аравия	22,5	32,7	2,7	2,5	10	87,2	39,1	2,7	4,5
Бельгия	10,3	10,5	0,3	0,1	342	97,2	17,2	17,3	1,7
Египет	67,6	90,0	1,9	1,9	68	42,1	35,2	4,6	3,3
Украина	48,4	44,4	-0,5	-0,7	83	67,2	16,5	14,6	1,2
Мир в целом	6 271,7	7 197,2	1,4	1,1	48	47,8	29,4	7,1	2,7

	Общая численность населения, млн. чел.		Среднегодовой прирост, %		Плотность, чел. на кв. км (2003)	Доля городского населения, %*	Доля лиц моложе 15 лет, %*	Доля лиц в возрасте 65 лет и старше, %*	Общий коэффициент фертильности, 2000-2005
	2003	2015	1990-2003	2002-2015					
Развивающиеся страны	4 936,9*	5 868,2	1,9**	1,3	53***	41,4	32,2	5,2	2,9
Наименее развитые страны	700,9*	941,9	2,5**	2,3	...	26,1	42,9	3,1	5,1
Арабские государства	296,6*	389,7	2,7**	2,1	28***	54,2	37,1	3,7	3,8
Восточная Азия и Тихоокеанский регион	1 917,6*	2 124,6	1,4**	0,8	117***	40,2	25,8	6,5	2,0
Латинская Америка и Карибский бассейн	530,2*	622,5	1,9**	1,2	27***	76,2	31,1	5,6	2,5
Южная Азия	1 480,3*	1 805,3	2,1**	1,5	298***	29,6	34,8	4,7	3,3
Африка южнее Сахары	641,0*	843,1	2,7**	2,1	30***	35,0	44,3	3,0	5,4
Центральная и Восточная Европа и СНГ	408,9*	398,4	0,4**	-0,2	20***	62,8	19,5	12,2	1,4
Организация экономического сотрудничества и развития	1 148,1*	1 227,7	0,8**	0,5	...	75,7	20,2	13,3	1,8
Страны ОЭСР с высоким доходом	911,6*	962,9	0,6**	0,4	...	77,3	18,2	14,8	1,7
Страны с высоким доходом	971,4	997,7	0,7	0,4	31	77,8	18,3	14,6	1,7
Страны со средним доходом	2 990,1	3 027,9	1,1	0,8	43	52,8	26,3	7,0	2,1
Страны с низким доходом	2 310,3	3 169,0	2,0	1,6	76	31,2	37,0	4,3	3,7

... — данные отсутствуют. (.) — величина составляет менее половины единицы наблюдения

Примечания: * Данные за 2002 г.; они, как и цифры относительно прироста населения в период до 2015 г. (которые по Китаю охватывают также Тайвань, его провинцию) и общего коэффициента фертильности, соответствуют усреднённым оценочно-прогнозным сведениям. ** Среднегодовой прирост указан за период 1975–2002 гг. *** Плотность населения приведена: по строке «Развивающиеся страны» и по всем выделенным регионам — для объединённой группы стран с низким и средним доходом, вычленяемой Всемирным банком; по строке «Арабские страны» — для всего региона Среднего Востока и Северной Африки; по строке «Центральная и Восточная Европа и СНГ» — включая Турцию.

Источники: Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World / United Nations Development Programme. — New York: Hoechstetter, 2004. — P. 152–155; World Development Report 2005: A Better Investment Climate for Everyone / The World Bank. — New York: Oxford University, 2004. — P. 256–257.

Во-первых, прогнозируется дальнейшее увеличение доли в населении мира группы стран, относимых сегодня Всемирным банком к числу развивающихся (включая двух членов ОЭСР — Мексику и Турцию): с 79 до почти 82%. Соответственно снизится доля как нынешних членов ОЭСР с высоким доходом (24 государства), так и стран ЦВЕ и СНГ (в число которых включаются четыре государства-члена ОЭСР — Венгрия, Польша, Словакия и Чехия): соответственно с 15 до 13% и с менее чем 7 до менее чем 6%. Если оправдаются указанные прогнозы, население Украины тоже уменьшится как абсолютно (на 4 млн. чел.), так и относительно (его доля в населении планеты снизится с 0,8% в 2003 г. до 0,6% в 2015 г.). Для обеспечения нормальной социально-экономической перспективы Украине очень важно переломить негативные демографические тенденции, не допустить усугубления отставания от других крупных стран по численности населения.

Во-вторых, ожидается по-прежнему опережающий рост населения наименее развитых стран (49 государств и территорий, среди них такие крупные, как Афганистан, Бангладеш, Демократическая Республика Конго, Мьянма, Танзания, Эфиопия; вообще же огромно преобладание в этой группе стран Африки к югу от Сахары): за период 2002—2015 гг. их доля в населении мира возрастёт с 11 до 13%. Хроническая, безысходная бедность этих народов — беда, боль и позор всего мира. Демографическая динамика лишней раз свидетельствует о необходимости скорейшего совместного решения проблемы национальной нищеты, имеющей глобальное измерение.

В-третьих, сохраняет актуальность разграничение двух основных типов возрастной структуры населения. Первый, характерен для большинства развивающихся стран, отличается очень высокой долей детских возрастов и небольшим удельным весом людей пожилого возраста (65 лет и старше). Второй, который характерен для промышленно развитых стран как с рыночной, так и с переходной экономикой, отмечен, наоборот, пониженной долей детских возрастов и высокой долей пожилых людей. И демографическое омоложение (I тип воспроизводства), и демографическое старение (II тип воспроизводства) населения влекут за собой ряд негативных последствий для динамики трудовых ресурсов. В обоих случаях чрезмерно низким становится удельный вес лиц трудоспособного возраста [1].

Согласно прогнозам, острота этой проблемы усугубится для группы стран с высоким доходом (где доля населения моложе 15 лет уменьшится с 18,3% в 2002 г. до 16,6% в 2015 г., а в возрасте 65 лет и старше заметно возрастёт — с 14,6% в 2002 г. до 17,7% в 2015 г.). Практически на нынешнем уровне она сохранится как для группы развивающихся стран в целом (где доля населения моложе 15 лет уменьшится с 32,2% в 2002 г. до 28,2% в 2015 г., а в возрасте 65 лет и старше возрастёт, но незначительно — с 5,2% в 2002 г. до 6,4% в 2015 г.), так и в большей степени для наименее развитых стран (уменьшение с 42,9% до 40,1% и увеличение с 3,1% до 3,3%), соответственно, стран Африки к югу от Сахары (с 44,3% до 41,9% и с 3,0% до 3,3%), арабских государств (с 37,1% до 33,5% и с 3,7% до 4,3%), стран Южной Азии (уменьшение с 34,8% до 29,6% и увеличение с 4,7% до 5,6%).

В то же время продолжают выравнивание ситуации развивающиеся страны Восточной Азии и Тихоокеанского региона (уменьшение с 25,8% до 21,4% и увеличение с 6,5% до 8,4%), включая опережающий субрегион в целом Китай, соответственно (с 23,7% до 19,4% и с 7,1% до 9,4%), и Латинской Америки и Карибского бассейна (с 31,1% до 26,3% и с 5,6% до 7,3%), включая также имеющие показатели лучше среднерегиональных крупнейшее его государство — Бразилию (уменьшение с 28,3% до 24,1% и увеличение с 5,4% до 7,5%) [2].

Далее обратимся собственно к проблемам человеческого потенциала. Общим показателем степени его развития является *индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП)* (англ. “human development index (HDI)”). Во многих отечественных источниках наименование этого показателя переводится как *индекс человеческого развития*, сокращённо — *ИЧР*. Согласно определению, разработанному и используемому специалистами Программы развития Организации Объединённых Наций (ПРООН), ИРЧП измеряет средний уровень достижений данной страны в трёх важнейших элементах развития человеческого потенциала:

- долгой и здоровой жизни, измеряемой показателем ожидаемой при рождении продолжительности жизни;
- знаниях, измеряемых уровнем грамотности взрослого населения (вес — две трети) и валовым коэффициентом поступивших в учебные заведения (вес — одна треть);
- достойном уровне жизни, измеряемом показателем ВВП на душу населения (по паритету покупательной способности в долл. США) [3].

По нашему убеждению, сведения относительно ИРЧП и показателей, на основе которых осуществляется его расчёт, просто вызывают о необходимости **группирования стран мира по уровню развития человеческого потенциала**, существенно отличающегося от классификации, используемой ПРООН. По итогам 2002 г. отчётливо вырисовались следующие шесть групп:

1) страны с наиболее высоким уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП 0,900 и выше) — 25 стран;

2) передовая группа стран со средним уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП от 0,820 до 0,899) — также 25 стран;

3) вторая группа стран со средним уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП от 0,735 до 0,819) — 50 стран;

4) низшая группа стран со средним уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП от 0,570 до 0,734) — 29 стран;

5) страны с низким уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП от 0,450 до 0,569) — 26 стран;

6) страны с критически низким уровнем развития человеческого потенциала (ИРЧП ниже 0,450) — 22 страны.

Именно данная группировка, а не классификация ПРООН, выступает базовой для наших исследований этой проблематики.

В табл. 2 страны мира ранжированы по **объёму человеческого потенциала** — показателю, который мы считаем целесообразным ввести в широкий научный оборот. Его можно определить как категорию, воплощающую единство количественной характеристики человеческих ресурсов и присущего им в рамках данной хозяйственной системы социально-экономического качества, отражаемого индексом развития человеческого потенциала. На наш взгляд, именно в учёте подобного единства состоит эвристическая ценность этого показателя. Количество условных *единиц человеческого потенциала (ЕЧП)*, которым обладает страна, определяется путём умножения численности населения на ИРЧП.

Таблиця 2

Динамика уровня развития и объём человеческого потенциала стран мира

Рейтинг по объёму человеческого потенциала в 2002 г.	Индекс развития человеческого потенциала							Объём человеческого потенциала (млн. ЕЧП), 2002 г.*	Темп роста ИРЧП за период наблюдения
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002		
1. Китай	0,523	0,557	0,593	0,627	0,683	0,721	0,745	964,7	1,424
2. Индия	0,411	0,437	0,476	0,514	0,548	0,579	0,595	624,5	1,448
3. США	0,866	0,886	0,899	0,914	0,926	0,935	0,939	273,2	1,084
4. Индонезия	0,467	0,529	0,582	0,623	0,662	0,680	0,692	150,2	1,482
5. Бразилия	0,644	0,680	0,695	0,714	0,739	0,771	0,775	136,6	1,203
6. Япония	0,854	0,879	0,894	0,910	0,924	0,934	0,938	119,6	1,098
7. Российская Федерация	...	...	...	0,813	0,771	...	0,795	114,6	0,978
8. Мексика	0,688	0,734	0,753	0,761	0,776	0,800	0,802	81,8	1,166
9. Германия	...	0,860	0,868	0,887	0,911	...	0,925	76,2	1,076
10. Пакистан	0,346	0,373	0,405	0,444	0,473	...	0,497	74,5	1,436
11. Бангладеш	0,345	0,363	0,388	0,417	0,445	0,497	0,509	73,2	1,475
12. Филиппины	0,653	0,686	0,692	0,719	0,735	...	0,753	59,2	1,153
13. Нигерия	0,324	0,385	0,401	0,430	0,455	...	0,466	56,3	1,438
14. Франция	0,852	0,867	0,880	0,902	0,919	0,929	0,932	55,7	1,094
15. Вьетнам	...	...	...	0,610	0,649	0,686	0,691	55,5	1,133
16. Великобритания	0,845	0,853	0,862	0,883	0,921	0,932	0,936	55,3	1,108
17. Италия	0,841	0,856	0,865	0,887	0,904	0,915	0,920	52,9	1,094
18. Турция	0,590	0,614	0,651	0,683	0,713	...	0,751	52,8	1,273
19. Иран	0,565	0,569	0,610	0,649	0,693	0,723	0,732	49,9	1,296
20. Таиланд	0,613	0,651	0,676	0,707	0,742	...	0,768	47,8	1,253
21. Египет	0,438	0,487	0,539	0,577	0,608	...	0,653	46,0	1,491
22. Республика Корея	0,705	0,741	0,779	0,817	0,852	0,878	0,888	42,1	1,260
23. Украина	...	...	...	0,798	0,751	0,762	0,777	38,0	0,974
24. Испания	0,836	0,853	0,867	0,885	0,903	0,917	0,922	37,8	1,103
25. Колумбия	0,661	0,689	0,706	0,727	0,751	0,771	0,773	33,6	1,169
26. Польша	...	...	...	0,802	0,816	0,843	0,850	32,8	1,060
27. Аргентина	0,784	0,799	0,808	0,810	0,832	0,854	0,853	32,4	1,088
28. ЮАР	0,655	0,672	0,697	0,729	0,735	0,690	0,666	29,8	1,017
29. Канада	0,869	0,885	0,908	0,928	0,933	0,939	0,943	29,5	1,085
30. Мьянма	...	...	...	...	...	...	0,551	26,9	--
31. Эфиопия	...	...	0,281	0,305	0,319	0,345	0,359	24,8	1,278
32. Алжир	0,504	0,554	0,603	0,642	0,664	0,693	0,704	22,0	1,397
33. Перу	0,642	0,672	0,696	0,706	0,733	...	0,752	20,2	1,171
34. Венесуэла	0,716	0,730	0,739	0,759	0,768	0,776	0,778	19,6	1,087
35. Малайзия	0,614	0,657	0,693	0,720	0,759	0,789	0,793	19,0	1,292
36. Демократическая Республика Конго	0,410	0,418	0,425	0,414	0,380	...	0,365	18,7	0,890
37. Марокко	0,429	0,474	0,510	0,542	0,571	0,603	0,620	18,7	1,445
38. Австралия	0,847	0,864	0,877	0,892	0,932	0,942	0,946	18,4	1,117
39. Узбекистан	...	...	...	...	0,687	...	0,709	18,2	1,032
40. Саудовская Аравия	0,602	0,656	0,671	0,707	0,741	0,764	0,768	18,0	1,276
41. Румыния	...	...	...	0,771	0,769	0,773	0,778	17,4	1,009
42. Судан	0,344	0,372	0,394	0,427	0,465	0,492	0,505	16,6	1,468
43. Кения	0,445	0,490	0,515	0,540	0,524	0,496	0,488	15,4	1,097
44. Нидерланды	0,865	0,877	0,891	0,907	0,927	0,938	0,942	15,2	1,089
45. Танзания	...	...	...	0,413	0,406	0,403	0,407	14,8	0,985
46. Шри-Ланка	0,613	0,648	0,674	0,698	0,719	...	0,740	14,0	1,207
47. Чили	0,703	0,738	0,761	0,784	0,814	0,835	0,839	13,1	1,193
48. Непал	0,291	0,330	0,372	0,418	0,455	0,488	0,504	12,4	1,732
49. Сирия	0,534	0,576	0,611	0,635	0,663	0,683	0,710	12,4	1,330
50. Уганда	...	...	0,395	0,395	0,404	...	0,493	12,3	1,248

Рейтинг по объёму человеческого потенциала в 2002 г.	Индекс развития человеческого потенциала							Объём челове- ческого потен- циала (млн. ЕЧП), 2002 г.*	Темп роста ИРЧП за период наблю- дения
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002		
51. Казахстан	...	...	...	0,767	0,725	0,744	0,766	11,9	0,999
52. Гана	0,439	0,467	0,481	0,511	0,532	0,560	0,568	11,6	1,294
53. Греция	0,832	0,847	0,860	0,870	0,875	0,894	0,902	9,9	1,084
54. Бельгия	0,845	0,862	0,876	0,897	0,927	0,940	0,942	9,7	1,115
55. Эквадор	0,630	0,674	0,696	0,710	0,719	...	0,735	9,4	1,167
56. Йемен	...	...	...	0,392	0,435	0,469	0,482	9,3	1,230
57. Куба	...	...	...	...	...	...	0,809	9,1	--
58. Португалия	0,785	0,800	0,823	0,847	0,876	0,892	0,897	9,0	1,143
59. Чехия	...	...	...	...	0,843	0,856	0,868	8,9	1,030
60. Швеция	0,863	0,873	0,885	0,895	0,928	0,943	0,946	8,4	1,096
61. Венгрия	0,777	0,793	0,807	0,807	0,810	0,837	0,848	8,4	1,091
62. Малагаскар	0,400	0,433	0,429	0,436	0,443	0,469	0,469	7,9	1,173
63. Камерун	0,415	0,462	0,504	0,519	0,508	...	0,501	7,9	1,207
64. Камбоджа	...	...	...	...	0,540	0,551	0,568	7,8	1,052
65. Белоруссия	...	...	...	0,785	0,752	0,775	0,790	7,8	1,006
66. Гватемала	0,510	0,546	0,559	0,583	0,613	0,642	0,649	7,8	1,273
67. Австрия	0,842	0,856	0,870	0,893	0,913	0,931	0,934	7,6	1,109
68. Тунис	0,516	0,574	0,623	0,656	0,696	0,734	0,745	7,2	1,444
69. Швейцария	0,878	0,889	0,895	0,909	0,918	0,932	0,936	6,7	1,066
70. Мозамбик	...	0,298	0,286	0,310	0,318	0,342	0,354	6,5	1,188
71. Кот-д'Ивуар	0,382	0,416	0,428	0,429	0,410	0,402	0,399	6,5	1,045
72. Болгария	...	0,768	0,788	0,795	0,784	0,791	0,796	6,4	1,036
73. Доминиканская Республика	0,617	0,648	0,670	0,678	0,699	0,731	0,738	6,3	1,196
74. Гонконг	0,760	0,799	0,826	0,862	0,879	...	0,903	6,3	1,188
75. Зимбабве	0,547	0,572	0,629	0,617	0,571	0,511	0,491	6,3	0,898
76. Азербайджан	...	...	...	...	...	...	0,746	6,2	--
77. Боливия	0,512	0,548	0,580	0,603	0,635	0,670	0,681	5,9	1,330
78. Израиль	0,794	0,818	0,839	0,857	0,880	0,907	0,908	5,7	1,144
79. Дания	0,872	0,881	0,889	0,897	0,912	0,929	0,932	5,0	1,069
80. Ангола	...	...	...	...	...	...	0,381	5,0	--
81. Финляндия	0,839	0,859	0,876	0,899	0,913	0,933	0,935	4,9	1,114
82. Малави	0,315	0,347	0,360	0,368	0,408	0,395	0,388	4,6	1,232
83. Сальвадор	0,590	0,590	0,610	0,648	0,686	0,713	0,720	4,6	1,220
84. Гондурас	0,517	0,568	0,599	0,624	0,646	...	0,672	4,6	1,300
85. Словакия	...	...	...	...	...	...	0,842	4,5	--
86. Сенегал	0,315	0,332	0,359	0,382	0,398	0,425	0,437	4,3	1,387
87. Норвегия	0,866	0,886	0,897	0,911	0,935	0,954	0,956	4,3	1,104
88. Ливия	...	...	...	...	...	...	0,794	4,3	--
89. Парагвай	0,667	0,701	0,708	0,719	0,738	0,751	0,751	4,3	1,126
90. Замбия	0,466	0,474	0,485	0,466	0,418	0,389	0,389	4,2	0,835
91. Таджикистан	...	...	0,719	0,719	0,651	0,655	0,671	4,2	0,933
92. Мали	0,232	0,262	0,269	0,288	0,309	...	0,326	4,1	1,405
93. Иордания	...	0,639	0,663	0,682	0,707	0,741	0,750	4,0	1,174
94. Грузия	...	...	...	...	...	...	0,739	3,8	--
95. Буркина-Фасо	0,239	0,262	0,287	0,302	0,312	0,323	0,302	3,8	1,264
96. Гаити	...	0,443	0,459	0,455	0,448	...	0,463	3,8	1,045
97. Сингапур	0,724	0,761	0,784	0,821	0,859	...	0,902	3,8	1,246
98. Хорватия	...	...	...	0,806	0,798	0,823	0,830	3,7	1,030
99. Ирландия	0,810	0,825	0,844	0,869	0,893	0,926	0,936	3,7	1,156
100. Туркмения	...	...	...	...	...	...	0,752	3,6	--
101. Руанда	0,341	0,386	0,397	0,351	0,341	0,413	0,431	3,6	1,264
102. Киргизия	...	...	...	...	...	...	...	3,6	--
103. Гвинея	...	...	...	...	...	...	0,425	3,6	--
104. Никарагуа	0,565	0,576	0,584	0,589	0,624	0,643	0,667	3,5	1,181
105. Новая Зеландия	0,847	0,853	0,867	0,874	0,904	0,921	0,926	3,5	1,093

Рейтинг по объёму человеческого потенциала в 2002 г.	Индекс развития человеческого потенциала							Объём человеческого потенциала (млн. ЕЧП), 2002 г.*	Темп роста ИРЧП за период наблюдения
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002		
106. Коста-Рика	0,745	0,770	0,774	0,791	0,810	0,829	0,834	3,4	1,119
107. Нигер	0,237	0,257	0,250	0,259	0,265	0,279	0,292	3,4	1,232
108. Босния и Герцеговина	...	...	...	...	...	...	0,781	3,2	--
109. Чад	0,260	0,260	0,301	0,326	0,335	0,363	0,379	3,1	1,458
110. Папуа – Новая Гвинея	0,423	0,444	0,465	0,482	0,522	0,540	0,542	3,0	1,281
111. Литва	...	...	...	0,823	0,789	0,829	0,842	2,9	1,023
112. Лаос	...	...	0,422	0,449	0,485	0,520	0,534	2,9	1,265
113. Молдавия	...	...	...	0,736	0,684	0,673	0,681	2,9	0,925
114. Уругвай	0,759	0,779	0,785	0,803	0,816	...	0,833	2,8	1,097
115. Бенин	0,288	0,324	0,351	0,356	0,381	0,406	0,421	2,8	1,462
116. Ливан	...	...	...	0,673	0,732	0,752	0,758	2,7	1,126
117. Палестина	...	...	...	...	...	...	0,726	2,5	--
118. Панама	0,708	0,735	0,746	0,748	0,771	0,791	0,791	2,5	1,117
119. Албания	...	...	0,691	0,702	0,702	0,740	0,781	2,4	1,130
120. ОАЭ	0,744	0,777	0,785	0,805	0,803	...	0,824	2,4	1,108
121. Того	0,396	0,445	0,445	0,474	0,486	0,491	0,495	2,4	1,250
122. Армения	...	...	...	0,751	0,708	...	0,754	2,3	1,004
123. Бурунди	0,282	0,306	0,332	0,338	0,311	0,325	0,339	2,2	1,202
124. Оман	0,493	0,546	0,640	0,696	0,733	0,761	0,770	2,2	1,562
125. Кувейт	0,761	0,776	0,778	...	0,810	0,834	0,838	2,0	1,101
126. Ямайка	0,687	0,695	0,699	0,726	0,737	0,752	0,764	2,0	1,112
127. Латвия	...	0,795	0,807	0,807	0,765	0,808	0,823	1,9	1,035
128. Словения	...	...	...	...	0,852	0,883	0,895	1,8	1,050
129. Конго	0,451	0,497	0,541	0,532	0,530	0,487	0,494	1,8	1,095
130. Эритрея	...	...	...	...	0,410	0,430	0,439	1,8	1,071
131. Монголия	...	...	0,650	0,656	0,629	0,658	0,668	1,7	1,028
132. Македония	...	...	...	...	...	...	0,793	1,6	--
133. ЦАР	0,334	0,351	0,373	0,375	0,366	...	0,361	1,4	1,081
134. Сьерра-Леоне	...	...	...	...	...	...	0,273	1,3	--
135. Мавритания	0,339	0,362	0,382	0,387	0,423	0,449	0,465	1,3	1,372
136. Намибия	...	...	...	...	0,667	0,625	0,607	1,2	0,910
137. Бутан	...	...	...	...	...	...	0,536	1,2	--
138. Эстония	...	...	...	0,817	0,796	0,839	0,853	1,1	1,044
139. Ботсвана	0,503	0,574	0,633	0,675	0,666	0,620	0,589	1,1	1,171
140. Тринидад и Тобаго	0,735	0,768	0,786	0,791	0,793	0,806	0,801	1,0	1,090
141. Маврикий	...	0,658	0,689	0,723	0,747	0,775	0,785	0,9	1,193
142. Лесото	0,457	0,499	0,517	0,544	0,549	0,513	0,493	0,9	1,079
143. Габон	...	...	...	...	...	...	0,648	0,8	--
144. Кипр	...	0,791	0,812	0,835	0,855	0,880	0,883	0,7	1,116
145. Гамбия	0,283	...	...	...	0,418	0,448	0,452	0,6	1,597
146. Фиджи	0,659	0,683	0,698	0,722	0,744	0,751	0,758	0,6	1,150
147. Бахрейн	...	0,746	0,779	0,808	0,825	0,835	0,843	0,6	1,130
148. Гайана	0,677	0,683	0,679	0,697	0,706	0,724	0,719	0,6	1,062
149. Свазиленд	0,516	0,544	0,565	0,611	0,606	0,548	0,519	0,6	1,006
150. Катар	...	...	...	...	...	...	0,833	0,5	--
151. Гвинея-Бисау	0,254	0,262	0,282	0,311	0,339	0,354	0,350	0,5	1,378
152. Люксембург	0,838	0,850	0,856	0,882	0,908	0,928	0,933	0,4	1,113
153. Коморские Острова	...	0,479	0,498	0,501	0,509	0,521	0,530	0,4	1,106
154. Кабо-Верде	...	...	...	0,623	0,675	...	0,717	0,4	1,151
155. Экваториальная Гвинея	...	...	0,483	0,504	0,528	0,670	0,703	0,4	1,455
156. Мальта	0,726	0,763	0,789	0,824	0,850	0,873	0,875	0,4	1,205
157. Джибути	...	...	...	...	0,450	0,452	0,454	0,3	1,009
158. Суринам	...	...	...	...	...	...	0,780	0,3	--

Рейтинг по объёму человеческого потенциала в 2002 г.	Индекс развития человеческого потенциала							Объём челове- ческого потенциала (млн. ЕЧП), 2002 г.*	Темп роста ИРЧП за период наблю- дения
	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002		
159. Соломоновы Острова	...	...	...	...	...	...	0,624	0,3	--
160. Восточный Тимор	...	...	...	...	...	...	0,436	0,3	--
161. Исландия	0,862	0,885	0,895	0,913	0,919	0,939	0,941	0,3	1,092
162. Барбадос	0,804	0,827	0,837	0,851	0,859	0,888	0,888	0,3	1,104
163. Бруней	...	...	...	...	...	...	0,867	0,3	--
164. Багамы	...	0,809	0,820	0,825	0,812	...	0,815	0,2	1,007
165. Мальдивы	...	...	...	...	...	...	0,752	0,2	--
166. Белиз	...	0,707	0,717	0,747	0,768	0,773	0,737	0,2	1,042
167. Самоа	...	...	...	...	0,741	0,762	0,769	0,2	1,038
168. Сан-Томе и Принсипи	...	...	...	...	...	...	0,645	0,1	--
169. Вануату	...	...	...	...	...	...	0,570	0,1	--
170. Сейшельские Острова	...	...	...	...	...	...	0,853	0,1	--
171. Антигуа и Барбуда	...	...	...	...	...	...	0,800	0,1	--
172. Тонга	...	...	...	...	...	...	0,787	0,1	--
173. Сент-Люсия	...	...	...	...	...	...	0,777	0,1	--
174. Сент-Винсент и Гренадины	...	...	...	...	...	...	0,751	0,1	--
175. Гренада	...	...	...	...	...	...	0,745	0,1	--
176. Доминика	...	...	...	...	...	...	0,743	0,1	--
177. Сент-Китс и Невис	...	...	...	...	...	...	0,844	(.)	--
НЕКОТОРЫЕ ОСОБЫЕ ГРУППИРОВКИ ПРООН									
Развивающиеся страны	...	...	...	...	...	...	0,663	3 273,2	--
Наименее развитые страны	...	...	...	...	...	...	0,446	312,6	--
Арабские государства	...	...	...	...	...	...	0,651	193,1	--
Восточная Азия и Тихоокеанский регион	...	...	...	...	...	...	0,740	1 419,0	--
Латинская Америка и Карибский бассейн	...	...	...	...	...	...	0,777	412,0	--
Южная Азия	...	...	...	...	...	...	0,584	864,5	--
Африка южнее Сахары	...	...	...	...	...	...	0,465	298,1	--
Центральная и Восточная Европа и СНГ	...	...	...	...	...	...	0,796	325,5	--
Организация экономического сотрудничества и развития	...	...	...	...	...	...	0,911	1 045,9	--
Страны ОЭСР с высоким доходом	...	...	...	...	...	...	0,935	852,3	--
Страны с высоким доходом**	...	...	...	...	...	...	0,933	878,1	--
Страны со средним доходом**	...	...	...	...	...	...	0,756	2 056,8	--
Страны с низким доходом**	...	...	...	...	...	...	0,557	1 426,4	--
Мир в целом	...	...	...	...	...	...	0,729	4 538,0	--

Условные обозначения: ... — данные отсутствуют. (.) — величина составляет менее половины единицы наблюдения. -- наблюдение ранее не проводилось.

Примечания: * Первоначальный расчёт нами осуществлялся с точностью до трёх цифр после запятой, и ранжирование производилось на основе этого показателя. В случае его равенства преимущество отдавалось стране с более высоким ИРЧП. ** Имеется в виду валовой национальный доход (ВНД) на душу населения; ранее этот показатель именовался валовым национальным продуктом (ВНП). Соответствующая классификация стран ежегодно уточняется Всемирным банком.

И с т о ч н и к : Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World / United Nations Development Programme. — New York: Hoechstetter, 2004. — P. 143–146, 152–155.

Понятно, что чем меньше численность населения страны, тем большее влияние на её место в рейтинге по объёму человеческого потенциала (сравнительно с рейтингом по численности населения) оказывает величина ИРЧП. Однако существенные сдвиги наблюдаются уже начиная с группы одиннадцати крупнейших стран, в каждой из которых проживало в 2002 г. более ста миллионов человек. Так, первая пятёрка выглядит одинаково в обоих рейтингах, но, например, Китай превосходил США по численности населения — в 4,4 раза, а по объёму человеческого потенциала — в 3,5 раза, Индия превосходила США по этим показателям в 3,6 и 2,3 раза соответственно; Китай, в свою очередь имеющий огромное преимущество над Индией по ИРЧП, превосходил её по численности населения всего лишь в 1,2 раза, по объёму человеческого потенциала — уже в 1,5 раза. На шестое место в рейтинге по объёму человеческого потенциала, оттеснив прочих гигантов, вырвалась высокоразвитая Япония, занимающая по численности населения только девятую позицию (кстати, уже в 2003 г. она уступила эту позицию имеющей громадное опережение по темпам прироста населения Нигерии). Российская Федерация в обоих рейтингах занимала седьмое место. На три ступеньки вверх в рейтинге по объёму человеческого потенциала, сравнительно с рейтингом по численности населения, поднялись замыкавшая упомянутую «группу одиннадцати» Мексика и шедшая во втором рейтинге двенадцатой, уступая Мексике на без малого двадцать миллионов человек, Германия. Нигерию же в рейтинге по объёму человеческого потенциала, кроме указанных государств, потеснили и восьмидесятимиллионные Филиппины. Украина в 2002 г. среди представленных 177 стран по численности населения делила 24-е место с Мьянмой, а по объёму человеческого потенциала, как видим, была 23-ей.

Если говорить о типологических группах стран, то на развивающиеся страны приходится четыре пятых населения и лишь немногим более двух третей объёма человеческого потенциала мира, тогда как на высокоразвитые страны ОЭСР (государства с высоким доходом) — одна седьмая часть населения и почти одна пятая часть человеческого потенциала планеты. Среди регионов мира в данном контексте масштабами выделяются сообщества развивающихся стран Восточной Азии и Тихоокеанского региона (чуть более 30% и народонаселения, и объёма человеческого потенциала мира), а также существенно отстающей от первого по ИРЧП Южной Азии (чуть менее одной четвёртой населения и одной пятой человеческого потенциала соответственно). Среди стран, по которым определяется ИРЧП, группа стран с высоким доходом сосредоточивает 15% населения и 20% человеческого потенциала, со средним доходом — 44 % и 47%, с низким доходом — 41% населения и всего лишь 33% человеческого потенциала.

Что касается **динамики индекса развития человеческого потенциала**, то можно выделить несколько специфических её моделей. Для *группы стран с наиболее высоким уровнем развития человеческого потенциала* в целом за период наблюдений с 1975 по 2002 г. было характерно неуклонное, по понятным причинам не слишком быстрое, увеличение ИРЧП: типичный прирост этого показателя находился в пределах от 6,6% в Швейцарии до 11,7 % в Австралии. Несколько стран этой группы и вплотную приблизившихся к ней государств-лидеров *передовой группы стран со средним уровнем развития человеческого потенциала*, которые в начале периода имели гораздо меньший ИРЧП, чем давние члены «клуба избранных», продемонстрировали опережающий прирост: весьма бурный, как Республика Корея (26,0%), Сингапур (24,6%), Мальта (20,5%) и Гонконг (18,8%), либо несколько менее впечатляющий, как Ирландия (15,6%), Израиль (14,4%), Португалия (14,3%), Кипр (11,6% с 1980 г.) и Словения (5,0% с 1995 г.).

Ряд стран смешанной *группы бывших республик Советского Союза* (Российская Федерация, Украина, Белоруссия, Армения, Казахстан, Таджикистан, Литва, Латвия, Эсто-

ния), *европейских и азиатских государств* — членов социалистического лагеря (Болгария, Румыния, Хорватия, Монголия) в первой половине 1990-х гг. испытал довольно значительное падение ИРЧП, сменившееся со середины 90-х гг. подъёмом. Интересно, что так же выглядела динамика ИРЧП экономически весьма благополучного государства, представляющего другой регион, — Багам. При этом ИРЧП РФ, Украины, Казахстана (и Багам) к 2002 г. ещё не вернулся на уровень 1990 г. Основная причина состоит в том, что не удалось восстановить наибольший за период 1975—2002 гг. объём ВВП на душу населения, рассчитанного по паритету покупательной способности: в Российской Федерации этот показатель за 2002 г. составил 8 230 долл., рекордный (за 1989 г.) — 11 030 долл.; в Украине — 4 870 долл. и (за 1989 г.) 9 550 долл.; в Казахстане 5 870 долл. и (за 1990 г.) 5 920 долл.; на Багамах — 16 690 долл. и (за 1989 г.) 17 930 долл. соответственно. Хуже всех постсоветских государств выглядит Молдавия, в которой падение ИРЧП продолжалось до 2000 г., а ВВП на душу населения по ППС составил в 2002 г. 1 470 долл. по сравнению с пиковыми 3 890 долл. за 1990 г. [4]. Но ряд бывших европейских (Польша, Венгрия) и азиатских (Вьетнам, Лаос) стран социалистического лагеря избежал подобного падения и демонстрировал неуклонный рост ИРЧП. Албания в первой половине 90-х гг. сохранила достигнутый уровень ИРЧП, а с 1995 по 2002 г. обеспечила весьма существенный его прирост — на 11,3%.

Отражая специфику наибольшей — *второй группы стран со средним уровнем развития человеческого потенциала*, нужно прежде всего упомянуть о том, что с середины 1970-х гг. происходит неуклонное и бурное увеличение ИРЧП мирового гиганта — Китая: за рассматриваемый период прирост показателя составил 44,4%. Также обеспечили весьма бурное его повышение (в первых двух случаях устремившись вдогонку за ушедшими в более или менее далёкий отрыв региональными лидерами — Израилем, Сингапуром, Брунеем, Бахрейном, Кувейтом, Катаром и ОАЭ, а в третьем случае — выдвинувшись вместе с Мальдивами на роль региональных лидеров в области развития человеческого потенциала): в Юго-Восточной Азии — Малайзия (прирост 29,2%), Таиланд (25,3%); в регионе Северной Африки и Среднего Востока — Оман (56,2%), Саудовская Аравия (27,6%), Турция (27,3%), Тунис (44,4%); в Южной Азии — Шри-Ланка (42,4%). Следует отметить опережающие темпы увеличения ИРЧП целого ряда стран Латинской Америки — Чили (прирост 19,3%; сейчас входит вместе с соседкой Аргентиной в передовую группу стран со средним уровнем развития человеческого потенциала), Мексики (16,6%), Бразилии (20,3%), Колумбии (16,9%), Перу (17,1%), Эквадора (16,7%) — и государств, представляющих два из трёх упомянутых в предыдущем предложении регионов, — Филиппин (15,3%), Ливана (12,6% с 1990 г.), Иордании (17,4%).

Подобно тому, как отражение специфики второй группы мы начали с характеристики положения дел в Китае, обращаясь к проблематике *нижней группы стран со средним уровнем развития человеческого потенциала*, в первую очередь акцентируем внимание на том, что с середины 70-х гг. происходит неуклонное и бурное увеличение ИРЧП двух мировых гигантов — Индонезии (за рассматриваемый период прирост показателя составил 48,2%) и Индии (прирост 44,8%). Также заметно опережающим является повышение ИРЧП ряда стран Ближнего и Среднего Востока — Ирана (прирост 29,6%), Сирии (33,0%), Алжира (39,7%), Египта (49,1%), Марокко (44,5%) — и Латинской Америки — Боливии (33,0%), Гондураса (30,0%), Гватемалы (27,3%).

Что касается *группы стран с низким уровнем развития человеческого потенциала*, то заслуживают упоминания прежде всего достижения Непала (73,2 % — мировой рекорд по приросту ИРЧП за период 1975—2002 гг.), и весьма существенное увеличение ИРЧП ещё двух крупных стран Южной Азии — Бангладеш (прирост 47,5 %) и Пакистана (43,6 %), а также африканского гиганта — Нигерии (43,8 %), и Гамбии (59,7 %).

Наконец, обращение к динамике ИРЧП *группы стран с критически низким уровнем развития человеческого потенциала*, увы, в целом оставляет, подобно обращению к любому иному аспекту их социально-экономической действительности, тягостное впечатление.

Таковы основные данные, касающиеся объёма человеческого потенциала стран мира и динамики ИРЧП. Продолжение и углубление анализа этой проблематики, несомненно, будет способствовать развитию социальной экономики и экономической науки в целом.

Источники

1. *Мировая экономика*: Учебник / Под ред. А. С. Булатова. — М.: Юристъ, 2002. — С. 128–129.
2. *Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World* / United Nations Development Programme. — New York: Hoechstetter, 2004. — P. 153, 155.
3. *Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире*: Пер. с англ. — М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. — С. 283.
4. *Human Development Report 2004. Cultural Liberty in Today's Diverse World* / United Nations Development

Аннотация. Охарактеризовано понятие человеческого потенциала экономики, в отличие от понятия трудовых ресурсов. Представлены анализ глобальной демографической ситуации и тенденций, авторская классификация экономик по величине индекса развития человеческого потенциала, рейтинг стран мира по объёму человеческого потенциала за 2002 г. и основные модели динамики ИРЧП.

Summary. The concept of the human potential of an economy, as different from the concept of the labour force, is characterised. The analysis of global demographic situation and trends, the author's classification of the world's economies by their human development indexes, their rating by the volume of human potential in 2002 and main models of the HDI dynamics are presented.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.01.2006 р.

ПРОБЛЕМИ НЕПОВНИХ СІМЕЙ У КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

*С.В. Ничипоренко,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

В Україні сім'я переживає глибокі зміни: знижується кількість шлюбів, народжуваність, а отже, й дітність сім'ї. Нині переважаючим сімейним осередком є подружня пара з однією дитиною, рідше із двома й більше дітьми. Зростає число розлучень, незареєстрованих шлюбів і частка позашлюбних народжень, що, в свою чергу, зумовлюють поширення так званої неповної сім'ї, тобто родини, в якій внаслідок різних причин виховує дитину (дітей) один з батьків.

Модель неповної сім'ї більш відповідає постіндустріальному суспільству з його соціальною мобільністю, високим рівнем розвитку наукових і промислових технологій, інформатизації, адже збільшення значення професіоналізму для суспільства і особи нерідко важко поєднується з виконанням нею сімейних обов'язків.

Зростання кількості неповних родин безпосередньо пов'язане зі сферою шлюбно-сімейних відносин, зокрема, зі зміною моральних норм в області взаємовідносин статей, поширенням дошлюбних зв'язків, зміною традиційних сімейних ролей чоловіка та дружини, непідготовленістю молоді до шлюбу, зростанням вимог стосовно шлюбного партнера тощо. Неповні сім'ї стикаються з низкою проблем — соціально-економічними, матеріальними, педагогічними, медичними, психологічними тощо, розв'язання яких є досить актуальним завданням.

Дослідженню стану сімей в Україні приділяється значна увага, але, на жаль, не достатньо широко розкрито демографічний аспект неповних сімей. Цими проблемами займаються вітчизняні вчені, зокрема, Л. Чуйко, Л. Слюсар, Н. Комарова та інші. Більш широко висвітлюють проблеми неповних сімей російські вчені, серед яких слід назвати М. Тольца, О. Антонову, Є. Андрєєву, білоруські вчені Л. Тихонова та О. Філіпова, серед литовських дослідників слід виокремити В. Станкунене.

Основними факторами формування неповних родин є розлучення або роздільне (за різними обставинами) проживання подружжя, овдовіння через передчасну смерть одного з батьків, позашлюбні народження.

За даними 2004 року, в Україні серед загальної кількості розлучень 41,6% припадає на шлюби без дітей, шлюби з однією дитиною становлять 45,7%, решта — мають більше двох

дітей. Останнім часом означилася тенденція щодо збільшення кількості розлучень у шлюбах, де є спільні діти (з 51,6% у 1994 р. до 58,4% у 2004 р.), що свідчить про те, що діти перестали бути стримуючим фактором у збереженні шлюбу (рис. 1). Значення абсолютних показників у даній категорії також збільшується. Так, абсолютна кількість розлучень у сім'ях з дітьми зросла з 1994 по 2004 рр. майже на 40%. Це особливо помітно в сім'ях з однією дитиною. (табл. 1).

Розлучення часто є єдиним виходом із проблемних ситуацій, що склалися в шлюбі, але долаючи одні труднощі, розлучення часто породжує безліч інших. До позитивних наслідків можна віднести істотне зростання відчуття себе як особистості, незалежності, полегшення після конфліктів, кар'єрне зростання, яким найчастіше компенсують невдачі у шлюбі.

Повторні шлюби відіграють компенсуючу роль щодо шлюбів, які розпалися внаслідок розлучення та овдовіння. Безумовно, повторних шлюбів значно менше, ніж розлучень, тому неминуче збільшується кількість самотніх чоловіків і жінок. Невпорядкованість особистого життя нерідко призводить до асоціальної поведінки. Завдається значна шкода здоров'ю, народжуваності й вихованню дітей.

Проблема розлучень особливо актуальна для молодих сімей, в яких є маленькі діти. Оскільки в переважній більшості випадків годувальником у родині залишається мати, часто такі родини називають материнськими. Внаслідок розлучення одинока матір потрапляє в ситуацію, в якій вона стикається з різноманітними матеріальними та психологічними проблемами. Водночас розлучення не проходить безслідно для психіки дитини (згідно зі статистикою, великий відсоток підлітків-злочинців — це вихідці саме із неповних сімей).

Таблиця 1

Кількість розлучень за кількістю спільних дітей

	ВСЬОГО						
	1994	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Всього розлучень	207577	175781	197274	181334	183538	177183	173163
<i>В тому числі в сім'ях, де:</i>							
не було спільних дітей	100539	69330	81941	75848	73028	70236	71979
з однією спільною дитиною	75781	81296	88563	81851	85448	83288	79139
з двома	31257*	22465	23994	21099	22112	20486	19102
з трьома і більше		2690	2776	2536	2950	3173	2943

Джерело: За даними Держкомстату України

* з двома і більше дітей

** за 1995–1998 рр. немає даних

Установити точну кількість материнських сімей непросто. Офіційно статистикою не фіксуються фактичні (без юридичної реєстрації шлюбу) родини й, навпаки, оформлені юридично, але які реально розпалися, сім'ї з дітьми. У випадку позашлюбних народжень установлене батьківство може бути зафіксоване в момент реєстрації дитини, а насправді батько може не брати ніякої участі в її утриманні та вихованні. З іншого боку, деякі самотні матері згодом виходять заміж, але в актах запису громадянського стану статус їхніх дітей не змінюється (за винятком фактів усиновлення/удочеріння), і вони продовжують вважатися позашлюбними дітьми.

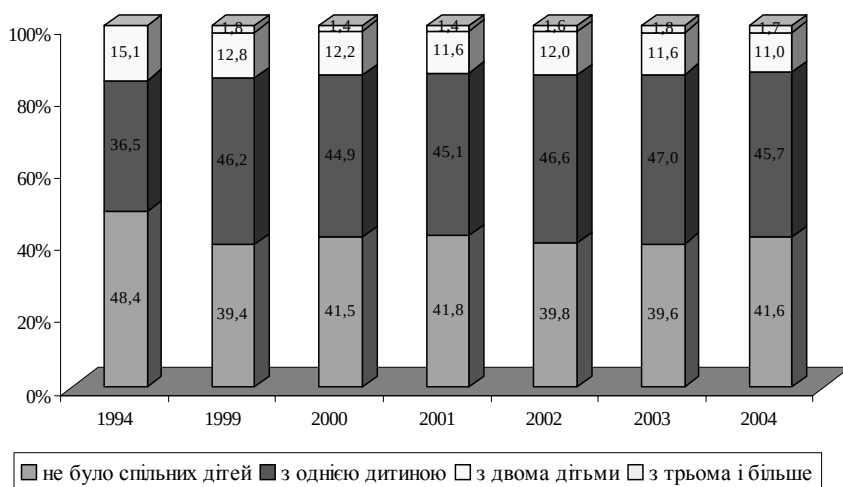

Рис. 1. Питома вага розлучень за кількістю спільних дітей

За даними перепису 2001 року частка сімей, в яких матері самостійно виховують дітей становить 20,7% від загальної кількості сімейних осередків, до них належать і матері-одиначки, і розлучені жінки. Зокрема, 75,8% таких сімей проживають у міських поселеннях, решта — в сільській місцевості. Частка неповних сімей, в яких є діти у віці до 18 років, становить 59,2% від загальної кількості сімей, що проживають без батька, серед них кількість сімей з однією дитиною становила 78%, з двома — 18,9%, решта — виховує троє і більше неповнолітніх дітей. Частка неповних сімей, де батьки самостійно виховують дітей, становила 2,2% від загальної кількості сімей, при цьому кількість сімей, де є діти у віці до 18 років, дорівнювала 44,9%, зокрема частка сімей, в яких батько виховує одну неповнолітню дитину, складає 81,1%, сім'ї, що складаються з батька та двох неповнолітніх дітей — 16,5%, у всіх інших — три дитини і більше (табл. 2).

Разом з тим, за офіційними даними, збільшується частка дітей, народжених жінками, які не перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі. Згідно з даними Держкомстату України, питома вага їх зросла за період 1994—2004 рр. на 8,6 відсоткових пункта (з 12,8% у 1994 р. до 21,4% у 2004 р.).

Можна виділити 2 основні категорії жінок, які вирішили народити дитину без чоловіка: матері, що народили дитину без чоловіка свідомо, та матері, що народили дитину без чоловіка вимушено.

Якщо раніше народження позашлюбних дітей в основному відбувалося через непередбачені обставини, то нині дедалі більша кількість жінок народжують дітей, не перебуваючи в шлюбі, свідомо, щоб реалізувати свої потреби в материнстві.

Таблиця 2

Розподіл неповних сімей за кількістю дітей у віці до 18 років*

	матері з дітьми			батьки з дітьми		
	всього	міські поселення	сільська місцевість	всього	міські поселення	сільська місцевість
Всього	2934166	2224891	709275	312198	233528	78670
із них сімейні осередки, де є діти у віці до 18 років, у тому числі:						
1 дитина	1735964	1347608	388356	140152	103834	36318
2 дитини	1354680	1091987	262693	113609	87011	26598
3 дитини	328824	229655	99169	23140	15232	7908
4 дитини	40784	21099	19685	2683	1278	1405
5 і більше дітей	8230	3585	4645	488	223	265
	3446	1282	2164	232	90	142

*За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Незважаючи на помітне зростання частки позашлюбних дітей, Україна за цим показником посідає одне з останніх місць в Європі, випереджаючи лише Італію та Швейцарію (рис.2). Водночас зростання кількості дітей, народжених в незареєстрованому шлюбі, зростає в усіх країнах Європи, особливо в постсоціалістичних. Так, за останні 10 років частка позашлюбних дітей майже у 2 рази зросла у Литві та Болгарії.

Найбільший відсоток позашлюбних народжень відзначається у скандинавських країнах, зокрема у Швеції, Норвегії (понад 50%) та у Данії, в якій за 10 років кількість дітей, народжених в офіційно незареєстрованих шлюбах, залишається майже на одному рівні і коливається в межах 45 – 47%.

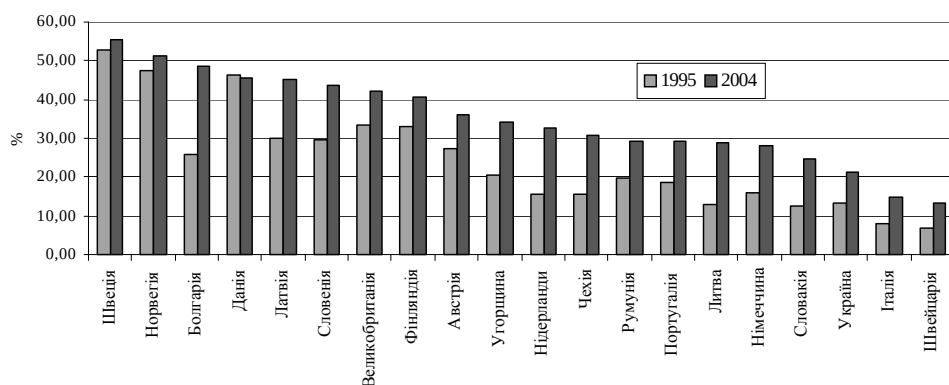

Рис. 2. Частка народжених поза шлюбом дітей у деяких країнах Європи

Водночас в Україні фактично матерів-одиначок набагато менше, ніж показує статистика, оскільки значна частина жінок, які отримують допомоги як матері, що самостійно виховують дітей, насправді проживають разом з батьком своєї дитини, але не реєструють шлюб, щоб отримувати пільги, які виплачуються на дитину. Цей факт підтверджують Обстеження умов життя домогосподарств, згідно з даними яких, за останні роки кількість неповних сімей стрімко зменшується.

Така ситуація пояснюється матеріальною невлаштованістю населення, коли люди намагаються знайти вигоду також і із соціальних пільг та допомог, і хоч останнім часом у країні відмічаються позитивні зміни у боротьбі з бідністю, сім'ї з дітьми перебувають у найбільш скрутному становищі.

Проблема сімей самотніх матерів у нашій країні не нова, але розширення причин і джерел утворення таких сімей роблять їх проблеми більш складними й потребують всебічного вивчення. Водночас такі проблеми несуть постійне психологічне навантаження та свідчать про те, що неповні сім'ї становлять істотну частку серед бідних. Але повсякденні потреби й проблеми таких сімей не сприймаються як серйозна державна проблема й не стоять серед першочергових завдань.

Серед проблем неповних сімей на передній план найчастіше виступає проблема економічного характеру (матеріальні труднощі, з якими стикається неповна родина). Сукупний бюджет родини складається з індивідуального трудового доходу, допомог, пенсій, компенсаторних виплат і пільг, аліментів на дітей після розлучення тощо.

Оскільки найчастіше головою такої сім'ї є жінка, то варто звернути увагу на політику зайнятості в країні в цей час. Незважаючи на прийняття 8 вересня 2005 р. Закону України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків”, метою якого є ліквідація дискримінації за ознакою статі та усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків, сьогодні триває витіснення жінок з робочих місць на біржу праці або в сферу низькооплачуваних бюджетних установ. Так, в країні 80% безробітних становлять жінки. Водночас рівень заробітної плати жінок складає приблизно 73% від заробітної плати чоловіків. Про дискримінацію свідчить також обмежене залучення жінок з вищою освітою та лідерськими якостями на керівні посади [3].

Необхідність утримування й виховання дитини часто спонукають жінок бути активними в пошуках більш оплачуваної роботи або додаткового заробітку. Жінка, яка самостійно виховує дитину без батька, сама повинна відповідати за добробут своєї родини. Особливо гостро стоять проблеми у неповних родин, де ростуть діти з відхиленнями від норми у фізичному або нервово-психічному розвитку, та в сім'ях з дітьми-інвалідами. Якщо дитина-інвалід потребує постійного догляду, то жінка не має ніякої можливості поліпшити матеріальний добробут, їм доводиться жити на пенсію по інвалідності дитини й на дитячу допомогу.

Необхідність догляду за дитиною в умовах руйнування сфери побутових послуг не дозволяє жінці проявити себе в професійній сфері: вирішальне значення в її виборі і формуванні поведінки має матеріальна відповідальність. З одного боку, багато жінок вважають виховання й догляд за дітьми своїм головним призначенням і відсувають на другий план професійний успіх і кар'єру. З другого боку, нерідко зайнятість на двох роботах у гонитві за матеріальним благополуччям відсторонює самотню матір від виховання й догляду за дитиною. Навіть найтурботливіша жінка в неповній родині фізично не має достатньо часу для виховання своєї дитини. Через надмірну зайнятість та трудове перевантаження матері діти надані самі собі.

У рамках виховної діяльності одному з батьків складно здійснити повноцінний контроль за дитиною й у цілому впливати на її поведінку, основною причиною є надмірна зайнятість на роботі, що не дозволяє приділяти дітям належної уваги. Зокрема, у неповних родинах гостро стоїть проблема нагляду за дітьми, тому мати буває змушена залишати дітей одних або на малознайомих людей. Через прагнення зберегти рівень матеріальної забезпеченості, що вимагає додаткового часу та сил, матері доводиться перекладати виконання виховної функції на інших людей, позбавляючи себе саму й своїх дітей можливості присвячувати один одному достатню кількість часу.

Отже, через неповноцінність у вихованні у неповній родині можна виділити кілька основних помилок: по-перше, це гіперопіка, коли дитина й проблеми, пов'язані з нею, висувуються на перше місце в системі життєвих цінностей; по-друге, відстороненість матері від виховного процесу й надмірна орієнтація на матеріальну турботу про дитину. Згодом така дитина починає жадати від матері більшої уваги, але через те, що вона вже не в змозі виконувати зростаючі запити, це стає причиною численних конфліктів та переживань; перешкоджання контактам дитини з батьком тощо. Причини таких ситуацій можуть бути різноманітними, починаючи від безвідповідальності, надлишку інтересів, задоволенню яких дитина заважає, недобррозичливого ставлення до дитини, і аж до крайніх випадків: алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах тощо. Всі ці проблеми та помилки призводять до формування у дітей різноманітних комплексів та часто стають причиною їх асоціальної поведінки.

Наступна проблема, що вимагає уваги суспільства до неповної родини з неповнолітніми дітьми, пов'язана з якістю здоров'я дітей. За статистикою, діти з неповних сімей значно частіше страждають на гострі та хронічні захворювання. Жінка змушена, насамперед, виконувати функції матеріального забезпечення сім'ї, що перешкоджають традиційно материнським обов'язкам виховання й зміцнення здоров'я дітей.

Таким чином, на даному етапі слід більше звертати увагу на проблеми неповних сімей, в яких підрастають неповнолітні діти. Перш за все сімейна політика має полягати в тому, щоб допомогти батькам, які самостійно виховують дітей, успішно поєднувати виховання дітей і роботу. На жаль, на сьогоднішній день в країні немає продуманої, цілеспрямованої політики щодо проблем неповних сімей. Нині, крім незначних матеріальних допомог, які отримують самотні батьки, необхідно різнобічне реформування допомог неповним сім'ям. Так, потрібно: створювати заклади, що забезпечуватимуть постійний догляд за дітьми за умов, якщо мати (батько) надто зайняті і не можуть приділяти дитині належної уваги, та надавати допомогу сім'ям у влаштуванні дітей до таких закладів; створити умови для наймання професійних помічників матері, що дасть можливість сім'ям зі скромним доходом, найчастіше з нестабільною зайнятістю, одержати доступ до індивідуальних видів догляду за дітьми, яким властива більша гнучкість; розвивати мережу консультацій, підтримки та супроводу батьків. Враховуючи досвід Франції, виплачувати заохочувальну допомогу жінкам, які бажають повернутися на роботу.

Джерела:

1. *Домогосподарства України. Домогосподарства за типами та кількістю дітей: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.*/ За редакцією О.Г. Осауленка. — К.: Держкомстат України, 2004. — 376 с.
2. *Склад населення України за шлюбним станом: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* — К.: Держкомстат України, 2003. — 216 с.
3. <http://www.refine.org.ua/pageid-3069-1.html>
4. *Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків” від 08.09.2005р. № 2866-IV.*

Аннотация. В статье автор раскрывает основные причины и факторы появления неполных семей, особое внимание отводится проблемам материнских семей. Дается анализ неполных семей по данным Всеукраинской переписи населения 2001 года. Предложены возможные пути решения некоторых проблем, с которыми сталкиваются неполные семьи.

Summary. In the publication the author opens principal causes and factors of occurrence of incomplete families, the special attention is allocated to problems of single-mother families. The analysis of incomplete families according to Ukrainian population censuses of 2001 is given. Possible ways of solution of some problems with which incomplete families collide are offered.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.07.2006 р.

“ЧЕТВЕРТА ХВИЛЯ” ІМІГРАЦІЇ ДО США: ПРИЧИНИ І МОТИВАЦІЇ*

*Василь Лопух,
кандидат економічних наук, доцент
(Нью-Йорк, США. Наукове Товариство
ім. Шевченка в Америці)*

Міграція українців до США має свою столітню історію. Впродовж цього періоду відбулося кілька масових міграційних потоків і кожен з них мав свої причини і мотивації. З часу набуття Україною незалежності та зі спрощенням умов перетину державного кордону розпочинається новий етап багаточисельної міграції українського населення в країни Центральної, Західної Європи а також до Північної Америки. Такий чисельний відтік, головним чином працездатного населення України, має великий негативний вплив на розвиток продуктивних сил країни.

Щоб запобігти подальшому розвитку негативних тенденцій потрібні комплексні заповіжні заходи, в основі яких має бути розуміння першопричин і мотивації, що спонукають і стимулюють людей до зміни проживання, а власне — до еміграції з України.

З економічної точки зору міграція населення завжди має позитивне і негативне значення. Звичайно ж, міграція населення має також важливе соціальне, культурне, політичне та ряд інших значень. Проте одним із найважливіших аспектів міграційного процесу є вплив на **стан, характер та розвиток продуктивних сил**, як у місцях вибуття, так і в місцях нових поселень. Кількісно-якісна зміна **трудового потенціалу** регіону чи держави є одним з найважливіших факторів розвитку **продуктивних сил**.

Упродовж останнього століття міграція населення України відбувалася у різних географічних напрямках і зумовлена різними економічними, політичними та соціальними причинами. Однією з найбільш довготривалих та найбільше привабливих є міграція до Північної Америки, зокрема США.

Не вдаючись до аналізу причин міграційних процесів попередніх десятиліть, означимо тільки роки найактивнішого переселення українців до Північної Америки.

Більшість дослідників називають чотири періоди міграції:

Перший — 1870 — 1914 рр. Головним чином це переселення українців з території під-Австрійської Галичини, Буковини та Закарпаття — загалом становило понад 500 тис. осіб. Серед цих мігрантів були і представники етнічних українців з інших регіонів України, але ця кількість не включає масову міграцію євреїв з другої частини України, яка належала до Російської імперії.

* На прохання автора, у статті частково збережено чинний в українській діаспорі правопис.

Другий – 1920–1939 рр. У цей період з України емігрувало понад 40 тис. осіб.

Третій – 1945–1960 рр.: понад 100 тис. емігрантів, які з різних причин у час Другої світової війни потрапили до країн Західної Європи.

Четвертий період починає свій відлік з кінця 80-х років XX ст. і триває дотепер.

На думку проф. Ісаїва (Канада), четвертий період міграції українського населення можна поділити на дві фази. Перша фаза розпочалася у 80-х роках, коли етнічні українці, які проживали у Польщі, будучи налякані тогочасними революційними подіями, масово емігрували до США. Друга фаза розпочинається з 1990 року. Це власне еміграція громадян України, і вона включає не тільки українців, а й інші етнічні групи, що проживають на території України.

Зазначені періоди характерні тим, що саме в ці роки відбувається масове переселення українців та інших етнічних груп до США. Проте в історії США можна зустріти українські імена значно раніше офіційного року перших переселенців з України. Це, зокрема, Лаврентій Богун, який був супутником відомого колонізатора Джона Смітта, ген. Василь Турчин – учасник Громадянської війни в Америці, о. Агапій Гончаренко, який прибув до Америки в 1865 р. з Києва і видавав газету „Аляска Геральд” та ін.

Вищеназвана періодизація увійшла до лексику публіцистики та наукових досліджень як „хвиля” перша, друга, третя і четверта. Для економічних та соціологічних наукових досліджень найпривабливішою є „четверта хвиля”.

У межах цієї статті окреслимо тільки основні факторні величини та умови, які спонукають до масової міграції з України, та кількісну характеристику цього процесу.

Особливості історичного, економічного та суспільно-політичного розвитку України впродовж останнього століття витворили специфічні передумови, які можна розглядати як першопричини, що спонукають людей до еміграції.

а) Соціальні катаклізми XX ст.: *революції, громадянська війна, голод 30-х та 40-х років Перша і Друга світові війни, радянський тоталітаризм.*

б) Права людини: *свобода слова, вільнозвизнання.*

в) Модерне кріпосне право. Можливо цей дискримінаційний факт радянського режиму щодо сільської частини українського населення призабули, але він мав місце в нашій історії. Йдеться ось про що:

мешканці сіл України не мали права мати паспорт громадянина країни. Іншими словами, кріпосне право було скасоване не у 1861, а всього лише приблизно 40 років тому! Саме так. Комуністичне колгоспне кріпацтво існувало в Радянському Союзі до середини 60-х років;

Впродовж 60-х років селяни не мали паспортів, а при тодішній системі паспортного контролю на території СРСР без паспорта людина не могла змінити місце проживання, місце праці і т.ін. Цей період є в пам’яті мого покоління та покоління моїх батьків.

г) Паспортний режим (прописка) і норма житлової площі.

Норма паспортного режиму – „прописка за місцем проживання”. Відповідно до цієї „прописки” людина, маючи формальне право вибирати місце проживання, насправді (де-факто) такої можливості не мала. Однією із перешкод був норматив – мінімальний розмір житлової площі на одну особу (наприклад: у 80-х роках норма житлової площі на одну особу становила 7,5 кв. м). Якщо на одну особу припадало менше зазначеної норми, то така особа не могла бути прописана за даною адресою. Без прописки практично було неможливо влаштуватися працювати. Ця законодавча норма існувала в Україні, якщо не помиляюся, до 2003 року. Верховна Рада незалежної України відмінила цю стару норму радянського режиму. Проте формально, з певними метаморфозними змінами, ця норма існує і тепер, хоча втратила свою репресивну сутність.

Фактори економічного впливу на міграційні процеси притаманні завжди і кожному суспільству. Залежно від характеру і динаміки розвитку національної економіки змінюється і міграційна мотивація робочої сили.

Назвемо тільки окремі, найбільш значущі фактори.

Глобальна економічна криза із затяжним періодом.

Після розпаду Радянського Союзу Україні залишилася у спадок доволі розвинута виробнича інфраструктура, яка не могла продовжити своє повноцінне функціонування, бо припинив своє існування старий господарський механізм.

На шляху трансформації системи виробничих відносин Україні не вдалося оминати затяжного періоду глобальної економічної кризи. Поки політики вели дискусії про „ринкову економіку із соціалістичним обличчям”, відбулася повна руйнація виробничих структур головним чином у малих містах та містечках, а також практично зведено нанівещь весь аграрно-промисловий комплекс України. Це спричинило масове скорочення робочих місць і зростання безробіття.

Населення України, як продуктивна сила.

Населення України розглядалося як частина загальносоюзного трудового потенціалу країни, мається на увазі Радянського Союзу. За планової економіки та регіонального розвитку продуктивних сил міграція населення була контрольованою та керованою органами державної влади. В умовах планової системи економічна доцільність регіонального розвитку продуктивних сил розглядалася у межах всього СРСР. Регіональні пріоритети визначалися директивними вказівками партійних органів. Доволі часто в основі таких рішень було суто **політично-ідеологічне підґрунтя**. В такий спосіб вирішувалася проблема „складних” регіонів. Наприклад:

- переселення з місць компактного проживання однорідного населення в різні національно-етнічні регіони;
- масове виселення населення західних областей у 40-х та 50-х роках, загалом понад 200 тис. осіб;
- періодичні акції — організовані набори на освоєння нових регіонів: підняття цілини, будівництво БАМу, освоєння російського нечорнозем'я і т.д.

Люди, як частина продуктивних сил, мали доволі обмежені можливості вільного вибору місця праці і проживання, а частіше за все ставали заручниками державних маніпуляцій.

Таким чином, населення України, за винятком незначних груп людей, які виїздили на тимчасові роботи, — лісозаготівля, нафтогазове видобування (Сибір), сезонні сільсько-господарські роботи, сезонні будівельні роботи — не мало досвіду вільного вибору, у повному розумінні цього слова, місця проживання та праці, а завжди було підпорядковано якимсь конкретним директивним рішенням партії.

Фактор житла та матеріального достатку.

Впродовж усіх попередніх років одним із стримуючих факторів вільної міграції була відсутність житла (квартир для проживання). Величезна кількість людей проживали у так званих гуртожитках: для робітників, для малосімейних, а також у комунальних квартирах. Труднощі фінансового та законодавчого характеру були стримуючим чинником для приватного будівництва. Це створило ситуацію, коли не тисячі, а мільйони людей не мали нормальних житлових умов для свого існування. Непоодинокі випадки, коли у однокімнатній квартирі разом із батьками жила молода сім'я. Черги на отримання житла могли розтягуватися на роки, а то й десятиріччя.

Практично до середини 1990-х років був постійний дефіцит на все: на автомобілі (черга 5–10 років), меблі, будівельні матеріали, окремі види продуктів (цукор, масло, м'ясні вироби) тощо. Можливо, варто згадати, що в 60-і роки треба було днями стояти в черзі, щоб купити буханку хліба, а у 80-і було проблематично купити 200 грамів масла.

Наведені вище фактори не могли не впливати на характер зміни демографічної ситуації та її національно-етнічний склад.

Таблиця 1

**Середньорічні темпи приросту населення
(за національно-етнічним складом)**

Темпи середньорічного приросту населення	1959–1969	1970–1979	1979–1988
України (в цілому)	1,19	0,64	0,40
українці	0,93	0,42	0,28
росіяни	2,56	1,73	0,9
євреї	-0,78	-2,54	-2,88
поляки	-2,06	-1,65	-1,79
чехи	-1,84	-1,63	-1,63
словаки	-3,11	-1,91	-1,05
білоруси	-2,87	0,64	0,89
молдавани	0,96	1,25	1,11
гагаузи	1,18	1,32	0,93

Станом на 1989 рік українська частина населення становила 72,7% з-поміж 51452,034 тис. мешканців України, а у 1959 р. — 76,7% з 41868,046 тис. мешканців. Отже, за повоєнний період питома вага українського населення зменшилася на 4,1%. Водночас питома вага росіян в етнічно-національній структурі українського населення збільшилася на 5,2%, в абсолютних числах це дорівнює 4264,769 тис. осіб (понад 4 мільйони). Щодо інших етнічних груп, то їх частка у складі населення України також зменшилася з 6,3% до 5,2%.

У численних публікаціях та наукових дослідженнях останніх років висловлюється думка, що навіть за умови відносного поступу в загальному розвитку України, впродовж всього періоду існування СРСР проти українського народу велася постійна і методично-планова робота, спрямована на його нівелювання і перетворення на так званий єдиний „советський народ”. Можливо, варто додати, що така політика велася по відношенню і до всіх інших народів колишнього союзу.

Наведені вище факторні величини відіграють підсилюючу роль у мотивації про рішення щодо еміграції з України. А головними причинами є сучасний економічний та суспільно-політичний стан в Україні. Економічна криза, інфляція, політична нестабільність, малоефективна система соціального захисту, особливо молоді та людей похилого віку (а в окремих випадках взагалі її відсутність), напружена криміногенна ситуація та її новітнє явище „рекети”, кожні чергові вибори Президента чи депутатів до Верховної Ради розцінюються як „стихийне лихо” — все це триває впродовж двох останніх десятиліть.

З іншого боку, після зняття „залізної завіси” „західний світ” став більш доступний для громадян колишнього союзу. Спрощені умови перетину державного кордону, можливість працевлаштування у країнах Центральної та Західної Європи — головні стимулюючі фактори, що впливають на міграційні процеси. Україна стала одним із головних учасників міжнародного ринку праці, що послужило основою для врегулювання міжнародного трудового права між Україною та деякими країнами Європи. Підписання двосторонніх угод дають можливість легалізації та відповідного соціального захисту.

США посідають особливе місце серед країн привабливих для еміграції.

Окрім масового потоку „туристів”, які після закінчення терміну візи переходять у категорію нелегалів, з 1994 року розпочинається період легальної міграції українців до США. Саме у 1994 р. Україну було внесено до списку країн учасниць розіграшу лотереї на отримання імміграційної візи, так званої лотереї „Зелена карта”¹.

За правилами лотереї, при проведенні щорічного розіграшу для України виділяється 3500 імміграційних квот, загальна щорічна квота складає 55 тисяч. Одна квота дозволяє отримати імміграційну візу усім членам сім’ї. Таким чином, якщо виграш отримали 3500 осіб – громадян України, то фактично імміграційну візу отримує як мінімум 7000 осіб. Легальний потік мігрантів дає можливість отримати офіційну статистику, що характеризує „четверту хвилю” імміграції до США з України.

За результатами перепису 2000 року у США проживає 897309 українців, з них не-мігранти – 643554 (71,7%) і мігранти – 253755 (28,3%), які прибули до США:

до 1950 – 17423 (6,9%)

1950–1986 – 62490 (24,6%)

1987–1990 – 31592 (12,4%)

1991–2000 – 142250 (56,1%) [1]

Очевидно є необхідність порівняти статистичні дані Держкомстату України – “кількість осіб, які емігрували з України до США” з показниками “Перепису 2000 р.” (Census 2000) у США – “кількість осіб, які отримали легальний імміграційний статус у США (імміграційна віза на постійне проживання у США).

Таблиця 2

Порівняльна таблиця показників стану імміграції з України до США

Роки	Емігрували з України до США*	Отримали легальний імміграційний статус мешканця США**
1994	17068	11960
1995	13752	14834
1996	13193	12211
1997	12165	12267
1998	12483	15236
1999	9564	14206
2000	9298 (1/4 – 2325)	2854*
Разом	80550	83568

Примітка:

* За даними Держкомстату України.

** За переписом населення США у 2000 р. (До категорій “легальних іммігрантів” зараховано всіх тих, хто в ці роки отримав легальний статус іммігранта, але насправді прибули до США ще перед 1994 р. і в той час подали петицію (заяву) з проханням на отримання імміграційної візи як політичні чи релігійні біженці або з інших причин. Оскільки термін розгляду таких петицій (заяв) може тривати від 3 до 6 і більше років, то до офіційної статистики іммігрантів їх зараховують тільки тоді, коли такі особи отримують офіційну імміграційну візу на право постійного проживання у США).

*** Для адекватності порівняння загальних показників України і США, при додаванні показників кількості емігрантів з України за 2000 р. беремо тільки 1/4 тому, що підсумок даних США за 2000 р. подається станом на 15 квітня.

¹ У 1994 р. Україну було офіційно внесено до списку країн-учасниць розіграшу лотереї “Зелена карта”, саме тому усіх тих, хто приїздить до США на постійне проживання після 1 січня 1994 р. (незалежно від статусу: іммігранти за квотою “Зелена карта”, возз’єднання членів родини, біженці та ін.) зараховують до категорії іммігрантів. Від цієї дати ведеться аналіз статистичних даних, що характеризують “нову імміграційну хвилю”. Відповідно ті, хто народжений або прибув до США до 1 січня 1994 р., належить до категорії “не іммігранти”.

Існуюча відмінність між показниками України і США може бути обумовлена різницею в методиці реєстрації мігрантів, але незначна відмінність цих показників є доказом їх об'єктивності. Звичайно, ця статистика не враховує тих, хто приїждить до США на підставі туристичних, бізнесових чи робочих віз, і залишилися в країні як нелегали або змінили статус свого перебування без отримання імміграційної візи на постійне проживання, що дає підставу для зарахування їх до числа іммігрантів.

Сучасна українська громада у США складається з двох останніх імміграційних хвиль 3-ї та 4-ї, які різняться між собою за багатьма структурними показниками.

Зокрема, середній вік мігрантів 4-ї хвилі 31 рік, а немігрантів (*ті, що прибули або народжені у США до 1 січня 1994 р.*) – 41,5 р.

63% новоприбулих добре володіють англійською мовою і тільки 13% не розмовляють англійською.

Серед іммігрантів 4-ї хвилі більшість подружніх пар ідентифікують себе українцями – 81243 (97,2%), проте є змішані подружжя, які називають себе першими як українці, а другими як росіяни або поляки: українці-росіяни – 1157 осіб; і українці-поляки – 125.

Окрім того, частина сімей ідентифікують себе спершу як росіяни, а другими як українці: росіяни-українці – 725.

Дуже цікавим є аналіз даних відповіді представників 4-ї хвилі на запитання анкети „Перепису 2000” – Якою мовою ви спілкуєтеся вдома?

Таблиця 3

Мова спілкування іммігрантів 4-ї хвилі в домашніх умовах

Роки	Українською	Російською
1994	30%	68%
1995	40%	57%
1996	49%	50%
1997	43%	55%
1998	55%	42%
1999	49%	49%
2000	45%	54%
Середній відсоток	44,4%	53,4%

Різниця у співвідношенні між україномовними та російськомовними представниками 4-ї хвилі іммігрантів з України не є великою. Якщо взяти до уваги, що російською мовою головним чином розмовляють у містах Східної та Центральної України, а українською – у більшості в західних областях, то можна зробити припущення, що міграція до США охопила всі регіони України.

Основні місця поселення нових емігрантів є найбільш популярні метрополії. Як правило, це Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Сакраменто, Чикаго, Філадельфія, Клівленд, Сан-Франциско, Детройт. Тут легко знайти працю і помешкання. Є ще одна метрополія, де кількість українців дуже висока, – це Сіетл-Такома (штат Вашингтон). Тут здебільшого поселяються вихідці з Чернівецької, Волинської та Рівненської областей. Можливо, це пов'язано із тим, що у цих регіонах і в Україні, і США, як правило, проживають представники однієї із нових релігійних течій.

Представники не української громади, які не належать до нової хвилі, мають дещо інші пріоритети у виборі місця проживання, зокрема: Нью-Йорк, Філадельфія, Чикаго, Детройт, Ріверсайт (Каліфорнія), Клівленд, Вашингтон-Балтімор.

А загалом представники української громади проживають в усіх штатах Америки.

Четверта хвиля еміграції вирізняється високим рівнем освіти. На жаль, значна частина змушена працювати не за фахом і на тих робочих місцях, які не потребують високого рівня освіти. Окремі з них, освоївши мову, проходять перепідготовку або здобувають нову освіту і влаштовуються на працю там, де потрібна кваліфікація і освіта, а це означає, що рівень оплати буде значно вищим, ніж на звичайних робочих місцях.

Можна назвати десять найбільш поширених місць праці: *водії/продавці, прибирання офісів та „білдінгів”, догляд за хворими і старшими за віком людьми, комп’ютерні технології, домашня прислуга і прибирання квартир та будинків, різні дрібні виробництва, будівництво, виготовлення меблів, касири.*

У першій частині статті йшлося про фактори, що спонукають до еміграції з України, назвемо їх „український фактор”. Нижче спробуємо з’ясувати, які фактори заохочують до еміграції, або, іншими словами, назвемо це — „американський фактор”.

Очевидно, першим можна назвати щорічний розіграш лотереї „Зелена карта”. Участь у лотереї є безкоштовною, і тільки у разі виграшу потрібно оплатити за консульські та імміграційні послуги у розмірі 700 дол. за особу.

Друге — це традиційна привабливість вільного світу і високого достатку американського життя. Це радше психологічний і доволі ілюзорний фактор, проте він є досить впливовим. Щоб уникнути „голоного” пропагандистського підходу, спробуємо розглянути ряд статистичних показників, які дозволять читачеві самому визначити величини „американського фактора”.

Який рівень матеріального достатку представників 4-ї хвилі і тих, хто не належить до цієї категорії, назвемо їх — „не іммігранти” (*ті що прибули або народжені у США до 1 січня 1994 р.*).

Розглянемо показники, які характеризують рівень умов проживання, матеріального достатку, дохід та інші.

Таблиця 4

Характеристика будинків, в яких проживають українці

	4-та хвиля	Не іммігранти
Окремо стоячі будинки або будинки блокової системи “Town houth”	19%	66%
Будинки, де є 2–4 окремі квартири (дво- чотири родинні квартири)	19%	9%
Будинок, у якому 5 і більше квартир	62%	21%

Таблиця 5

Власники будинків

	4-та хвиля	Не іммігранти
Власники будинків	15,5%	72,0%
Рентують (наймають) помешкання	84,5%	28,0%

Таблиця 6

Вартість приватних будинків, дол. США*

	4-та хвиля	Не іммігранти
До 50000	3%	5%
50000 – 99999	21%	23%
100000 – 124999	12%	12%
125000 – 149999	20%	12%
150000 – 174999	21%	10%
174000 – 249999	14%	17%
250000 і більше	8%	20%
Середня вартість будинків	133585	131296

**Примітка:* вартість істотно змінює динаміку росту цін (у кожному регіоні відмінна). Окрім того, у таких містах, як Нью-Йорк ціни значно вищі. Для прикладу – станом на початок 2006 р. вартість одноквартирного будинку, у тій частині міста, де рейтинг загальноосвітньої школи високий, буде приблизно від 400000 до 700000, а вартість квартири у модерному висотному будинку – від 1500000 до 6000000 плюс щомісячна оплата за сервіс від 500 до 700 (у дол. США).

Таблиця 7

Кількість кімнат на особу

	4-та хвиля	Не 4-та хвиля
Більше ніж 2 кімнати на одну особу	16,5%	78,0%
1-2 кімнати на особу	50,0%	20,0%
1 кімната на особу або кілька осіб	33,4%	2,3%

Таблиця 8

Сімейний дохід, дол. США на рік

	4-та хвиля	Не іммігранти
Не мають доходу або він дуже низький	2,4%	0,8%
Нижче 15000	35,1%	12, 5%
15000 – 24999	17,5%	11,1%
25000 – 49999	25,0%	25,7%
50000 – 99999	16,1%	31,4%
100000 – 149999	2,7%	10,6%
200000 і більше	0,4%	4,5%

Таблиця 9

Автомобілів на сім'ю

	4-та хвиля	Не іммігранти
Нема *	30,5%	12,0%
Один	37,5%	35,0%
Два	24,0%	38,0
Три і більше	8,0%	15,0%

**Примітка:* Для тих, хто проживає у великих містах, де є громадські транспортні засоби, придбання автомобіля не є першочерговою необхідністю, а радше зайвим клопотом, бо у великих містах існує проблема із місцем для паркування, а системи контролю і штрафів дуже жорсткі.

Про такі побутові речі, як холодильник, телевізор та іншу побутову техніку немає сенсу говорити, тому що ці речі набуваються за кілька місяців проживання у США, а холодильники практично є в усіх квартирах. Продукти харчування і одяг займають найнижчий рейтинг у шкалі сімейних витрат.

До основних витрат можна віднести оплату за житло або повернення кредиту за позичку на купівлю приватного будинку і страхування: здоров'я/дентист, життя, автомобіля і будинку (приватного), навчання у вищих навчальних закладах. Оплата за споживання електроенергії, газу (оливи) та води відносно низька.

Таким чином, існує перша видима частина “американського фактора”, що стимулює до еміграції, — це *можливість знайти працю, за короткий час (приблизно 4–6 років) вирішити всі матеріальні питання включно з купівлею будинку або квартири у кооперативі чи “кондомініумі”*.

Друга частина “американського фактора” не така відома широкому загалу, це стає зрозумілим тільки після вживання у цю систему. Мова йтиме про рівень соціального захисту і громадянську свободу.

Система соціального захисту побудована у такий спосіб, що будь-яка людина, маючи мінімальний дохід, або навіть не маючи доходу, отримає від держави такий рівень фінансово-матеріального забезпечення, що це дає шанс на доволі нормальні умови життя.

Для того, щоб отримувати мінімальну пенсію за віком, достатньо пропрацювати 10 років і отримати 40 кредитів (за рік можна отримати тільки 4 кредити). Для отримання 1 кредиту треба, щоб у декларацію про доходи було подано як мінімум 960 дол., тобто щоб отримати 4 кредити треба задекларувати 3840 дол. річного доходу, незалежно, чи це зароблено готівкою, чи чеками від працедавця. Особи, які мають низькі доходи, але сплачували податки з кожного тижневого чи двотижневого заробітку, як правило, отримують від держави повернення більшої частини сплачених податків, або навіть доплату, щоб вийти на загальноприйнятий мінімальний рівень „споживчого кошика”. Ті, хто не має стажу і зароблених кредитів, але є громадянами Америки, повинні пройти спеціальне інтерв'ю із працівником соціальної служби і, за умови кваліфікації, як правило, отримують фінансову допомогу „умовна пенсія” та окрему допомогу на продукти харчування.

Особи, які досягають пенсійного віку (особи 1936 року народження були останніми, що йшли на пенсію у 65-річному віці. Віковий ценз пенсійного віку підвищено до 67-річного віку. Це відбувається поступово: кожного року додається 2 місяці), мають право отримати спеціальне помешкання (одно-, або двокімнатну квартиру), де проживають виключно пенсіонери. У цій квартирі має право проживати тільки та особа, з чоловіком або з дружиною. Умови проживання приблизно такі, як в Україні у так званих „хрущовках”.

Окремо потрібно сказати про навчання, яке насправді дуже дорого коштує. Проте для сімей з низьким доходом існують спеціальні державні програми допомоги, що дозволяють здобути вищу освіту в державних університетах. Якщо студент добре навчається, то може здобути додаткову фінансову допомогу “гранти” (“scholarship”). Особливо талановиті студенти мають шанс отримати таку фінансову допомогу, що можна здобути освіту в будь-якому престижному університеті. Для прикладу, такі „гранти” виборюють

навіть студенти з України. Ці студенти, практично не затративши жодного цента з власних коштів, навчаються і отримують дипломи навіть у таких університетах, як Єйл, Гарвард або Колумбія. Це дуже скоро розуміють нові емігранти, і (при добрій настанові батьків) діти здобувають освіту, яка дозволяє займати високооплачувані посади і влаштовувати життя на високому рівні матеріального достатку.

Є і третя частина „американського фактора” — це рівень правового захисту і конституційні свободи. Головне, що імміграційне, трудове, кримінальне та інше право є розділними. Якщо людина проживає з порушенням імміграційного права, тобто нелегально, але працює і сплачує податки, то досягши пенсійного віку буде отримувати пенсію. Новонароджена дитина у США автоматично стає громадянином Америки, навіть якщо батьки є „нелегалами”, і для такої дитини держава надає відповідну фінансову підтримку, страхування і т. ін. Бо, згідно з “Bill of rights”, кожен, хто проживає на території США, легально чи нелегально, є під захистом Конституції США.

Джерела

1. *Українські поселення*. Довідник. Записки Наукового Товариства ім Т.Шевченка. Т.СС. Ред. колегія: А. М. Міляннич — гол. ред., В. Н. Бандера, І. М. Гурин, В. В. Ісаїв. — Нью-Йорк. 1980.
2. *Ethno-National Consciousness of the Ukrainian Immigrants in the United States*, by Dmytro Bodnarczuk. Clifton. N.J.: 2000. 155 pp., Library of Congress Catalogue No.: 00—136731.
3. *Source*: U.S. Census Bureau, (www.census.gov). Internet Release date:
4. *Demographic*: age, gender, race, marital status, place of residence, relationship to the head of household, citizenship;
 - a. *Education*;
 - b. *Migration*;
 - c. *Labor Force*;
 - d. *Income*: amount by source (salary, business, social security, dividends, welfare, etc.);
 - e. *Household*: type of housing, own/rent, year building built, no. of rooms and bedrooms, etc.;
 - f. *Housing costs*: electricity, gas, water and sewage, oil or other, rent;
 - g. *Mortgage*.
5. *U.S. Citizenship and Immigration Services*, (www.uscis.gov/graphics/index.htm) Immigration Statistics. Homeland Security. Office of Immigration Statistics. Yearbook of Immigration Statistics: 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005.
6. *U.S. Department of Justice. Statistics Division. Annual Report. Fiscal Year:1997* (#1, January 1999), 1998 (#2, July 1999), 1999 (#5, January 2002), 2000 (#6, January 2002), 2001 (#7, August 2002)
7. *Oleh Wolovyna*. Recent Migration from Ukraine to the United States: Level and Characteristics. / Presented at the Symposium “Diaspora and Homeland in the Transnational Age: The Case of Ukraine”, Harvard University, March 20—21, 2003.
8. *Oleh Wolowyna*. “Fourth-Wave” Immigration in The United States: Characteristics and impact on The American-Ukrainian Community. / Paper presented on the 23rd Annual Conference on Ukrainian Subjects, Univ. of Illinois at Urbana-Champaign, June 16—19, 2004.

Аннотация. С первой половины 90-х годов XX века миграционные процессы в Украине начинают приобретать новые тенденции. В статье рассматривается историческая ретроспектива и современное состояние эмиграции с Украины в США.

По данным „Переписи 2000”, в США проживает около одного миллиона украинцев. Главным образом это представители украинских семей старой иммиграции, которые сохранили свою самоидентичность и при переписи населения указывают на свое украинское происхождение. Это наследники и представители 1-й, 2-й 3-й волн эмигрантов из Украины. Каждая „волна” имеет четко отмеченную периодизацию и характерные причины, которые стимулировали население Украины к массовой эмиграции.

Началом новой массовой иммиграции украинцев в США считается 1994 год, когда Украина была включена в список стран-участниц розыгрыша лотереи „Зелёная карта”. В статье названы основные причины, которые побуждают наиболее продуктивную часть украинского населения эмигрировать из Украины, а также сделана попытка определить факторные величины, стимулирующие к принятию решения о иммиграции в США.

Summary. Since the first half of the 1990's, the migration processes in Ukraine have begun to assume new trends. This article examines the historical retrospective as well as the present state of emigration from Ukraine to the U.S.A.

According to “Census–2000”, there live approximately one million Ukrainians in the U.S.A. Mainly they are the representatives of the Ukrainian families of the old emigration who have preserved their identity, so that in the census they do indicate their Ukrainian origin. They are the descendants as well as members of the 1st, 2nd and 3rd waves of emigrants from Ukraine. Each “wave” has a clearly defined periodization and characteristic causes that induced Ukraine's population to mass emigration.

The beginning of the new mass immigration of Ukrainians to the U.S.A. is considered to be the year 1994, when Ukraine was included on the list of countries participating in the lottery program for the “Green card”. This article describes the main reasons that have impelled the most productive segment of the Ukrainian population to emigrate

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2006 р.

ГЕНДЕРНІ НЕВІДПОВІДНОСТІ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*Г.В. Герасименко,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Дослідження гендерних аспектів постаріння населення останнім часом привертає значну увагу науковців розвинутих країн. Практично у всіх регіонах світу більшість осіб похилого віку становлять жінки, які в міру старіння стикаються з іншими, ніж чоловіки, проблемами у всіх сферах життя, включаючи трудову діяльність та пенсійне забезпечення. Актуальність цих досліджень зумовлюється поширенням фемінізації бідності у старших вікових групах і призводить до розвитку дискусій про необхідність реформування пенсійних систем з метою досягнення їх гендерної нейтральності.

Усі дослідження пенсійного реформування на основі гендерного підходу умовно можуть бути розподілені на два напрями. В рамках першого з них обґрунтовується необхідність реформування пенсійних систем з урахуванням внеску жінок до економічного розвитку у вигляді неоплачуваної домашньої праці [1]. У рамках другого – аналізуються гендерні невідповідності пенсійних систем і пошук шляхів їх вдосконалення з огляду на різні гендерні ролі чоловіків і жінок [2, 3]. При цьому досліджуються особливості пенсійних систем в окремих країнах, які закріплюють нерівні можливості чоловіків і жінок щодо пенсійного забезпечення, а саме: 1) спеціальні правила, що перешкоджають доступу деяких категорій жінок до системи пенсійного забезпечення (наприклад, зайнятих неповний робочий час або тимчасово зайнятих); 2) положення, що обмежують доступ до пенсійного забезпечення для тих, хто вже став учасником пенсійної системи (встановлення мінімального періоду сплати пенсійних внесків або безперервного стажу); 3) особливості порядку розрахунку пенсій (використання всього трудового життя або його окремого відрізка).

В Україні дослідження гендерних невідповідностей серед осіб похилого віку має особливу актуальність, оскільки нині країна переживає демографічну кризу в поєднанні з прискореним постарінням населення. Хоча питання формування соціально-демографічної політики в контексті постаріння населення і реформування пенсійної системи перебувають в центрі уваги вітчизняних науковців, гендерні аспекти цих проблем залишаються недостатньо дослідженими і потребують більш глибокого аналізу.

Статеві-вікова структура населення України характеризується значним переважанням жінок у старших вікових групах. Це зумовлено надвисокою смертністю чоловіків працездатного віку та низькими показниками можливості їх дожиття до пенсійного віку,

внаслідок чого середня тривалість життя жінок значно перевищує середню тривалість життя чоловіків (74,1 проти 62,6 років у 2003 р.). Крім того, у найстарших вікових групах ще відчутний вплив демографічних втрат у воєнні роки [4].

За даними Звіту про чисельність пенсіонерів і суми призначених місячних пенсій на 1 січня 2005 р. (Форма №6–ПФ), на обліку в органах Пенсійного фонду перебувало 13,49 млн. осіб, з них 8,99 млн. (66,6%) становили жінки, 4,50 млн. (33,4%) – чоловіки. Тобто в Україні на одного пенсіонера-чоловіка припадає майже 2 жінки-пенсіонерки.

Статевий дисбаланс населення поглиблюється з віком: якщо у віковій групі 55–59 років на кожну тисячу жінок припадає 771 чоловік, то у віці 60–65 років – 694 чоловіки, у віці 65–69 років – 658, а у віці 70 років і старше – лише 440 чоловіків. Причому у сільській місцевості такі відмінності більш істотні, ніж у містах (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення чисельності жінок і чоловіків за віковими групами на початок 1991 і 2004 р. (чоловіків на 1000 жінок)

Вікові групи, років	1991			2004		
	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
15–19	1031	992	1135	1045	1022	1105
20–24	1011	971	1116	1038	1041	1027
25–29	989	955	1084	1005	986	1051
30–34	974	936	1089	982	949	1060
35–39	954	922	1054	951	896	1082
40–44	925	910	972	916	863	1057
45–49	877	891	851	878	827	1015
50–54	852	858	841	834	798	934
55–59	831	851	800	771	760	799
60–64	714	750	664	694	698	688
65–69	505	514	493	658	660	655
70+	378	401	353	440	461	414

Джерело: дані Держкомстату України

Оскільки середня очікувана тривалість життя жінок є довшою, ніж у чоловіків, більш ймовірно вони доживатимуть до похилого віку і залишатимуться самотніми. Розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ показують, що середня тривалість життя після досягнення пенсійного віку становить 23,1 року у жінок і лише 14,2 року у чоловіків. Унаслідок цього у старших вікових групах самотніх жінок значно більше, ніж самотніх чоловіків. За даними Всеукраїнського перепису населення у 2001 р., в Україні налічувалось 322,9 тис. самотніх чоловіків і 1635,1 тис. самотніх жінок віком 65 років та старше, 229,5 тис. самотніх чоловіків і 1279,9 самотніх жінок у віці 70 років і старше. Таким чином, чисельність самотніх жінок у віці старше 65 років перевищувала чисельність відповідної категорії чоловіків у 5,1 раза, а у віковій групі старше 70 років – в 5,6 раза.

Проблема самотності серед літніх жінок ускладнюється низькою матеріальною забезпеченістю, відсутністю належного соціального захисту, низьким рівнем здоров'я жінок похилого віку, що зумовлює необхідність догляду за хворими та немічними. Самотні жінки-пенсіонерки зазнають значно вищого ризику бідності, ніж самотні чоловіки.

Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачається диференціація розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу та роз-

міру заробітної плати (доходу). Проте законодавчі норми встановлюють різний пенсійний вік для чоловіків і жінок (відповідно 60 і 55 років), обмежуючи тим самим тривалість трудового (а отже, і страхового) стажу жінок. Хоча, виходячи з історичних передумов, впровадження різного пенсійного віку для жінок та чоловіків було доцільним¹, на сьогодні ці відмінності не обґрунтовані з огляду на значне перевищення середньої очікуваної тривалості життя жінок порівняно з чоловіками. Чоловіки виявляються в більш несприятливому становищі, оскільки змушені працювати на 5 років довше, ніж жінки, хоча в середньому живуть майже на 12 років менше. Крім того, з огляду на збереження значної залишкової працездатності жінок у ранньому пенсійному віці, диференціація пенсійного віку призводить до нерационального використання значної частини кваліфікованої робочої сили та підвищеного навантаження на систему пенсійного забезпечення внаслідок постаріння населення. Так, якщо за 1989–2004 рр. навантаження особами пенсійного віку в розрахунку на 1000 населення працездатного віку зросло з 379 до 397 осіб, то, за прогнозними оцінками науковців ІДСД НАНУ, до 2015 р. цей показник зросте до 429 пенсіонерів на 1000 населення. Відповідно, посиляться демографічне і економічне навантаження на пенсійну систему.

Водночас експерти ООН вважають дискримінаційним встановлення різного пенсійного віку в умовах ринкової економіки, коли рівень життя і професійна кар'єра залежать, передусім, від працевлаштування і тривалості трудової активності [5]. У 55 років жінка є продуктивним суб'єктом на ринку праці, і значна частина жінок в цьому віці прагне працювати і далі. Проте в більшості випадків саме жінки в першу чергу бувають відправлені на пенсію одразу ж після досягнення пенсійного віку. Понад те, для деяких категорій працівників є обмеження щодо працевлаштування у пенсійному віці. Зокрема, для жінок — державних службовців практично немає можливостей подальшої трудової реалізації після досягнення пенсійного віку, вони вимушені виходити на пенсію і закінчувати свою професійну кар'єру [6].

Значні відмінності існують також у розмірі страхових внесків, які сплачують жінки і чоловіки протягом свого трудового життя. Середня заробітна плата жінок в Україні традиційно перебуває на рівні 70% середньої заробітної плати чоловіків; причому протягом останніх років гендерний дисбаланс в оплаті праці посилюється. За даними 2003 р., середня заробітна плата жінок за всіма галузями економіки становила лише 68,6% середньої заробітної плати чоловіків (відповідно 378,84 проти 552,04 грн. на місяць)². Отже, сумарні внески, які сплачують до Пенсійного фонду жінки, будуть значно менші.

Чинне пенсійне законодавство в Україні характеризується такими гендерними відмінностями:

¹ В Україні законодавче встановлення пенсійного віку (55 років для жінок і 60 років для чоловіків) відбулось за часів СРСР наприкінці 1920-х років, коли середня очікувана тривалість життя становила 47 років (для жінок — 49, для чоловіків — 45 років). Отже, пенсійний вік перевищував середню тривалість життя на 6 років для жінок і на 15 років для чоловіків.

² Гендерні відмінності в рівні заробітної плати зумовлені рядом чинників. По-перше, концентрацією жінок в галузях з традиційно нижчими рівнями оплати праці — охороні здоров'я, освіті, культурі, соціальному забезпеченні. По-друге, жінки здебільшого обіймають посади нижчого рівня, що потребують меншої відповідальності, кваліфікації або досвіду, а отже, і менше оплачуються. Серед інших чинників: законодавче обмеження можливості зайнятості жінок в окремих професіях (з важкими або шкідливими умовами праці) з істотними компенсаційними виплатами та пільгами; поширення неповної зайнятості серед жінок; гендерні відмінності в рівні та характері освіти, кваліфікації та досвіду; можливість репродуктивної перерви у жінок, внаслідок чого вони часто стикаються з труднощами при наймі на роботу.

1. *Умови для отримання права на пенсію.* Пенсії за віком призначаються при досягненні чоловіками 60 років, жінками – 55 років та за наявності страхового стажу не менше п'яти років. Вочевидь, умови отримання права на пенсійне забезпечення є сприятливими для жінок. Вони сплачують внески на 5 років менше, виходять на пенсію на 5 років раніше, а тривалість їх життя після досягнення пенсійного віку є довшою.

2. *Достроковий вихід на пенсію.* Є ряд пільгових пенсій, що призначаються в більш ранньому віці. Так, два мільйони сучасних пенсіонерів вийшли на пенсію в середньому на 5–20 років раніше загальновстановленого пенсійного віку, причому коло осіб, які мають на це право за родом професії, за останні десять років значно розширилось [7]. Оскільки чоловіки переважають серед зайнятих на шкідливих виробництвах та виробництвах з важкими умовами праці, вони частіше мають можливість використати переваги дострокового виходу на пенсію. Середній вік виходу на пенсію за вислугу років становить у чоловіків 51,5 року, жінок – 48 років.

3. *Розмір пенсії за віком* із солідарної системи визначається за формулою, що враховує тривалість страхового стажу, заробіток, з якого сплачені страхові внески до Пенсійного фонду, індивідуальний коефіцієнт заробітку та середню заробітну плату в Україні за рік, що передувє року звернення за призначенням пенсії. Оскільки жінки в середньому мають менші заробіток і тривалість страхового стажу, середній розмір їх пенсії буде меншим, ніж середній розмір пенсії чоловіків за інших рівних умов³.

Після запровадження другого, накопичувального, рівня пенсійної системи можна очікувати ще більшого зростання гендерних відмінностей в розмірі пенсій⁴. Оскільки жінки загалом мають нижчі доходи, ніж чоловіки, середній розмір страхових внесків, які вони сплачуватимуть до НФ, буде меншим. З іншого боку, середня очікувана тривалість життя після досягнення пенсійного віку у жінок є значно довшою, ніж у чоловіків. Тому при розрахунках майбутніх пенсій суми, накопичені на пенсійних рахунках жінок, будуть ділитись на більшу кількість років, і середньомісячні виплати будуть меншими.

4. *Мінімальний розмір пенсії за віком.* Відповідно до Закону, передбачається гарантований рівень пенсії за віком для осіб за наявності необхідного страхового стажу (у чоловіків 25, у жінок – 20 років) на рівні прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. Оскільки жінки в середньому мають менший середній розмір нарахованої пенсії, мінімальна пенсія матиме важливіше значення для жінок.

5. *Можливість отримувати одночасно пенсію та заробітну плату* є більш сприятливою для жінок, оскільки вони мають право виходити на пенсію на 5 років раніше, ніж чоловіки, і, за умови збереження робочого місця, вочевидь будуть використовувати цю перевагу.

³ Проте, зміни пенсійного законодавства, внесені Законом № 2291-IV від 23.12.2004 р. до частини 1 ст. 28 Закону “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” (відтепер мінімальний розмір пенсії за віком за наявності необхідного страхового стажу встановлено на рівні прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність), сприятимуть пом’якшенню гендерної диференціації пенсійних виплат. Це пояснюється тим, що сьогодні пенсії, розмір яких вищий за рівень прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, отримує незначна частка населення, як жінок, так і чоловіків.

⁴ Розміри довічних пенсій з Накопичувального фонду (НФ) будуть розраховуватись виходячи з суми накопичених застрахованою особою коштів (з урахуванням інвестиційного доходу, отриманого від їх інвестування; майбутнього інвестиційного доходу, забезпечуваного відповідною страховою організацією, яка здійснюватиме виплату такої пенсії; видатків, пов’язаних з управлінням процесом інвестування зазначених сум) та з урахуванням величини очікуваної тривалості життя на момент виходу на пенсію.

6. Підвищення розміру пенсії за віком, у разі відстрочки часу їх призначення після досягнення пенсійного віку, на коефіцієнти, що визначені відповідно до чинного законодавства, за кожний повний рік страхового стажу після досягнення пенсійного віку. Ці положення є сприятливими і для жінок, і для чоловіків, проте, зважаючи на особливості менталітету населення та преференційне вивільнення жінок пенсійного та передпенсійного віку, ймовірно припустити, що чоловіки користуватимуться цими перевагами більшою мірою, а отже, в цілому отримуватимуть більші пенсії.

Таким чином, проблеми, які виникають у чоловіків і жінок щодо пенсійного забезпечення, відрізняються:

- чоловікам властиво мати стабільніший трудовий стаж і періоди працевлаштування, а також отримувати вищий, ніж жінки, заробіток. Однак чоловіки мають менше шансів дожити до часу виходу на пенсію, а також їм властива коротша тривалість життя після досягнення пенсійного віку. Чоловіки більше представлені у категоріях шкідливих і небезпечних професій, які можуть призвести до втрати працездатності або смертельного випадку, а також у них більша ймовірність мати проблеми зі здоров'ям;
- з іншого боку, жінки роблять перерву у трудовій діяльності для того, щоб створити сім'ю. Рівень трудової активності жінок часто нижче, ніж у чоловіків, а у деяких випадках жінки взагалі не працюють і цілком залежать від заробітку та пенсії своїх чоловіків. Унаслідок різних чинників жінки отримують нижчу, ніж чоловіки, заробітну плату.

Як зазначалось, гендерні відмінності в пенсійному законодавстві в поєднанні з нижчою заробітною платою жінок призводять до відмінностей в розмірі їх пенсій. Згідно зі звітом Пенсійного фонду України про чисельність пенсіонерів і суми призначених місячних пенсій станом на 1 січня 2005 р. (Форма №6-ПФ), середній розмір пенсії з урахуванням всіх надбавок, доплат та індексацій становив 316,23 грн. на місяць. Жінки в середньому отримували пенсійні виплати у розмірі 299,87 грн. на місяць, чоловіки — 348,88 грн. на місяць. Таким чином, середня пенсія жінок становила 86% середньої пенсії чоловіків (рис. 1). Порівняно з попередніми роками, на початок 2005 р. відбулося значне скорочення гендерного дисбалансу в розмірі пенсій, що пояснюється зрівнялівкою внаслідок численних перерахунів і підвищень пенсій протягом 2004 року. Найбільший вплив на скорочення гендерних відмінностей мало підвищення мінімального розміру пенсій за віком до прожиткового мінімуму для непрацездатної особи.

Гендерні відмінності у рівні пенсій призводять до того, що жінки переважають серед малозабезпеченого населення пенсійного віку. За результатами обстеження населення з питань економічної активності Держкомстату в 2004 р., особисті доходи 79,7% пенсіонерів за віком були нижче прожиткового мінімуму для непрацездатних (284,69 грн. на місяць). Більш того, питома вага жінок-пенсіонерок, чиї доходи були нижче рівня прожиткового мінімуму, значно перевищує відповідну частку чоловіків: 86,3 проти 67,9%. Проте після внесення змін до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 23 грудня 2004 р., що затверджують мінімальний розмір пенсії за віком за наявності необхідного страхового стажу в 20 років у жінок і 25 років у чоловіків на рівні прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, актуальність проблеми бідності пенсіонерів зменшується.

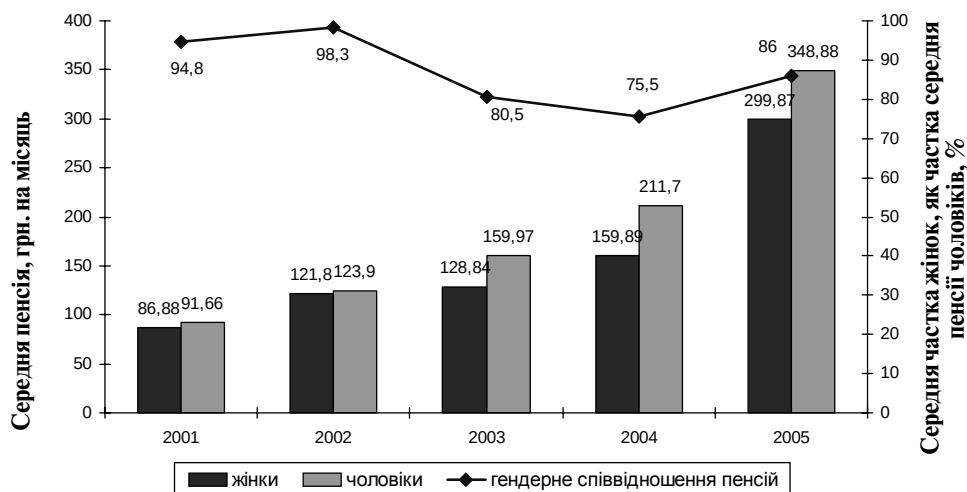

Рис. 1. Динаміка співвідношення рівня пенсійних виплат жінкам і чоловікам, 2001–2005 рр. (розраховано за даними Форми №6-ПФ)

Дослідження еквівалентних доходів та витрат домогосподарств, що складаються виключно з пенсіонерів, виявляє менші гендерні відмінності залежно від показника статі голови домогосподарства. Але ці дані є недостатньо репрезентативними, оскільки у вітчизняній методиці дослідження рівня життя та бідності⁵ основним об'єктом аналізу є домогосподарство, а не особа. Тому розрахунок показників доходів окремо для чоловіків та жінок не забезпечує достовірного відображення особливостей економічного становища населення. Теоретично, аналіз рівнів бідності сімей залежно від статі голови домогосподарства може стати інструментом дослідження гендерних аспектів рівня добробуту населення, однак на практиці є ряд технічних обмежень цього методу, оскільки визначення голови домогосподарства під час обстеження часто має випадковий характер. Найбільш точні та достовірні дані щодо показників бідності в гендерному розрізі можливо отримати лише для домогосподарств, що складаються з однієї особи.

За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, в 2004 р. рівень бідності самотніх пенсіонерів-чоловіків (13,8%) був значно нижчим, ніж рівень бідності жінок-пенсіонерок, що проживають самі (19,8%). Аналогічні тенденції простежуються і щодо показників злиденності⁶. В умовах злиденності проживали 4,5% самотніх чоловіків пенсійного віку і 7,7% самотніх пенсіонерок. Отже, серед пенсіонерів рівень злиденності жінок перевищував рівень злиденності чоловіків більше ніж в 1,5 раза (табл. 2).

Найяскравіше виявлялась різниця в домогосподарствах, голова яких був старше 60 років. Жінки, які досягли пенсійного віку, не можуть працювати за станом здоров'я і живуть окремо, виявились найбільш вразливою з погляду матеріального добробуту групою населення і становили 70% бідного населення України віком старше 60 років і 90% бідних однаків старше 60 років.

⁵ За результатами вибіркового обстежень населення, які проводить Держкомстат України на квартирній основі.

⁶ Межа бідності за даними 2004 р. становила 271 грн. на місяць, межа злиденності – 217 грн. на місяць.

Таблиця 2

Гендерні показники бідності серед осіб пенсійного віку

Типи домогосподарств	Рівень бідності, %	Рівень злиденності, %	Частка даної групи у населенні України, %
Самотні чоловіки пенсійного віку	13,8	4,5	1,4
Самотні жінки пенсійного віку	19,8	7,7	4,8
Д/г пенсіонерів, де голова д/г чоловік	16,4	5,4	8,7
Д/г пенсіонерів, де голова д/г жінка	19,5	7,8	7,5
Україна	27,3	14,2	100

Джерело: розраховано за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держкомстату за результатами 2004 р.

Прогнозні розрахунки показують, що за умови збереження наявного гендерного розриву заробітної плати, слід очікувати зростання гендерної диференціації пенсій (середні пенсійні виплати жінкам будуть зменшуватись по відношенню до середніх пенсійних виплат чоловікам — рис. 2). Це пояснюється значним зростанням заробітної плати, що прогнозується на найближчі роки, а отже, і відповідних пенсійних виплат. Із зростанням середніх пенсій збільшуватиметься і їх диференціація, в тому числі гендерна, оскільки їх залежність від прожиткового мінімуму буде не такою значною (зросте частка пенсій, рівень яких перевищує розмір прожиткового мінімуму).

Оскільки пенсії наявних пенсіонерів у подальшому можуть змінюватися тільки в бік підвищення (зменшувати соціальні гарантії забороняє Конституція) і переважно за рахунок індексації, гендерні співвідношення в них залишатимуться фактично на нинішньому рівні.

Найповнішою мірою відчують всі негативні наслідки гендерної нерівності новопризначені пенсіонери через значне зростання середньої заробітної плати, яке призводить до посилення диференціації в оплаті праці жінок та чоловіків. Пенсія за віком, призначена жінкам у 2015 р., становитиме лише 63% відповідного показника чоловіків. Коефіцієнт заміщення для них, залежно від варіанта, становитиме 26–28%, а для чоловіків — 42–44%.

Визначені гендерні невідповідності і проблеми зумовлюють необхідність впровадження гендерних підходів до формування та реалізації соціально-демографічної політики в Україні. Оскільки національні програмні документи проголошують скорочення гендерного розриву в заробітній платі важливим завданням державного розвитку в Україні⁷, можливо припустити, що внаслідок реалізації цілеспрямованої гендерної політики заробітна плата жінок наблизатиметься до заробітної плати чоловіків. У якості найбільш оптимістичного варіанта нами зроблено припущення, що середня заробітна плата жінок досягне 90% середньої заробітної плати чоловіків до 2015 р.⁸ В цьому разі відбудеться скорочення гендерного розриву в розмірі пенсійних виплат, проте воно буде досить незначним — лише на 3 в.п.

⁷ Цілі Розвитку Тисячоліття, затверджені в Україні, проголошують одним із завдань скорочення гендерного розриву в заробітній платі до 15% до 2010 р.

⁸ Зважаючи на досвід розвинутих країн світу, видається малоімовірним досягти повного гендерного паритету в рівні оплати праці, оскільки навіть у країнах Північної Європи, яким вдалося досягти значних успіхів на шляху гендерної демократії, середня заробітна плата жінок становить не більше 90% середньої заробітної плати чоловіків.

Іншим важливим чинником, що визначає розмір пенсійних виплат, є тривалість страхового стажу. Встановлення рівного пенсійного віку для жінок і чоловіків шляхом підвищення межі пенсійного віку жінок (а отже, і тривалості їх страхового стажу) на 5 років також призведе до скорочення гендерних відмінностей у рівні пенсій⁹.

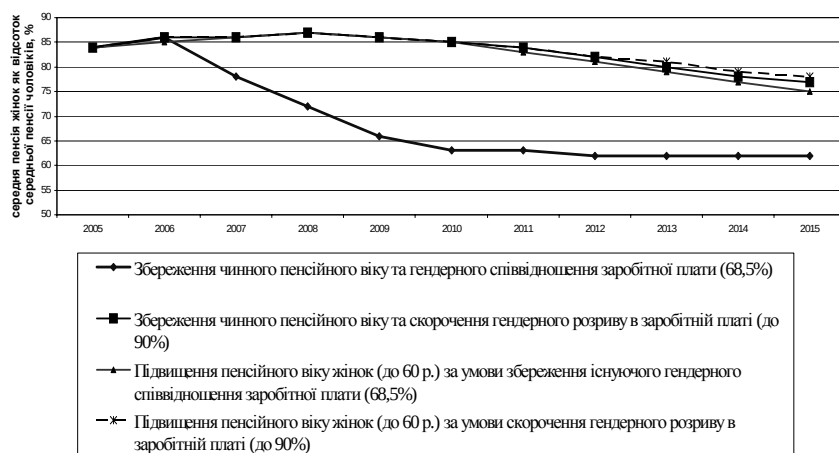

Рис. 2. Прогнозні розрахунки гендерного співвідношення пенсійних виплат залежно від реалізації різних варіантів державної політики

Висновки

Основні завдання пенсійної системи полягають у попередженні бідності серед осіб похилого віку тоді, коли вони вже більше не можуть працювати, та забезпеченні для них можливості зберегти рівень життя, який вони мали до виходу на пенсію. Проте, за умов функціонування в Україні накопичувальної пенсійної системи, слід очікувати зростання гендерної нерівності в розмірах призначених пенсій, оскільки їх розмір визначатиметься страховими внесками та тривалістю їх сплати. Так як регуляторна політика пенсійного забезпечення (внески, індексація тощо) буде однаковою для чоловіків та жінок, закономірно існуватиме гендерна нерівність у розмірах майбутніх пенсій. Жінки, які вносили на свої пенсійні рахунки гроші протягом менш тривалого періоду часу порівняно з чоловіками, але за тих самих регулюючих механізмів, отримають меншу суму пенсії. Це загрожує подальшою “фемінізацією” бідності в Україні, коли одними з найбільш вразливих і незахищених груп населення стають самотні жінки похилого віку, які втратили працездатність.

Фактори, що зумовлюють диференційований вплив пенсійної системи на жінок і чоловіків та призводять до нижчого розміру пенсій, які отримують жінки, включають:

1. Відмінності в розмірі страхових внесків, які сплачують жінки і чоловіки протягом трудового життя, що визначаються:

- нижчими середніми рівнями зарплатної плати (доходів) жінок;
- мінімальними розмірами страхових внесків, що сплачуються за жінок, які перебувають у відпустці з догляду за дитиною до досягнення нею 3-х років.

⁹ В розрахунках пенсійний вік жінок підвищувався на 0,5 р. кожного року протягом прогнозованого періоду.

2. Відмінності у середній тривалості страхового стажу жінок і чоловіків, що зумовлені:
 - нижчим пенсійним віком жінок;
 - можливістю перерви у страховому стажі внаслідок декретної відпустки.
3. Відмінності у середній очікуваній тривалості життя жінок і чоловіків, оскільки за умови функціонування накопичувальної пенсійної системи більші пенсійні накопичення чоловіків ділитимуться на меншу кількість років життя після виходу на пенсію, а менші за розміром накопичення жінок — на більшу кількість років.

Закономірно, що максимальний ефект щодо зменшення гендерної диференціації пенсійних виплат може бути досягнутий за одночасного скорочення відмінностей у заробітній платі та підвищення пенсійного віку жінок. Звичайно, певний гендерний розрив у рівні пенсійних виплат існуватиме за будь-яких умов, оскільки внаслідок цілого комплексу чинників чоловікам властиво мати в середньому більші зарплати, а жінки, як правило, роблять перерву в трудовій діяльності, пов'язану з народженням та вихованням дітей, впродовж якої за них сплачуються мінімальні пенсійні внески. Проте, завдяки реалізації цілого комплексу заходів у сфері регулювання оплати праці, і насамперед встановлення рівного пенсійного віку для жінок і чоловіків, гендерні відмінності в рівні пенсійного забезпечення можливо скоротити.

Джерела

1. *Cassels J.* Pension Credits for Unpaid Work: A Discussion Paper. University of Victoria. Faculty of Law.
2. *Doring D., Hauser R., Rolf G., Tibitanzl F.* Old-Age Security for Women in the Twelve EC Countries. // *Journal of European Social Policy.* — 1994. — Vol. 4(1): 1–18.
3. *Luckhas L., Ward S.* Equal Pension Rights for Men and Women: A Realistic Perspective. // *Journal of European Social Policy.* — 1997. — Vol. 7(3): 237–253.
4. *Населення України* — 2002. Щорічна аналітична доповідь. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2003. — 376 с.
5. *More and Better Jobs for Women.* Geneva, 1996.
6. *Куліков Ю.* Окремі соціальні аспекти впровадження пенсійної реформи / Україна: аспекти праці. — 2004.—№8.—С. 29–31.
7. *Макарова О.В.* Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія. — К.: Ліра, 2004. — 328 с.

Аннотация. Стаття посвящена аналізу гендерных несоответствий в пенсионной системе Украины. Проанализированы особенности отечественного пенсионного законодательства, которые определяют его разное влияние на женщин и мужчин, исследованы гендерные различия в размере пенсий и вызывающие их факторы. Проведены прогнозные оценки последствий разных вариантов гендерной политики для пенсионного обеспечения. Предложены пути реформирования пенсионной системы с целью обеспечения ее гендерной нейтральности.

Summary. The publication is devoted to analysis of gender disparities in pension system of Ukraine. Peculiarities of the national pension legislation, contributing to its different impact on women and men, have been analyzed; gender gap in pensions and its determinants have been investigated. Projected estimations of results of different variants of gender policy for pension provision have been done. The ways of reforming of pensions system to provide its gender neutrality have been proposed.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.03.2006 р.

СМЕРТНІСТЬ ВІД ВБИВСТВ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ ВИНУВАТЦІВ І ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

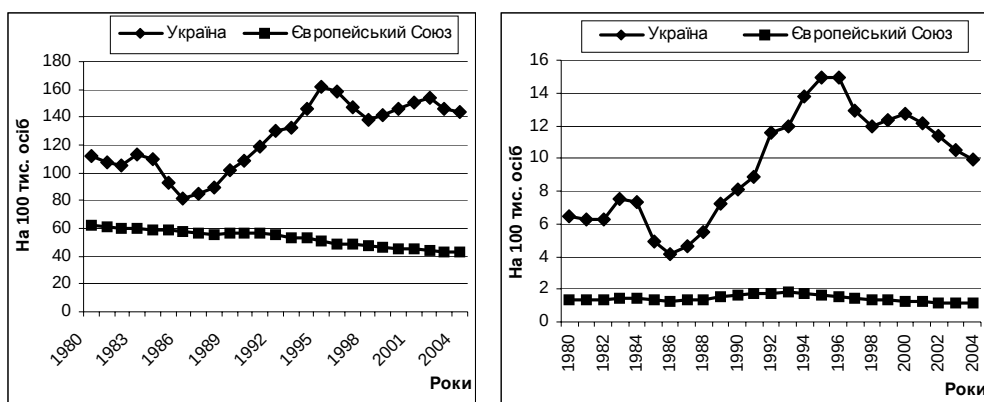
*Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Вбивства є не просто вагомою складовою смертності від зовнішніх дій та одним з найбільш тяжких злочинів, а й індикатором соціально-економічної обстановки в країні, мірилом її напруженості. Адже рівень суспільного благополуччя й ступінь безпеки життя перебувають у причинному зв'язку з рівнем злочинності, ступенем криміналізації суспільства. У колишньому Радянському Союзі справжні масштаби злочинності замовчувалися, а статистика вбивств тривалий час була недоступною для громадськості та науковців. Протягом останнього десятиліття кримінальна ситуація в Україні стала ще гострішою й напруженішою, а смертність від вбивств істотно підвищилась, що зумовлює активний інтерес до вивчення різних видів злочинної активності та їх соціально-демографічних наслідків.

Дослідження причин і факторів злочинності пройшли шлях від антропологічної школи про індивідуальну “злу волю” злочинця до розуміння соціально-економічної обумовленості кримінальних процесів. Дослідження вбивств як одного з видів соціальних патологій бере свій початок з класичної школи кримінального права Чезаре Бекарія, кримінальної антропології Чезаре Ломброзо та Гарофало, кримінальної соціології Енріко Феррі та Еміля Дюркгейма [2, 16, 18]. Значний внесок у розвиток знань та накопичення досвіду щодо закономірностей поширення вбивств належить моральній статистиці, що є однією із складових сучасної емпіричної демографії і пов'язана з іменами таких вчених, як Кетле, Геррі, Майр, Еттінген, Гернет [4, 6, 11, 13, 14]. Відоме твердження засновника моральної статистики Кетле про те, що “суспільство містить у собі зародки усіх злочинів, які мають відбутися, тому що в ньому існують умови, що сприяють їхньому розвитку, воно, так би мовити, готує підґрунтя для злочину, а злочинець є лише його знаряддям” [6], актуальне дотепер. Динаміка злочинів у зарубіжних дослідженнях всі частіше розглядається у тісному взаємозв'язку зі змінами соціальної структури населення, а ріст злочинності — як відображення-наслідок недоліків і вад соціальної організації суспільства. Значний внесок у розвиток соціології злочинності належить: Е. Durkheim, Р. Merton, F. Henry, J. Short, М. Straus, Т. Hirschi (теорії соціальної інтеграції.), Е. Sutherland, R. Cloward, L. Ohlin, Cohen, М. Wolfgang, F. Ferracuti (теорії диференціальної асоціації й формування

субкультури злочинності), “Chicago School”, Т. Sellin, W. Miller, R. Quinney (теорії соціальної дезорганізації й конфлікту) та іншим [17, 18]. Слід також відмітити російських кримінологів, зокрема, В. Кудрявцева, Я. Гілінського, В. Лунєєва [1, 5, 6, 9, 10] та окремі дослідження вбивств як причин смерті населення, проведені російськими демографами [3, 12]. Разом з тим серед вітчизняного наукового доробку ґрунтовні дослідження вбивств в Україні нам не відомі.

Метою даної роботи є дослідження злочинності й смертності від вбивств в Україні та пошук основних чинників їх соціально-економічної диференціації.

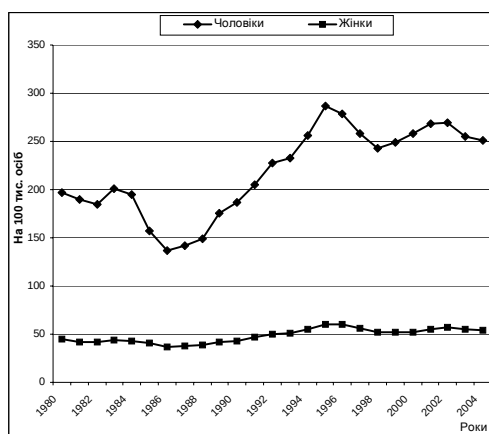
Зовнішні причини смерті

Вбивства

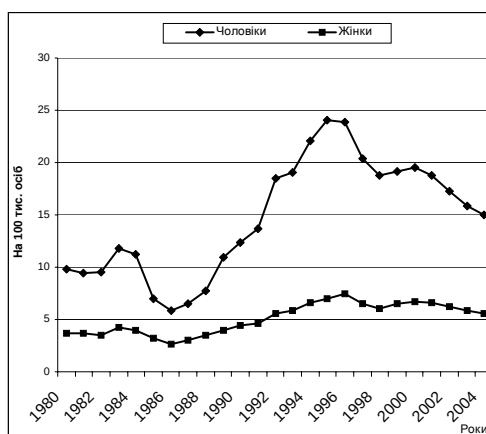
Розраховано за даними Держкомстату України та Державної судової адміністрації України

Рис. 1. Стандартизовані показники смертності від зовнішніх причин та вбивств в Україні та країнах Європейського Союзу в 1989–2004 рр.

Україна, як і більшість країн колишнього Радянського Союзу, виділяється дуже низькою тривалістю життя. Однією з причин цього є значні демографічні втрати внаслідок різного роду нещасних випадків, отруєнь і ушкоджень. Як показують проведені нами розрахунки, різке скорочення тривалості життя в Україні у першій половині 90-х років (1989–1995 рр.) на 4,9 року у чоловіків й 2,7 року у жінок було обумовлено збільшенням смертності від зовнішніх причин на 32%, або 1,6 року серед чоловіків і на 14,3%, або 0,4 року серед жінок. Аналіз динаміки смертності від окремих зовнішніх дій свідчить про те, що головна роль у підвищенні її загального рівня належить не нещасним випадкам і транспортному травматизму, а вбивствам, самогубствам і отруєнням алкоголем. Саме навмисні насильницькі причини смерті у 90-і роки стали ключовим чинником, що зумовив різкий підйом смертності від зовнішніх дій. Нині вбивства й самогубства є причиною чверті усіх смертей від зовнішніх впливів.

Зовнішні причини смерті

Вбивства

Розраховано за даними Держкомстату України та Державної судової адміністрації України

Рис. 2. Стандартизовані показники смертності чоловіків та жінок від зовнішніх причин та вбивств в Україні у 1980–2004 рр.

Таблиця 1

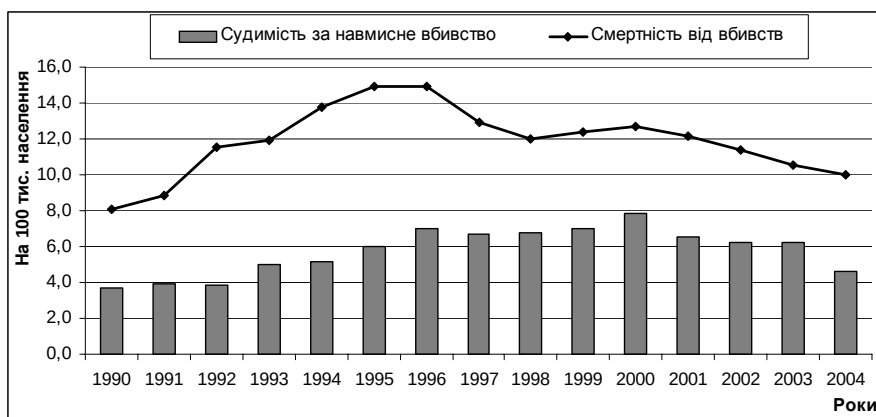
Стандартизовані показники смертності від зовнішніх причин та їхніх окремих складових в Україні та інших європейських країнах у 2004 рр., на 100 тис. осіб

Країни	Алкогольні отруєння	Самогубства	Вбивства	Усі зовнішні причини
Австрія	0,1	15,2	0,8	42,5
Нідерланди	0,1	8,7	1,2	27,3
Німеччина	0,2	11,0	0,6	32,02
Болгарія	0,8	11,0	2,7	45,0
Румунія	0,6	12,0	3,1	60,1
Чехія	1,4	14,0	1,2	60,7
Молдова	6,2	17,0	7,7	107,7
Фінляндія	8,3	19,3	2,4	71,8
Латвія	10,2	22,3	9,1	129,4
Литва	12,4	38,9	8,3	143,0
Білорусь	–	31,6	9,0	162,2
Росія	–	31,7	25,2	212,0
Україна	21,8	22,0	10,0	143,9
Європейський Союз	0,7	11,3	1,1	42,9

*Дані ВООЗ (HFA DB)
— дані відсутні*

Щорічно в Україні відбувається в середньому 5–6 тис. убивств. Це без врахування 10–11 тис. смертей від неуточнених пошкоджень, помітна частина яких ймовірно обумовлена вбивствами. Рівень смертності від убивств виріс від 7 випадків на 100 тис. населення в 1989 р. до 15 в 1995 р. і знизився до 10 у 2005 р. Незважаючи на позитивну динаміку останніх років, рівень навмисної насильницької смертності в Україні продовжує залиша-

тися досить високим¹. Показники вбивств в Україні трохи вищі, ніж у Білорусі й Республіці Молдові, приблизно на однаковому рівні з Латвією і Литвою, але значно нижчі, ніж у Росії (табл. 1). Якщо у 1989 р. внаслідок вбивств українці гинули у 5 разів частіше, ніж жителі країн Європейського Союзу, то у сучасний період цей розрив сягає 10 разів (рис. 1, 2). Варто також зазначити, що показники смертності від убивств в Україні приблизно у 2–2,5 рази перевищують показники судимості за вбивства. В 2004 р. з кожних 100 тис. населення 10 загинуло від убивств і 5 було засуджено за навмисне вбивство (рис. 3).

Розраховано за даними Держкомстату України та Державної судової адміністрації України

Рис. 3. Динаміка показників смертності від убивств та судимості за навмисне вбивство в Україні у 1990–2004 р.

Багато досліджень свідчать про те, що соціальна нерівність у суспільстві безпосередньо та опосередковано впливає на фізичне й духовне благополуччя різних груп населення, на їхню поведінку й ризик смерті від різних причин. Представники нижчих соціально-економічних верств є більш уразливими щодо захворюваності й передчасної смертності, оскільки мають у своєму розпорядженні менші ресурси для збереження здоров'я й життєзабезпечення. Йдеться не лише про бідність і нерівність у розподілі доходів, а ще більше про нерівність у можливостях, що гарантують гідне життя. Саме відмінності у доступності основних соціальних благ і ресурсів, втрата віри у можливість досягнення бажаного соціально-економічного статусу створюють ґрунт, що живить розвиток патологічних соціальних явищ і процесів, у тому числі злочинності.

Аналіз офіційної статистики смертності від убивств, злочинності (вбивства та замаху на вбивства), судової звітності про судимість за навмисні вбивства, показників матеріального добробуту й характеристик соціально-економічного складу населення України та її регіонів дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, рівень злочинності (ризик вчинити вбивство) не виявляє статистично значущої залежності від показників матеріального забезпечення населення (рівня і гли-

¹ Згідно з даними ООН у 2005 р. Україна посідала 11-е місце в світі за рівнем вбивств. Перше місце належало Колумбії, друге – Південно-Африканській Республіці, третє – Ямайці, п'яте – Росії [7].

бини бідності); більш помітним є зв'язок між рівнем злочинності й показником нерівності у розподілі доходів (індексом Джині). Крім того, рівень убивств виявився вищим у тих регіонах, де індекс Джині за останні 5 років (1999–2004 рр.) підвищився. Це свідчить про те, що бідність сама по собі не обов'язково супроводжується підвищеним ризиком крайніх форм девіантної поведінки, але наявність глибокого розриву між крайньою бідністю й великим багатством, поглиблення цієї нерівності сприяють загостренню криміногенної ситуації, в тому числі зростанню кількості насильницьких злочинів проти життя й здоров'я людини.

По-друге, є підстави вважати, що найбільший ризик щодо кримінальних правопорушень мають ті групи населення, чиє становище у суспільстві різко змінилося й погіршилося, і ті групи, які з самого початку не змогли або не мали можливості ідентифікувати себе з бажаним соціальним статусом, відповідати тій чи іншій позиції й ролі у суспільстві. Іншими словами, втрата або падіння «висоти» соціального статусу, неможливість досягнути бажаної сходинки соціальної ієрархії призводить до розриву між бажаним і дійсним, породжує хворобливі й тривалі стреси, які, у свою чергу, знімаються зловживанням алкоголем і різного роду агресивними формами поведінки, що нерідко спричиняє насильство над іншими. Щобільше можна стверджувати, що співіснування стабільної бідності й стабільного багатства служать джерелом стабільного рівня злочинності, але різка зміна соціального статусу й загальна маргіналізація, різкий перехід від відносного благополуччя й матеріального достатку до бідності, втрата колишніх можливостей задовольняти свої потреби й непевність у майбутньому значно збільшує ймовірність злочину.

У соціальній структурі українського суспільства протягом останнього десятиліття відбулися значні зміни, головними з яких є не тільки посилення майнового розшарування населення за рівнем доходів, але й зміни соціально-професійного складу, пов'язані з перерозподілом і переходом у нові групи, відчуженням і відторгненням різних груп населення на периферію соціального простору, поглибленням процесів маргіналізації, розширенням соціального “дна”, що сприяло росту злочинності, у тому числі насильницької. Як показують матеріали української судової статистики, більшість засуджених за навмисне вбивство персоніфікують маргінальні верстви населення, але якщо в 1990 р. особи працездатного віку, які ніде не працювали й не вчилися, становили третину (30,3%) винних у вбивстві, то у 2004 р. – дві третини (63,7%). Крім того, серед засуджених за вбивство у 2004 р. 13,8% були робітниками, 7,1% – пенсіонерами, 5,2% – учнями й студентами, 5% – безробітними, що стоять на обліку у службі зайнятості (табл. 2). Частка осіб, які вчинили вбивство у стані алкогольного сп'яніння, на початку 90-х становила в середньому 70%, у 2004 р. – 77,6%².

² Безумовно, наведені дані слід використовувати з певним застереженням, оскільки справжні масштаби злочинної активності з огляду на значну латентність цього явища невідомі. Наведена нами судова статистика має значною мірою вибірковий характер: вона дає інформацію про засуджених, тобто виявлених і визнаних винними, але не характеризує підозрюваних (але не засуджених), а також невиявлених злочинців. Щобільше є всі підстави вважати, що дана статистика стосується головним чином нижчих шарів злочинів та злочинців, але мало враховує їхні верхні ешелони, оскільки рівень розкриття злочинів в Україні залишається досить низьким, а корумпованість судової системи дозволяє уникнути карної відповідальності багатьом злочинцям.

Таблиця 2

Склад засуджених за навмисне вбивство за соціальним статусом та освітою в Україні у 2004 р., %

Соціальний статус	%	Освіта	%
Особи, які ніде не навчалися і не працювали	63,7	Вища повна	2,2
Робітники	13,8	Вища базова	3,2
Пенсіонери	7,1	Професійно-технічна	17,3
Студенти та учні	5,2	Повна загальна середня	41,0
Безробітні (зареєстровані у центрах зайнятості)	5,0	Базова загальна середня	28,8
Працівники господарських товариств	2,2	Початкова загальна середня й ті, що не мають освіти	7,5
Приватні підприємці	0,9		
Інші	2,1		

Розраховано за даними Державної судової адміністрації України

По-третє, простежується чіткий кореляційний зв'язок між вбивствами та показниками освітнього складу населення (згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.). Рівень смертності від убивств виявився більшим у тих регіонах України, освітній рівень населення яких був вищим (табл. 3). Очевидно, освіченіші особи мають вищий ризик стати жертвами насильства. Водночас ймовірність вчинити вбивство для них є значно меншою, ніж для осіб з низьким рівнем освіти. Можна передбачити, що особи з кращою освітою, з одного боку, є більш соціально влаштованими й успішними, а тому менш агресивними до оточуючих, у тому числі у сім'ї, а з іншого, — краще усвідомлюють наслідки насильства та відповідальність за скоєння злочину. Згідно з даними судової звітності в Україні у 2004 р. майже 70% засуджених за навмисне вбивство мали повну й базову загальну середню освіту і лише 5,4% — вищу (повну й базову).

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції між показником смертності від вбивств та окремими характеристиками населення за статусом зайнятості й рівнем освіти в Україні (регіональні дані, 2001 р.)

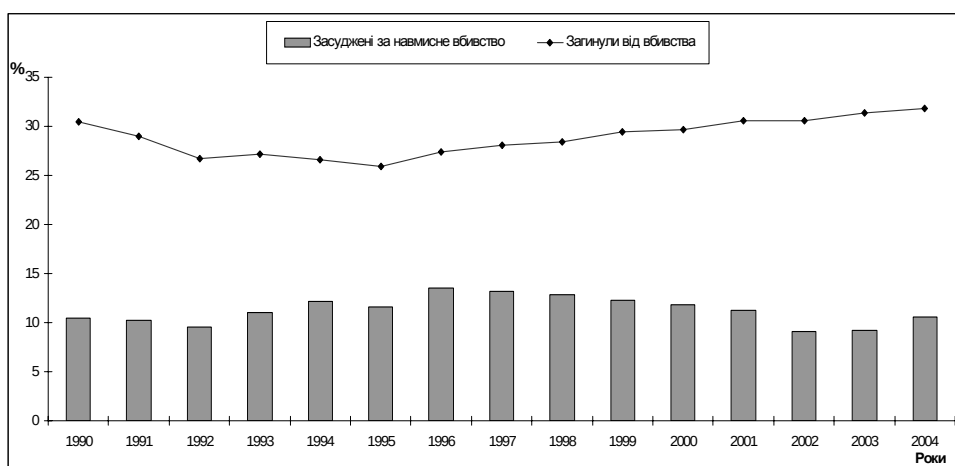
	Коефіцієнти кореляції з показником смертності від вбивств
Частка зайнятих у найпростіших професіях	-0,69
Частка керівників підприємств, установ та організацій, вищі державні службовці, законодавці	0,63
Частка осіб з початковою загальною середньою освітою	-0,74
Частка осіб з вищою освітою	0,54

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

По-четверте, виявлено також доволі тісний зворотний кореляційний зв'язок між рівнем убивств (ризиком загинути від убивства) і характеристиками зайнятого населення за статусом зайнятості й групами занять (табл. 3). Смертність, пов'язана з убивствами, вища у регіонах, соціально-професійний склад населення яких вирізняється меншою часткою зайнятих у найпростіших некваліфікованих професіях і більшою часткою керівників підприємств, підприємців-роботодавців. Як свідчать дані МВС і судової статистики, засудженими за вбивство є головним чином особи з низьким рівнем освіти, які займа-

ють низькі соціальні позиції, а серед убитих переважають дві групи населення: частіше — представники більш високих соціальних прошарків, успішні підприємці, особливо зайняті у кримінальних бізнес-структурах, рідше — малозабезпечені пенсіонери й пенсіонерки (“легка здобич” для пограбування й жертви сімейно-побутових конфліктів). Таким чином, більшою мірою достатньо багаті й меншою мірою досить бідні ризикують стати жертвами насильства.

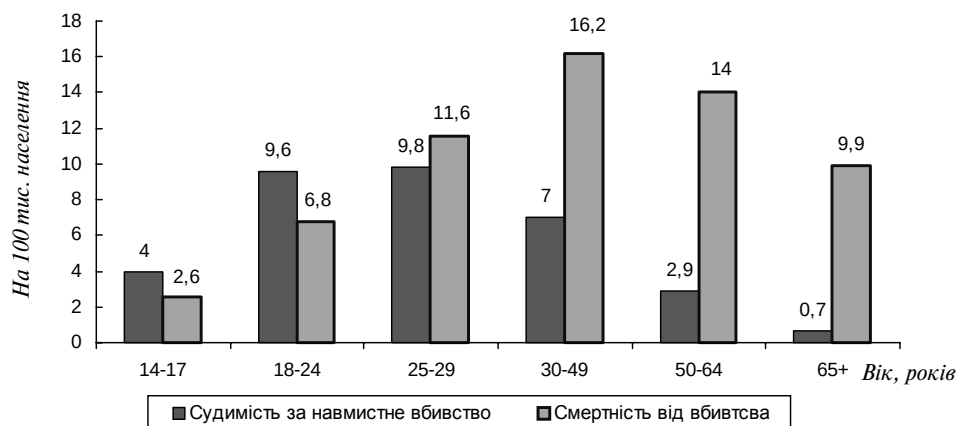
Вищезазначене дає підстави стверджувати, що сильніша концентрація груп населення у нижній частині соціальної піраміди, тобто розширення її основи підвищує ймовірність вчинити вбивство, а у верхній частині — посилює ймовірність бути вбитим. Але загальна ймовірність здійснення вбивства зростає тоді, коли верхи й низи піраміди різко дистанціюються один від одного на тлі недостатньо вираженої середини, коли відбувається глибока соціальна поляризація, внаслідок чого соціальна піраміда набуває специфічної “грушоподібної” форми.

Розраховано за даними Держкомстату України та Державної судової адміністрації України

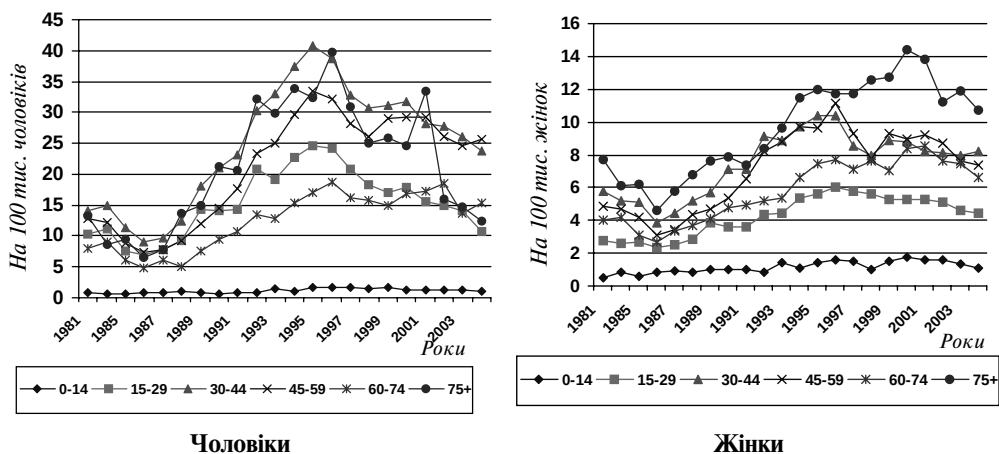
Рис. 4. Частка жінок серед вбитих та засуджених за навмисне вбивство в Україні у 1990–2004 рр., %

Не можна не помітити певні відмінності у статеві-віковому складі винуватців скоєних вбивств та їхніх жертв. Здійснюють вбивства й гинуть від них головним чином чоловіки, для яких, як відомо, частіше характерна поведінка, пов’язана з ризиком для життя. Частка жінок серед винних у вбивствах стало не перевищує 10–12%, а серед їхніх жертв — близько третини (30%). Характерно, що в роки підвищення рівня вбивств частка жінок серед убитих знижувалася, а серед убивць, навпаки, мала тенденцію до підвищення (рис. 4). Протягом останнього десятиліття показники вбивств серед чоловіків перевищували відповідні показники для жінок приблизно в 3–3,5 рази. У 2004 р. з кожних 100 тис. осіб від убивств загинули 15 чоловіків і 6 жінок відповідно. Насильницька смертність чоловіків досягає максимального перевищення над жінками у віці 30–44 роки і значно послаблюється у похилому віці через високу частку самотніх жінок, незахищених від насильства.

Розраховано за даними Держкомстату України та Державної судової адміністрації України

Рис. 5. Повікова смертність від вбивств та судимість за навмисне вбивство в Україні у 2004 р., на 100 тис. населення

Джерело: дані ВООЗ (HFA DB)

Рис. 6. Повікова смертність від вбивств серед чоловіків та жінок в Україні у 1980–2004 р., на 100 тис. населення

Повікова судимість за навмисне вбивство й смертність від убивств також істотно відрізняються. Винуватці злочинів у середньому набагато молодші, ніж їхні жертви, при цьому середній вік засуджених за навмисне вбивство протягом останніх 15 років дещо знизився, а вбитих, навпаки, підвищився (рис. 5). Максимальна ймовірність бути засудженим за вбивство спостерігається у віці 20–24 і 25–29 років, тоді як найбільша ймовірність бути вбитим – для чоловіків 40–45 років і жінок у віці 70 років і більше. Саме за рахунок зростання

вбивств чоловіків зрілого працездатного віку й жінок похилого віку відбулося досить істотне підвищення загального рівня вбивств в Україні у 90-і роки (рис. 6).

Таблиця 4

Середній вік смерті від зовнішніх причин та її окремих складових в Україні у 1989 та 2004 рр., років

Причини смерті	1989		2004	
	чоловіки	жінки	чоловіки	Жінки
Усі зовнішні причини, в т. ч.:	44,07	51,24	45,39	50,22
вбивства	40,19	46,95	45,14	48,67
самогубства	49,69	57,95	46,16	55,53
отруєння алкоголем	48,28	50,80	48,05	51,20
ДТП	39,98	47,20	40,40	44,82

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 5

Резерви підвищення середньої тривалості життя за умови ліквідації зовнішніх причин смерті та її окремих складових в Україні у 1989 та 2004 рр., років

Причини смерті	1989		2004	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Усі зовнішні причини, в т. ч.:	3,40	1,03	3,79	1,20
вбивства	0,22	0,10	0,32	0,13
самогубства	0,60	0,17	0,58	0,12
отруєння алкоголем	0,24	0,06	0,48	0,16
ДТП	0,95	0,26	0,53	0,21

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Характерно, що пік смертності від вбивств протягом останнього десятиліття мав тенденцію до підвищення порівняно з помолодшанням віку смерті від інших причин насильницької смертності в Україні. Результати обчислених таблиць смертності від зовнішніх причин і її основних окремих складових (убивств, самогубств, отруєнь алкоголем, дорожньо-транспортних пригод) свідчать, що середня очікувана тривалість життя для тих, хто загине від убивства (тобто середній вік смерті) в Україні нижча, ніж для померлих від самогубств і отруєнь алкоголем, але вища, ніж для загиблих у результаті ДТП. Цей показник становив у 1989 р. 40,19 року для чоловіків та 46,95 року для жінок. У 2004 р. зазначені показники підвищились до 45,1 року для чоловіків і 48,67 року для жінок (табл. 4). Нагадаємо, що в Україні середня тривалість життя з урахуванням усіх причин смерті становила того року для чоловіків 62,6 року, для жінок 74,1 року.

Згідно з нашими розрахунками, в Україні у 1989 р. скорочення очікуваної тривалості життя чоловіків внаслідок смертності від усіх зовнішніх причин становило 3,4 року, у тому числі в результаті вбивств – 0,22 року. В 2004 р. ці показники становили відповідно 3,8 і 0,32 року (табл. 5). Втрати тривалості життя жінок внаслідок смертності від усіх зовнішніх дій та вбивств у 2004 р. становили 1,2 і 0,13 року.

Високий рівень насильницьких злочинів, у тому числі вбивств, є одним з яскравих свідчень вкрай низької ціни людського життя в Україні. Але такими вони сформувались виходячи з умов і якості соціальної організації українського суспільства, які мають домінуючий вплив на рівень і характер злочинності. Розраховувати на суттєве поліпшення криміногенної ситуації лише за допомогою посилення діяльності правоохоронних органів є недоцільним, тим більше, що “існуюча система карної юстиції спрямована головним чином на бідні, слабо адаптовані, алкоголізовані, деградовані й маргінальні верстви населення, які легко потрапляють у жернова карної системи, а злочинність влади й багатства майже не значиться в орбіті діяльності правоохоронців” [10]. Ефективність покарання як соціальної санкції в Україні є доволі низькою. Насильство не може розглядатися як спосіб боротьби із злочинністю хоча б тому, що насильство породжує насильство. Злочинність є продуктом виключно суспільного середовища, тому найкраща карна політика — це краща соціальна політика. Зменшення злочинної активності та скорочення соціально-демографічних втрат, пов’язаних з нею, можливе за умови зміни якості та рівня життя, за умови соціальних, але ніяк не кримінально-правових реформ, що має стати наріжним каменем політики щодо попередження та зменшення кримінальної злочинності.

Джерела

1. *Актуальные проблемы девиантного поведения (борьба с социальными болезнями)*—М. : Ин-т социологии РАН, 1995. — 200 с.
2. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях. // Законность. — 1993. — Вып. 5. — С. 30–40.
3. *Богоявленский Д.* Смертность от внешних причин в России. Убийства. // Демоскоп Weekly. — №31–32. — <http://www.demoscope.ru/weekly/031/tema03.php>
4. *Гернет М. Н.* Моральная статистика (уголовная статистика и статистика самоубийств) — М. : Изд. Центрального Статистического Управления, 1922. — 269 с.
5. *Гилинский Я. И.* Социология девиантного поведения и социального контроля. // Мир России. — 1997. — №1. — С. 163–184.
6. *Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX): тенденции и социологическое осмысление.* — СПб.: Алетейя, 200. — 384 с.
7. *Демоскоп Weekly.* № 219–220. — <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0219/panorm01.php>
8. *Злочинність в Україні.* Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2005. — 104 с.
9. *Ильяшенко А. Н.* Основные черты насильственной преступности в семье. //Социологическое исследование. — 2004. — №4.
10. *Лунеев В.* Особенности современной преступности в России. // Куда пришла Россия? Итоги социальной трансформации. Под ред. Заславской Т. И. — М.: МВШСЭН, 2003. — С. 263–271.
11. *Майр Г.* Закономерность в общественной жизни / Пер. с нем. Н. Н. Романова. — М.: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1899. — 182 с.
12. *Максимова Т. М., Белов В. Б., Роговина А. Г.* Убийства и самоубийства как проблема общественного здоровья // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2006. — Вып. 1. — С. 11–14.
13. *Остроумов С. С.* Преступность и её причины в дореволюционной России. — М.: Изд-во МГУ, 1960. — 336 с.
14. *Проблема преступности (теоретические подходы).* — Государственное издательство Украины, 1924. — 269 с.

15. Социальное расслоение и социальная мобильность. — М.: Наука, 1999. — 191 с.
16. Ферри Э. Уголовная социология. В 2-х т. Пер с итал. — Т. 1. — Петроград: Изд-во «Просвещение», 1910. — 454 с.
17. Abercrombie N., Hill S., Turner B. The Penguin Dictionary of Sociology Second Edition. — London, Penguin Books, 1988.
18. Palmer S., Humphrey J. Deviant Behavior. Patterns, Sources and Control. — New York and London, Plenum Press, 1995.

Аннотация. Стаття посвящена проблемі убийств в Україні в їх соціально-демографічному контексті. На основі аналізу статистики смертності від убийств, преступности (убийства і покушення на убийства), судової отчетности о судимости за умисленні убийства, окремих показателів і характеристик матеріального благосостояння і освітньо-професійного складу населення зроблена спроба установити фактори соціально-економічної диференціації убийств в Україні.

Summary. The article deals with the problem of murders in Ukraine in their socio-demographic context. On the basis of the analysis of statistics of death rate from murders, criminality (murder and attempt on murders), judicial reporting about a previous conviction for deliberate murders some parameters and characteristics of material well-being and educational-professional structure of the population the attempt to establish the factors of socio-economic differentiation of murders in Ukraine is made.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.08.2006 р.

СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

*Н.С. Власенко,
заступник Голови Державного
комітету статистики України*

Соціально-економічні реформи, що проводяться в Україні при формуванні ринкової системи господарювання, привели до радикальних змін у житті суспільства. У більшості громадян формуються принципово нові ціннісні орієнтації, змінюється весь комплекс соціальних умов їхнього життя.

Лібералізація економіки і усунення адміністративних обмежень сприяли зростанню економічної активності значної частини населення, розвитку ринку праці, збільшенню масштабів вторинної зайнятості. Розпочалися процеси перерозподілу робочої сили на користь високодохідних підприємств і організацій. Формується система колективно-договірних відносин між соціальними партнерами на усіх рівнях. Набули поширення недержавні установи освіти, охорони здоров'я, інших галузей соціальної сфери. У населення з'явилася можливість реального вибору форм навчання, медичного обслуговування і відпочинку.

Разом з тим, початкові етапи реформування економіки за ринковою моделлю, призводять до зниження ефективності господарства і падіння обсягів виробництва, що зумовлює істотне зниження рівня життя значної частини населення, реальної заробітної платні і пенсій, зростання безробіття. Обмеженість бюджетних асигнувань загострює проблему фінансування *закладів освіти, охорони здоров'я, культури*. Помітно погіршується стан справ із захистом соціальних і трудових прав, гарантій трудящих. Окремі соціальні проблеми загострюються і становлять серйозну небезпеку для соціально-економічної стабільності і злагоди в суспільстві.

Динаміка і логіка економічного розвитку диктують необхідність підвищення ефективності соціальної політики, концентрації зусиль на розв'язанні найпекучіших соціальних проблем, вироблення реальних механізмів здійснення соціальної політики. Належить переорієнтувати соціальну політику на активізацію чинників, стимулюючих високоефективну і продуктивну працю, та підвищення на цій основі матеріального добробуту громадян України.

Соціальна політика постає предметом наукового пізнання суспільства. Найактуальнішими в світовій науці вважаються праці авторів, присвячені дослідженню особливостей розвитку соціальної держави, типологізації соціальної політики, розробці її моделей у різних країнах. Загальновідомі автори таких наукових праць: Н. Lampert, Т. Marshall, G. Thernborn, R. Titmuss, H. Zetterberg. Українські і російські вчені звернулися до наукового вивчення феномену соціальної політики лише в останнє десятиріччя. Вивченню проблем формування державної соціальної політики, питанням створення систем соціального захисту і соціального страхування присвячені роботи Л.А.Белоусової, Е.М.Лібанової, Н.А.Волгіна, В.В.Онiкiєнка, І.О.Галиці, О.О.Заїкиної, Т.І.Заславської, В.І.Куценко, В.О.Мандибури, В.В.Кліманова, О.В. Кузнецової.

Незважаючи на велику кількість наукових робіт і вітчизняних, і зарубіжних авторів, в даний час практично відсутні дослідження досвіду економічно розвинених країн з розвитку концептуальних основ соціальної політики, аналізу ефективності її інформаційної бази. Актуальною залишається проблема накопичення емпіричної інформації про соціальну політику – ефективний інструмент регулювання суспільних процесів ранньої постіндустріальної економіки.

Основною характерною особливістю сучасного етапу розвитку людства є перехід до постіндустріального суспільства, де визначальна роль належить інформації, яка стає стратегічним ресурсом. Інфраструктуру суспільства формують методи і засоби збору, обробки, зберігання і розповсюдження інформації. А головною ознакою ефективного використання досягнень науково-технічного прогресу слід вважати широке та інтенсивне застосування математичних методів, засобів інформатики і обчислювальної техніки в системах управління різного рівня. Інформація та різні системи її обробки виступають соціально утворюючими чинниками, оскільки, хоч і опосередковано, вагомо впливають на умови життя людей. Володіння своєчасними, точними, достовірними даними про предмет діяльності є запорукою успіху на різних етапах перетворень. Доступ до інформації і своєчасність її отримання стають надзвичайно важливими чинниками ефективності прийняття управлінських рішень. Реформування системи соціального забезпечення, і зокрема системи соціального страхування, неможливе без відповідної технічної та інформаційної підтримки.

У розвиток теорії і прикладних методів формування інформаційно-управлінських систем для складних соціальних об'єктів вагомим є внесок праць багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Серед них: А.А. Воронов, В.М. Глушков, Д.М. Гвішиані, С.В. Емельянов, Н.Н. Моїсєєв, Г.С. Поспелов, В.А. Трапезніков, Н.І. Архіпов, В.Н. Бурков, А.В. Бутріменко, В.М. Вишневецький, В.В. Кульба, І.І. Попов, Г.В. Росс, А.Г. Романенко та інші.

Інформаційне забезпечення соціальної сфери, державної соціальної політики набуває особливого значення, оскільки соціальна політика є головним чинником, здатним попередити і пом'якшити негативні наслідки економічних реформ і соціально-політичних перетворень.

Прийняття адекватних рішень і реалізація практичних заходів з боку органів законодавчої та виконавчої влади щодо забезпечення конституційних прав і гарантій громадян в основних сферах життєдіяльності вимагає нових підходів до вирішення проблем науково-інформаційного забезпечення процесу управління сферою соціального захисту населення.

Соціальний механізм, що діяв у СРСР, забезпечував централізований розподіл соціальних благ та сформував стійке уявлення людей про те, що всі соціальні проблеми зобов'язана вирішувати держава. Було практично викорінено стимули особистої активності й ініціативи, ослаблено спроможність людини захищати себе, у тому числі і в соціальній сфері.

У 1990-і роки почало формуватися нове нормативно-законодавче поле, що регулює розвиток основних секторів соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я та ін.), а також соціально-економічне становище деяких категорій населення (пенсіонерів, інвалідів, біженців, вимушених переселенців та ін.). Було юридично закріплено принцип рівності всіх організаційно-правових форм проведення соціальної політики і визнано право на існування в соціальній сфері недержавних організацій.

Крім того, поступово була перерозподілена відповідальність між учасниками соціальних відносин, у результаті частину тих повноважень і об'єктів соціальної сфери, що належали підприємствам, було передано органам регіональної влади і місцевого самоврядування. Проте підсумки першого етапу реформ виявилися суперечливими.

Для нинішньої соціальної політики характерні відсутність комплексного характеру та адресності, що значно знижує її ефективність. Дотепер залишається відкритим питання: як найкращим чином розподілити відповідальність за проведення соціальної політики між державними, регіональними органами влади і місцевим самоврядуванням? Такий розподіл ускладнюють дві обставини: по-перше, відсутній чіткий і стабільний механізм взаємостосунків між місцевими і державним бюджетами, а по-друге, не розв'язана принципово важлива проблема ролі державних, регіональних і місцевих органів влади при формуванні та реалізації соціальної політики.

Ми поділяємо думку тих вчених і практиків, які стверджують, що ринкова економіка несумісна із системами, за яких центральні інстанції наказують громадянам як вони повинні жити. Вона надає кожному шанс вільно проявити себе. Не інфантильний громадянин, а відповідально діюча особа потрібна суспільству.

Соціальне ринкове господарство орієнтоване на соціальну рівноправність, а не на соціальну рівність. Соціальна нерівність, що ґрунтується на кількості і якості праці, — рушійна сила економічних процесів: хто більше і краще працює, має більше заробляти. Соціальна рівноправність повинна запобігати потраплянню членів суспільства “під колеса життя”: кожен має нагоду брати участь в суспільному житті, ніхто не відгороджений від суспільства. І кожен, хто щось корисне робить для суспільства (наприклад, вирощує дитину), підтримується ним [2].

“Батько” ідеології соціального ринкового господарства Людвіг Ерхард багато уваги в своїх працях приділяв необхідності стимулювання особистої активності та ініціативи в соціальній сфері: “Вільний господарський лад може утриматися протягом тривалого часу лише в тому випадку, якщо, і поки, в соціальному житті нації забезпечено максимум свободи і максимально виявляється приватна ініціатива і турбота кожного про самого себе” [3]. Ерхард виступав категорично проти повного захисту людини державою від усіх змін долі, він вважав, що у такому разі люди позбавляться таких якостей, як життєва сила, ініціатива, прагнення до досягнення мети. Він, безумовно, вважав само собою зрозумілим обов'язком громадськості піклуватися про забезпечення похилих і інвалідів, але принципово передумовою незалежного існування у вільному економічному і суспільному просторі він називав “готовність до вільності і відповідального подолання труднощів життя”. Ерхард бачив ідеал у тому, щоб людина могла сказати: “У мене достатньо сил, щоб постояти за себе, я хочу сам нести ризик в житті, хочу бути відповідальним за свою долю. Ти, держава, піклуйся про те, щоб я був в змозі так діяти”, але не: “Ти, держава, прийди мені на допомогу, захищай мене і допомагай мені” [3].

Здатність кожної людини піклуватися про себе — основна мета соціальної і економічної політики. Ніхто не повинен відчувати свою вразливість і відчуження від суспільства.

Пилип фон Бісмарк (член Бундестагу в 1969—1978 рр., голова економічної ради ХДС в 1970—1983 рр.) підкреслюючи соціальний початок в економічній системі Німеччини і значущість соціальної самостійності особи, відзначав: “Соціальне ринкове господарство покликане поставити силу і слабкості людини на службу загальному благу..., полегшити шлях до майбутнього, де свобода, благоденствуювання і соціальна справедливість нерозривно пов’язані...” [4].

“Соціальне ринкове господарство” означає “соціально зобов’язане ринкове господарство”. Воно прагне поставити егоїзм на службу загального блага і потужність сильних — на соціальну службу слабких... Державна або приватна допомога повинна піклуватися про те, щоб “законои, засновані на принципах солідарності, не ослабили і не примусили зникнути готовність особи до самодопомоги” [5].

Інформаційна складова — одна з найважливіших у соціальній політиці держави. Всі державні органи мають робити свій внесок шляхом всеосяжної інформаційної діяльності.

На нашу думку, реалізація інформаційного напряму соціальної політики передбачає, в першу чергу, виконання таких задач:

1. Інформування в загальнодоступній формі про зміни в законодавстві та визначенні в них прав і обов’язків громадян.
2. Виклад і обґрунтування змісту і суті політики уряду.
3. Оприлюднення та пояснення політичних взаємозв’язків.

Поряд з національним рівнем формування і реалізації соціальної політики, до її задач належить також і розв’язання соціальних проблем з урахуванням міжнародних стандартів, в атмосфері взаємовигідного міжнародного співробітництва.

Суспільний прогрес і економічний розвиток держави тісно взаємопов’язані, що дуже часто зумовлюється ефективністю вирішення фінансових питань соціальної політики. Сюди відносять майнову і дослідницьку політику, а також соціальний бюджет і всі статистичні питання.

Сьогодні виникає об’єктивна необхідність створення розвиненої інформаційно-комунікативної інфраструктури соціальної сфери. Наявність інформаційно-аналітичних центрів у рамках різних структур, підрозділів соціальної сфери — це перший крок, наступний — створення міжвідомчої інформаційної системної мережі [1].

Основна мета — інтеграція інформаційних ресурсів за рахунок створення архівів, банків даних інформації (документованої, електронної) та отримання на їх основі аналітичних і зведених даних про хід реалізації соціальних програм.

Актуальність питання створення міжвідомчої інформаційної мережі обумовлена цілим комплексом факторів, серед яких особливо слід виділити інформатизацію, зростання ролі інформаційного забезпечення при прийнятті управлінських рішень, а також різноманітність соціальних проблем, що потребують термінового вирішення. Міжвідомча інформаційна мережа дасть змогу:

- об’єднати і синхронізувати технологічні процеси контролю, формування документів, отримання звітів про результати з їх одночасним документуванням у банках даних і архівах;
- використовувати сучасні технології з метою оперативного отримання інформації з корпоративних документованих архівів і її аналітичної обробки для надання особам, які приймають рішення [1].

Система злагодженої інформаційної взаємодії дозволить об'єднати наявні статистичні бази, банки даних в органах охорони здоров'я, освіти, зайнятості, соціального захисту та інших структурних підрозділах соціальної сфери.

Галузеві системи інформаційного забезпечення управління процесами соціального захисту, освіти, зайнятості населення перебувають у стадії становлення. Перспективи розвитку соціальної сфери пов'язані з її інформатизацією і технологізацією, з використанням інформаційних технологій при вирішенні задач соціального захисту різних верств населення.

Складність і різноманіття проблем, обумовлених особливостями життєдіяльності малозабезпечених, соціально не захищених груп населення, специфіка їх адаптації в різних соціумах зумовлюють необхідність відповідної інформації. Так, розв'язання проблем щодо урегулювання життєдіяльності такої категорії, як особи з обмеженими фізичними можливостями, ускладнено в наслідок:

- багатфакторності умов і причин виникнення інвалідності, неоднозначності причинно-наслідкових відносин, що виникають в результаті інвалідності;
- недостатності інформації і знань про сутність проблем інвалідів, їх причини і можливості вирішення в перспективі;
- недостатньої доступності систем, засобів, інформаційних ресурсів широкому колу зацікавлених осіб при забезпеченні вимог інформаційної безпеки особи;
- відсутності належного технічного оснащення, що забезпечує системну цілісність;
- відсутності механізму координації державних і суспільних структур при розробці і прийнятті рішень на різних рівнях, у тому числі й на законодавчому [1].

Слід зазначити багатфакторність процесів, що пов'язані з життєдіяльністю інвалідів (медичних, економічних, психологічних, освітніх, матеріально-технічних та ін.), специфікою їх адаптації в суспільстві диктують необхідність забезпечення різносторонньою інформацією державних структур і відомств, які займаються вирішенням їхніх проблем. В їх числі — органи охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, служби зайнятості та ін.

Аналіз наявних даних свідчить про те, що кожна з цих установ йде своїм шляхом при збиранні, обробці, зберіганні і використанні інформації. Звідси — її одностороння залежність від професійної орієнтації відомства. Кожна організація вирішує проблеми інформаційного забезпечення своєї галузі самостійно, без взаємодії з іншими, що виключає можливість виявлення чинника взаємовпливу, віддзеркалення динаміки проблемних змін залежно від часу. Отже, за таких умов, інформація не може бути повною і об'єктивною, що ускладнює її аналіз і прийняття управлінських рішень.

Багатфакторність і необхідність обліку цих обставин вимагають відповідного рівня структуризації інформації, створення міжвідомчої інформаційної мережі, що відображає стан соціальної сфери, її інформаційного поля.

На наш погляд, необхідна не лише інформація, а й її відповідна аналітична обробка. Особливої актуальності набувають проблемні питання:

- аналізу сутності проблем, чинників, причинно-наслідкових зв'язків;
- змістовного формулювання проблем, що потребують вирішення;
- прогнозування ситуацій і вироблення рекомендацій;
- визначення умов, необхідних для досягнення бажаних результатів;

- прогнозування можливих наслідків реалізації того або іншого управлінського рішення.

Суттєвим фактором, що ускладнює (стримує) ефективне використання інформаційних технологій у соціальній сфері, слід вважати недосконалість, а, по суті, неповноту і необ'єктивність вихідних даних, що відображають реальне становище особи в різних соціумах.

На нашу думку, до основних показників соціальної сфери доцільно включити дані про чисельність і склад населення, його зайнятість, доходи, соціальний захист, стан здоров'я і медичне обслуговування, житлові умови, освіту, обсяг реалізації товарів і послуг на душу населення, туризм і відпочинок, транспортне обслуговування, засоби зв'язку, стан навколишнього середовища, злочинності.

Ці дані характеризують реальне середовище існування людини, дають можливість оцінити нинішню якість і рівень її життя, а також прогнозувати їх зміни з урахуванням розвитку соціальних процесів у часі. Проте їх недостатньо для проведення ефективної соціальної політики, підвищення якості управління соціальними процесами.

Існуюча практика збору інформації, особливо статистичних даних (а саме на цьому рівні переважно використовуються інформаційні технології) не повною мірою відповідає управління на сучасному етапі суспільного розвитку. В статистичній інформації не завжди збалансовані між собою формати, розмірність показників різних розділів, галузей, підрозділів статистичних форм звітності.

Різноманітність соціальних проблем, які чекають свого вирішення, вимагає координації діяльності, посилення взаємодії державних структур і різних неурядових, суспільних організацій.

На наш погляд, впровадження міжгалузевої інформаційної системи дасть змогу забезпечити оперативність і ефективність управлінських рішень, стійкість розвитку системи соціального захисту населення, інформаційну безпеку особи, розширити можливості для розв'язання проблем розвитку соціальної сфери на основі політики соціального партнерства.

Сьогодні, як ніколи раніше, відчувається гостра необхідність створення моделі єдиного інформаційного простору соціальної сфери, єдиної міжгалузевої інформаційної системи. Саме вона дозволить досягти необхідної інтеграції інформаційних ресурсів на основі формування архівів і банків даних документованої або електронної інформації та своєчасно отримувати необхідні дані про стан соціальної сфери реалізації соціальних програм.

Джерела

1. Васильев В.А., Лаврикова А.И. Проблемы информатизации социальной сферы // Информационное общество. — 2000. — Вып. 3. — С. 54–56.
2. Гонтмахе Е. Социальная политика в России: эволюция 90-х и новый старт // "Proet Contra". — 2001. — №6.
3. Эрхард Л. Благосостояние для всех. — М., 2001. — 236с.
4. Bismarck P. Soziale Marktwirtschaft. Die verantwortete Freiheit. — Hamburg, 1990; Mitarbeiterbeteiligung in der sozialen Marktwirtschaft. — S. 14/
5. Opielka M. Leitlinien einer sozialpolitischen Reform // Aus Politik und Zeitgeschichte. — Nr. 50. — 1997; <http://www.bunderstag.de/dasparlament/>

Аннотация. В статье отмечается, что информация выступает социально образующим фактором, поскольку, хотя и опосредованно, весомо влияет на условия жизни людей. Владение своевременными, точными, достоверными данными о предмете деятельности есть залогом успеха на разных этапах преобразований. Доступ к информации и своевременность ее получения становятся чрезвычайно важными факторами эффективности принятия управленческих решений.

В статье подчеркивается, что внедрение межотраслевой информационной системы даст возможность обеспечить оперативность и эффективность управленческих решений, стойкость развития системы социальной защиты населения, информационную безопасность человека, расширить возможности для решения проблем развития социальной сферы на основе политики социального партнерства.

Summary. In the article it is marked, that the information acts as socially forming factor, significantly influences on conditions of a people's life. Possession of duly, exact, authentic data about a subject of activity is the keystone to success at different stages of transformations. Access to the information and timeliness of its reception become extremely important factors of efficiency of administrative decisions making.

In the article it is emphasised, that introduction of interbranch information system will enable to provide efficiency of administrative decisions, stability of social protection system of the population development, information safety of the person, to expand opportunities for the decision of problems of social sphere development on the basis of social partnership policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.04.2006 р.

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ М. КИЄВА)

*Н.Ф. Вернигора,
начальник головного управління
Пенсійного фонду України в м. Києві*

Проголосивши європейський вибір, Україна взяла на себе високі зобов'язання як перед своїми громадянами, так і перед світовим співтовариством щодо соціального захисту людей.

У механізмі соціального захисту населення важливе місце належить формуванню дієздатної пенсійної системи, що дасть можливість раціонально поєднати демократичні засади, забезпечити дотримання соціальної справедливості в державі та гарантувати необхідний рівень матеріального забезпечення в старості для кожної людини. Пенсійна культура як показник цивілізованості суспільства потрібна нашій країні для впевненого поступу вперед, пов'язаного із загальноєвропейською інтеграцією. Сьогодні ця проблема актуальна і для багатьох країн світу, незалежно від рівня економічного розвитку, що зумовлено старінням населення, зміною його вікової структури, ускладненням економічної ситуації.

Впродовж тривалого часу в Україні одним із найсерйозніших чинників напруженості в суспільстві визнається система пенсійного забезпечення, в якій сконцентровані головні суперечності між законодавчою та виконавчою владою щодо соціальної сфери. Необхідність та напрями реформування пенсійного забезпечення обґрунтовані в дослідженнях провідних фахівців в галузі соціальної економіки і політики, напрацювання яких стали основою методологічного та методичного підґрунтя проведення пенсійної реформи.

Практичну реалізацію вітчизняної пенсійної реформи розпочато на дванадцятому році незалежності, що можна вважати позитивним з огляду на те, що вона розширює можливості самостійного вибору для кожного громадянина і прийняття рішення щодо того, яку пенсію він отримуватиме в майбутньому.

До основних завдань та цілей пенсійної реформи в Україні належать:

- підвищення рівня життя пенсіонерів;
- встановлення безпосередньої залежності розмірів пенсій від величини заробітку і трудового стажу;

- забезпечення фінансової стабільності пенсійної системи;
- заохочення громадян до заощадження коштів на старість;
- створення ефективнішої та більш дієвої системи адміністративного управління в пенсійному забезпеченні.

Світовий досвід налічує багато моделей пенсійного страхування. Попри їх суттєві відмінності, можна виділити спільні для всіх моделей елементи:

- соціальне страхування фінансується за рахунок внесків, які, зазвичай, солідарно сплачують роботодавці та працівники за можливої участі держави у формі внесків за певні категорії працівників або дотацій за рахунок загальних податків;
- обов'язкова участь працівників у формуванні страхових фондів (за деякими винятками);
- внески акумулюються у спеціальних фондах, за рахунок яких виплачується пенсія та допомога;
- надлишок коштів у фонді, які не використані для виплати пенсій або допомоги, інвестується для отримання додаткового прибутку;
- особисте право на пенсію чи допомогу гарантується наявним обліком внесків без застосування процедури перевірки доходів або нужденності;
- розмір внеску та виплати залежать від того, скільки застрахована особа заробляє або заробляла раніше;
- страхування від трудового каліцтва, зазвичай, повністю фінансується за рахунок роботодавця при можливій участі держави — за рахунок загальних податків.

Система пенсійного забезпечення, що запроваджується в Україні, передбачає **три рівні**, засновані на принципах соціальної справедливості (ст. 7 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”). Пенсійна реформа має відбуватися за конкретними напрямками: реформування солідарної системи; створення обов’язкової накопичувальної системи в межах загальнообов’язкового державного пенсійного страхування; розвиток недержавного пенсійного страхування, тобто добровільної системи, до якої залучатимуться недержавні пенсійні фонди.

Параметри реформування пенсійної системи визначаються загальною економічною ситуацією, зокрема розвитком ринку праці та рівнем сплати внесків, а також демографічними процесами, насамперед віком виходу на пенсію і рівнем смертності у різних вікових групах. При цьому важливо усвідомлювати: якщо економічна ситуація може змінитися на краще, то демографічні прогнози не залишають шансів на позитивні зміни протягом найближчих 40–50 років.

Трирівнева пенсійна система дасть змогу розподілити між рівневими її складовими ризики, пов’язані зі змінами в демографічній ситуації (принцип солідарності), з коливаннями в економіці і на ринку капіталів (принцип накопичуваності). Розподіл ризиків дозволить фінансово збалансувати пенсійну систему та забезпечити її стійкість, що застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію, а це є принципово важливим та вигідним для них.

Солідарна система спрямована на запобігання бідності серед осіб похилого віку і визначає мінімальну базу гарантованої пенсії. Запровадження накопичувальної системи дасть можливість наблизити розмір пенсії, яку отримуватиме громадянин по завершенні свого трудового стажу, до того доходу, який він отримував, будучи працівником. Оскільки

накопичувальна система існує лише за рахунок перерозподілу споживання протягом життя однієї людини і не припускає залежності надходжень одних людей від інших, то автоматично розв'язуються практичні проблеми соціальної несправедливості. З'являється можливість запобігти „зрівнялівці”, через яку високооплачувані працівники, котрі сплачували до Пенсійного фонду більші внески, нині отримують майже таку саму пенсію, як і ті, чиї внески були значно меншими. Суми, накопичені на індивідуальних пенсійних рахунках, справедливо визначаються власністю застрахованих і в разі передчасної смерті успадковуються згідно з чинним законодавством.

Реалізація солідарно-накопичувальної трирівневої моделі дозволить середньому українському громадянину отримувати пенсію в межах 65–70% від доходу, який він отримував до виходу на пенсію. За якістю майбутня українська модель пенсійного забезпечення перспективна і приваблива. Оскільки значну частину коштів до пенсійних фондів вносить роботодавець, у нього з'являються вагомі стимули впроваджувати нові технології, спрямовані на скорочення періоду роботи працівників у шкідливих для здоров'я умовах, чим, власне, і мотивується призначення дострокових пенсій.

У такому механізмі кориниться потужний потенціал, що безпосередньо пов'язує пенсійну реформу з перспективами розвитку національної економіки. Для збереження та примноження коштів, які перераховує працівник за накопичувальною системою, вони повинні інвестуватися. Дохід, отриманий від інвестування частини пенсійних внесків, не лише захищатиме їх від інфляції, а й надасть можливості для підвищення розміру пенсійних виплат. Економічна система при цьому отримує потужний інвестиційний ресурс, що сприятиме прискоренню темпів її зростання, структурній перебудові, підвищенню конкурентоспроможності. У високорозвинених країнах пенсійні фонди становлять значну частину інвестицій для економічної системи. У Чилі кошти пенсійних фондів — це 40% ВВП. У Польщі лише протягом двох років в економіку було інвестовано близько 1 млрд. “пенсійних” доларів. В Угорщині за рахунок інвестування пенсійних накопичень вдалося знизити ставки банківських кредитів з 20 до 10%. Отже, можна зазначити, що не лише економічна ситуація в країні впливає на ефективність пенсійного забезпечення, а й раціональна пенсійна система прискорює економічний розвиток.

Для створення дієздатної пенсійної системи нового зразка необхідно розробити низку нормативних актів, які регулюватимуть діяльність пенсійних фондів, систему інвестування пенсійних активів та гарантії їх збереження. Необхідно сформувати мережу відповідних фінансових та регуляторних інститутів. Практичний досвід реформування системи пенсійного забезпечення в країнах з перехідною економікою незаперечно доводить: реформа — процес надзвичайно тривалий, в основі якого постійне удосконалення пенсійного законодавства в зв'язку з об'єктивним характером соціально-економічного прогресу у суспільстві. На наш погляд, помилково вважати, що результативність пенсійної реформи залежить лише від прийняття відповідних законів та створення недержавних інститутів пенсійного страхування. Необхідно виробити дієздатну, відповідну до завдань пенсійної реформи методику управління державною системою пенсійного страхування, яке покладатиметься на Пенсійний фонд України. І, на наше переконання, результативність проведення пенсійної реформи, довіра до неї та адекватне її сприйняття населенням залежать від дієздатності, прозорості та ефективності діяльності Пенсійного фонду України, який посідає одне з чільних місць в механізмі пенсійної реформи.

Згідно з відповідним Указом Президента України можна виокремити головні завдання Пенсійного фонду України:

- забезпечення фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до Законів України “Про пенсійне забезпечення”, “Про статус і соціальний захист гро-

мадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ, допомоги на дітей, а також інших витрат, покладених чинним законодавством на цей Фонд;

- збирання і акумуляція внесків, призначених для пенсійного забезпечення і виплати допомоги; розширене відтворення коштів Пенсійного фонду України на основі принципів самофінансування;
- участь у фінансуванні державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, інших категорій населення та у страхуванні здоров'я пенсіонерів через страхові компанії;
- розробка одночасно з затвердженням Фонду соціального страхування України за погодженням з Мінфіном, Мінпраці та Мінсоцзабезом України пропозицій про запровадження тарифів внесків на соціальне страхування;
- фінансування витрат, пов'язаних з виплатою державних пенсій, допомоги та інших виплат, передбачених законодавством України;
- участь у підготовці пропозицій до державних програм соціального розвитку та підвищення рівня народного добробуту, в розробці проектів міжурядових договорів (угод) з питань пенсійного забезпечення та фінансування витрат на виплату пенсій громадянам, які прибули на постійне проживання в Україну з інших держав і які виїхали за її межі;
- участь у підготовці нормативних актів, спрямованих на удосконалення системи пенсійного забезпечення та порядку підвищення розміру пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і підвищенням заробітної плати;
- забезпечення додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами вимог законодавства про державне соціальне страхування стосовно пенсійного забезпечення тощо.

Кошти Пенсійного фонду України використовуються на фінансування таких заходів:

- виплата пенсій за віком (у тому числі працюючим пенсіонерам), за інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років, соціальних та інших пенсій, встановлених законодавством України;
- виплата допомоги по догляду за дитиною і щомісячної допомоги на кожну дитину до досягнення нею віку, встановленого чинним законодавством;
- підвищення пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;
- реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій населення;
- забезпечення поточної діяльності та утримання органів управління Фонду;
- відтворення коштів Фонду;
- зміцнення матеріально-технічної бази системи Фонду, органів і установ соціального забезпечення;
- організація роз'яснювальної роботи серед населення і здійснення інших заходів відповідно до завдань Пенсійного фонду України.

Реалізація зазначених заходів потребує значної організаційно-економічної роботи. Разом з тим в сучасних умовах ефективного виконання завдань, покладених на інституції Пенсійного фонду, ускладнюється через низку проблем.

По-перше, значний обсяг та громіздкість нормативної бази пенсійного забезпечення, яка на сьогодні охоплює двадцять два закони України та понад сто підзаконних нормативних документів, по-друге, інтенсивні зміни у пенсійному законодавстві у зв'язку з удосконаленням системи пенсійного забезпечення.

Яскравим прикладом змін у нормативній базі є Закон України „Про наукову та науково-технічну діяльність”. За період з 1999 по 2004 рр. методика пенсійного забезпечення наукових працівників змінювалась тричі, що зумовлює необхідність проведення відповідних перерахунків, причому не автоматично, відповідно із законодавчими змінами, а лише за наявності особистої заяви пенсіонерів та поновлення комплексу відповідних документів. За аналізований період тричі змінювався й перелік посад наукових працівників, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Так, у м. Києві, де на обліку перебуває 20 тис. наукових працівників, переважна більшість з них зверталася до районних управлінь Пенсійного фонду за проведенням перерахунку розміру пенсії з 01.01.2004 р.

Необхідно також зазначити, що конкретний вид пенсійного забезпечення вимагає специфічного підходу щодо представлення необхідних документів, визначення права та розміру пенсії, зокрема:

- при призначенні пенсії громадянам відповідно до законів України „Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, „Про національний банк України”, „Про статус суддів”, „Про помічника народного депутата” та інших застосовуються норми та методика визначення розміру пенсії, передбачені Законом України „Про державну службу”. А визначення права на даний вид пенсії регулюється різними підзаконними нормативними документами, які не пов'язані між собою;
- згідно з Законом України „Про статус народного депутата” принциповою відмінністю методики визначення розміру пенсії народних депутатів є залежність її розміру від загального трудового стажу, а не від спеціального стажу як у державних службовців, журналістів, суддів, помічників народних депутатів, працівників Національного банку України;
- відповідно до Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” зазначена група населення поділяється на чотири категорії, що в свою чергу передбачає різний підхід до пенсійного забезпечення;
- особливістю пенсійного забезпечення прокурорів є визначення необхідного 10-річного стажу на прокурорсько-слідчих посадах та необхідного 20-річного стажу за вислугою років, що дає право на пенсійне забезпечення незалежно від досягнення пенсійного віку. З іншого боку, Закон України „Про прокуратуру” також передбачає призначення пенсії працівникам органів прокуратури і при досягненні пенсійного віку: у чоловіків — 55 років, у жінок — 50 років. При цьому визначення розміру пенсії проводиться не від необхідного 20-річного стажу за вислугою років, а від загального трудового стажу;
- Законом України „Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького та рядового складу та деяких інших осіб” передбачено призначення пенсій інвалідам 1, 2, 3 груп, захворювання яких пов'язане з проходженням військової служби та інвалідністю, що є наслідком участі в бойових діях Великої Вітчизняної війни. Нині органи Пенсійного фонду України перевіряють доцільність переведення на пенсію по інвалідності відповідно до Закону України „Про пенсійне забезпечення військовослуж-

бовців, осіб начальницького та рядового складу та деяких інших осіб ” інвалідів Великої Вітчизняної війни, оскільки розмір пенсії у деяких громадян може бути більшим, ніж той, що вони отримують;

- Закон України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачає нові умови призначення пенсії за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника. Суттєво впливає на розмір пенсії страховий стаж, характерною рисою якого є підтвердження з 01.01.2004 р. сплати страхових внесків. Тому створення інформаційної бази перерахунків розміру пенсії за стажем потребує постійного контролю сплати внесків. На сьогодні подання пенсіонерами довідок про заробітну плату за значний проміжок часу ускладнене, оскільки організації або не здавали ці документи на збереження до архівних установ, або ж вони ліквідовані. Найбільше звернень від громадян про надання допомоги в отриманні довідок про заробітну плату надходять від колишніх працівників товариств з обмеженою відповідальністю, малих підприємств, спільних підприємств.

Однією із особливостей пенсійного забезпечення з 01.01.2004 р. є те, що спеціалістам районних управлінь необхідно розмежувати джерела фінансування щодо виплати пенсій із солідарної системи та за рахунок коштів Державного бюджету (п.13 Розділу 15 Прикінцевих положень Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”). Розмежування передбачає такі дії з боку спеціалістів:

- визначення права у особи на призначення пенсії відповідно до двох законів (спеціальний Закон, на який особа претендує, та Закон України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”);
- прийом документів та їх правова оцінка відповідно до двох законів;
- призначення пенсій за допомогою програмного забезпечення АСОПД/КОМТЕХ відповідно до двох законів.

На сьогоднішній день спеціалісту необхідно затратити в п’ять (!) разів більше часу для призначення пенсії, враховуючи нюанси всіх перетворень в законодавчій базі та зміну в методиці перерахунку розміру пенсійних виплат. Слід також мати на увазі, що людина накопичує дані про заробітну плату за весь період трудової діяльності та звертається із проханням до спеціаліста провести вибірку найбільш вигідної заробітної плати за весь представлений період до 01.07.2000 р., що збільшує обсяги роботи фахівців Пенсійного фонду.

Нааявність значної кількості нормативних документів з регулювання пенсійного забезпечення, які до того ж постійно змінюються, також ускладнює пенсіонерам визначитись, за яким законом України на певний момент часу пенсія буде найбільшою. В зв’язку з цим органи Пенсійного фонду постійно проводять роботу з перевірки пенсійних справ громадян на предмет отримання пенсії в максимальному розмірі при зміні чинного законодавства та надання допомоги пенсіонерам в отриманні відповідних документів. Наприклад, після прийняття Закону України “Про державний бюджет України на 2006 рік” у зв’язку з встановленням нового прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, з 01.01.2006 р. обсяги перерахунків громадянам, які отримують пенсію та перебувають на обліку, по м. Києву склали (особових рахунків) відповідно до:

- статті 28 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” — 550 тисяч;
- Закону України “Про пенсії за особливі заслуги перед Україною” — 28,7 тис.;

- Закону України “Про внесення змін до статті 13 Закону України” Про донорство крові та її компонентів” — 1,8 тис.;
- статті 22 Закону України “Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб”, передбачений Законом України “Про державний бюджет України на 2006 рік” — 1,7 тис.;
- Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” (перераховувалось підвищення пенсій ветеранам війни) — 10,0 тис.;
- Закону України “Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам” — 2,8 тис.;
- постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2005 р. №1293 “Про збільшення розмірів пенсій деяким категоріям громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, — 9,0 тис.

З 01.03.2006 року виникла необхідність ще одного перерахунку пенсії відповідно до статті 42 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.

Однією з важливих рис демократії є відкритість і прозорість дій держави, що передбачає інформування громадян про зміни в соціальній політиці. Тому особливого значення набуває роз’яснювальна робота про нову пенсійну систему, практичну реалізацію прийнятих законів і перспективи отримання громадянами пенсії, достатньої для забезпечення гідного життя.

Так, спеціалісти управління пенсійного забезпечення Головного управління Пенсійного фонду України в м. Києві прийняли на особистому прийомі за період з 2001 р. по 2005 р. понад 31 тис. громадян, в тому числі за 2001 р. — 2,8 тис., за 2002 — 3,0 тис., за 2003 — 5,9 тис., за 2004 — 11,8 тис., 2005 — 7,5 тис.; розглянули понад 29 тис. письмових звернень громадян, листів і запитів від підприємств, установ, організацій та від управлінь Пенсійного фонду України в районах м. Києва. По всіх зверненнях громадян, а це понад 12 тис., проведено перевірки правильності призначення та перерахунків пенсій і надано письмові вичерпні відповіді заявникам. Спеціалісти розглянули понад 17 тис. листів з питань надання допомоги в отриманні документів для призначення (перерахунку) пенсій, перевірки достовірності видачі документів підприємствами, установами, організаціями, а також роз’яснення чинного пенсійного законодавства за запитами.

Органи Пенсійного фонду проводять активну роботу щодо інформування всіх верств населення з цих питань, використовуючи засоби масової інформації, зустрічі в трудових колективах, з профспілковим активом, підприємцями, студентами, випускниками шкіл. В кожному управлінні створено консультативні центри з питань пенсійної реформи, запроваджено прямі телефонні лінії. Протягом останніх трьох років Головне управління Пенсійного фонду України в м. Києві брало участь у загальноміській акції “Відкритість — шлях до порозуміння”, під час якої серед населення безоплатно розповсюджувались навчальні матеріали щодо організації пенсійного забезпечення, впровадження пенсійної реформи, порядку нарахування та сплати коштів до Пенсійного фонду України, надавалися кваліфіковані консультації.

Зростають обсяги коштів, що надходять на рахунки Пенсійного фонду України. Наприклад, у 2005 р. на рахунки Головного управління Пенсійного фонду у м. Києві з різних джерел фінансування надійшло 8240,9 млн. грн., з яких: власні доходи — 6600,6 млн. грн., кошти з Київського міського центру зайнятості — 6,12 млн. грн., надходження коштів спеціального фонду Держбюджету (додаткові ставки) — 493,0 млн. грн., на фінансування виплати пенсій пенсіонерів країн СНД — 0,4 млн. грн., кошти фонду соціального страху-

вання від нещасних випадків на виробництві — 2,69 млн. грн., відсотки банку — 2,2 млн. грн., надходження коштів загального фонду Державного бюджету — 1130,2 млн. грн., місцевого бюджету за рахунок субвенцій з Державного бюджету — 5,6 млн. грн. У загальній сумі надходжень обов'язкові внески підприємств, установ, організацій та громадян становлять 97,0% від суми власних надходжень. Порівняно з минулим роком обов'язкові внески підприємств зросли на 2,1 млрд. грн., або на 46,9%.

Сума перерахованих страхових внесків на одну юридичну особу, яка зареєстрована в органах Пенсійного фонду м. Києва, складає 4,0 тис. грн. на місяць, а на одну фізичну особу — 7,9 грн. Відповідно, сума перерахованих страхових внесків на одну юридичну особу, яка сплачує страхові внески, становить 7,7 тис. грн. на місяць, а на одну фізичну особу — 32,6 грн.

Невирішеною нині залишається проблема несплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами-суб'єктами підприємницької діяльності, які використовують працю найманих працівників. Так, лише по м. Києву на таких підприємствах нині працює 28 тис. чоловік, які втрачають право на зарахування до страхового стажу періоду, протягом якого не було сплати страхових внесків. За умови нарахування цим фізичним особам бодай мінімальної заробітної плати Пенсійний фонд додатково отримував би 3,1 млн. грн. на місяць (а це місячна пенсія 6,4 тис. чол.); за рік ця сума складає 37,2 млн. грн. Можна уявити, які великі масштаби такої недоплати в цілому по Україні.

Значним тягарем для фінансової бази пенсійної системи є наявна система пільг для окремих категорій населення. Нині існує понад 20 законів про пільгові пенсії. Насамперед це стосується тих самозайнятих і малих підприємців, які є платниками за спрощеною системою оподаткування (фіксований та єдиний податок). З 01.01.2004 р. набрав чинності Закон України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, яким визначено, що платниками страхових внесків є страхувальники (в тому числі і платники за спрощеною системою). Сума сплачених 10% від фіксованого податку та 42% від єдиного податку враховується у сплату нарахованого страхового внеску (31,8% від фонду оплати праці), а решта суми нарахованого страхового внеску повинна сплачуватися платниками. Окремі керівники таких підприємств відмовляються здійснювати доплату з причини необхідності врегулювання цього питання на законодавчому рівні.

Іншим красномовним прикладом є втрати бюджету Пенсійного фонду від запровадження фіксованого сільськогосподарського податку: лише за рік вони становлять до 90% від запланованої отримання суми.

За період функціонування системи персоналізованого обліку щороку до архіву Інформаційного центру Пенсійного фонду України з системи персоналізованого обліку передається інформація на застрахованих осіб. На кожну застраховану особу в центральному архіві даних відкрита електронна персональна облікова картка, в якій накопичується інформація про страховий стаж, заробітну плату (дохід), сплачені страхові внески, відомості про трудову міграцію за весь час трудової діяльності фізичної особи, тобто відомості, необхідні для визначення розміру пенсійних виплат. Так, по м. Києву протягом 2005 р. комплекти первинної звітності до системи персоналізованого обліку надано 103793 страхувальниками, з них 67438 від юридичних осіб та 36355 від фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності.

З набранням чинності Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” спостерігається тенденція до збільшення кількості звітуючих до системи персоналізованого обліку як юридичних, так фізичних осіб, і тенденція до збільшення чисельності зайнятого населення, яке сплачувало страхові внески до Пенсійного фонду

України. За даними системи персоніфікованого обліку, цей показник щороку збільшується на 4%.

Викладене вище свідчить, що впровадження нової пенсійної системи вимагає опрацювання значних обсягів інформації, забезпечення правильного поточного бухгалтерського обліку операцій щодо надходження коштів, виплати пенсій та допомоги, а також потребує належного методичного та організаційно-технічного забезпечення. Корисним слід вважати досвід діяльності управління Пенсійного фонду України м. Києва, де постійно здійснюють роботу з інформаційного забезпечення спеціалістів програмними комплексами АРМ-ОССВ, АРМ-СПОВ, АСОПД-КОМТЕХ, оформлюють інформаційно-роз'яснювальні стенди з питань пенсійного забезпечення, проводять відповідні семінари з роз'яснення функціонування програмних комплексів, направляють методичні роз'яснення з оглядом питань.

Разом з тим методичне забезпечення діяльності Пенсійного фонду України має багато вад та недоліків, зокрема:

- автоматизовано лише звіт за фактичної виплати пенсій та допомоги (форма 2а), який надається ІОЦ Міністерства праці та соціальної політики України, проте для синтетичного і аналітичного обліку коштів по відповідних субрахунках програмне забезпечення відсутнє, і тому реєстри бухгалтерського обліку ведуться вручну, що значно ускладнює роботу виконавців;
- недоопрацьований рух коштів у системі рахунків Пенсійний фонд – Казначейство, що зумовлює затримки у фінансуванні пенсій;
- забезпеченість засобами обчислювальної техніки працівників управлінь Пенсійного фонду навіть у столиці України в середньому становить 85,7%, при цьому парк обчислювальної техніки на 70–75% складається із застарілих робочих станцій, які потребують істотної модернізації або заміни;
- у багатьох районних управліннях розміри архівних приміщень не відповідають вимогам довготривалого зберігання документів, зокрема таких, як звітні дані про нарахування та сплату страхових внесків по кожному підприємству, установі, організації та по фізичних особах – суб'єктах підприємницької діяльності, відомості про застрахованих осіб у системі персоніфікованого обліку, пенсійні справи та особові рахунки пенсіонерів.

Проведений аналіз інформації з облікових карток та об'єктивних відомостей про структуру і розмір страхових внесків працюючих нині громадян з метою прогнозування економічних показників системи пенсійного страхування в Україні на найближчу та далекую перспективу свідчить про зростання чисельності застрахованих осіб, які протягом 2007–2015 рр. набудуть пенсійних прав. Найбільша кількість майбутніх пенсіонерів припадає на 2009–2012 рр.

Темпи пенсійної реформи, масштабність її завдань висувають високі вимоги до професіоналізму кадрів Пенсійного фонду України. Адже на сьогодні, опрацьовуючи справу громадянина, якому пенсія призначена до 01.01.1992 р., спеціаліст має добре вивчити історію пенсійного забезпечення від 01.10.1956 р., коли пенсія призначалась відповідно до Закону СРСР про державні пенсії. Тому основним напрямом кадрової політики Пенсійного фонду України є збереження кадрового потенціалу, який забезпечує виконання завдань на високопрофесійному рівні. Проте укомплектованість кадрами, яка становить 90–95%, вдається утримувати величезними зусиллями і за рахунок постійного добору спеціалістів. Протягом останніх п'яти років плінність кадрів у Пенсійному фонді України коливається від 25% до 35% на рік, при цьому в окремих районних управліннях Пен-

сійного фонду України в м. Києві вона сягає 50%, тобто кожний рік звільняється 500–600 спеціалістів. Основними причинами звільнення є низька заробітна плата; значна інтенсивність праці, що супроводжується великим емоційним напруженням; велика навантаженість, яка перевищує нормативи в кілька разів.

Подальше значне зростання обсягів роботи вимагає перегляду штатного розпису в бік його збільшення. Наприклад, по м. Києву, виходячи з “Нормативів чисельності персоналу структурних підрозділів районних, міських та районних у містах управлінь Пенсійного фонду України”, необхідно залучити додатково 442 особи.

Враховуючи особливий статус та вагоме значення Пенсійного фонду України, доречно було б виділити оплату праці працівників Фонду в окремий додаток до постанови Кабінету Міністрів України щодо врегулювання заробітної плати.

Таким чином, пенсійна реформа — це не одноразовий захід, а системна, розрахована на багато років, робота. У цьому контексті нам видається доцільним подальше удосконалення пенсійного законодавства. Ці питання без зайвого популізму та економічно необґрунтованих обіцянок повинні обговорюватись на конференціях, “круглих столах”, в пресі за участі висококваліфікованих спеціалістів різних галузей. Важливим напрямом очікуваної ефективності трансформації системи пенсійного забезпечення в Україні є удосконалення організаційно-економічного забезпечення пенсійної реформи.

Реформування системи пенсійного забезпечення на основі вирішення проблемних соціально-економічних та організаційних питань сприятиме розвитку демократії в державі, утвердженню законності та справедливості в суспільстві, відродженню соціального оптимізму та розумінню особистої відповідальності кожного за власний добробут.

Джерела

1. Закон України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.
2. Лібанова Е.М. Пенсійна реформа в Україні: причини і очікувані наслідки // Зайнятість та ринок праці. Міжвід.наук.зб. НАН України і Мінпраці та соціальної політики України. Вип. 15. — 2001. — С. 114–126.
3. Надточій Б. Соціальне страхування чи соціальне забезпечення? Погляд з позицій системи прав, установ та принципів // Україна: аспекти праці”. — 2003. — № 1.
4. Пиріг Д. Пенсійні фонди — основа реформи // Дело. — № 80 від 17 лютого 2006 р.

Аннотация. Статья посвящена целесообразности реформирования пенсионной системы в Украине. В работе автор обратила внимание на основные преимущества трехуровневой системы пенсионного обеспечения, которая вводится в Украине. Автор делает акцент на действиях и мероприятиях, необходимых для создания дееспособной пенсионной системы нового образца и концентрирует внимание на основных задачах и направлениях деятельности Пенсионного фонда Украины.

Summary. Clause is devoted to expediency of pension system reforming in Ukraine. The author has paid attention on the basic advantages of three-level system of a provision of pensions which is entered in Ukraine. The author does accent on actions necessary for creation of capable pension system of the new sample and concentrates attention on the primary goals and directions of activity of the Pension fund of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.03.2006 р.

СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ ІНДИВІДУУМА У ПРОЦЕСІ РЕКРЕАЦІЇ

*О.О. Охріменко,
кандидат економічних наук, доцент,
Київський університет туризму, економіки і права*

І. Вступ. Право людини на відпочинок та дозвілля проголошено Загальною декларацією прав людини та становить основу державної соціальної політики багатьох країн. У світі сформувалося чимало туристично-рекреаційних зон, де людина може реалізувати свої соціальні потреби у відпочинку й оздоровленні, культурі та дозвіллі, обумовлені суспільною природою індивідуума.

Сфера туризму в Україні впродовж останніх років характеризується позитивними результатами розвитку. За даними Держтурадміністрації України, у 2004 р. країну відвідало 15,6 млн. іноземних туристів, що на 25 % більше, ніж у 2003 р. Здійснило закордонні поїздки 15,5 млн. громадян України, або на 5 % більше, ніж за попередній період. Кількість внутрішніх туристів склала понад 8,0 млн. осіб, що на 8% більше, ніж у 2003 р. За попередніми даними у 2005 р. Україну відвідали 17,9 млн. іноземних туристів та 16,2 млн. українських туристів здійснили подорож до інших країн [15].

Незважаючи на позитивний бік рекреаційних процесів, тут повною мірою проявляються так звані соціальні ризики, пов'язані з необхідністю отримання медичної допомоги, настанням нещасного випадку, смертю. В умовах ринкової економіки створено ефективну систему захисту населення на основі соціального та комерційного страхування.

У Рекомендаціях Гаазької декларації по туризму від 14 квітня 1989 р. зазначається, що турист має право на одержання у випадку необхідності швидкої та належної медичної допомоги, бажано в рамках національної системи соціального страхування, якщо це можливо [11, с.77]. Проте переважна більшість країн використовує з метою соціального захисту туристів комерційне страхування. Серед цілої низки страхових програм, призначених для рекреантів, своєю соціальністю та наближеністю до суспільних потреб людини вирізняються різновиди особистого страхування.

Питанням страхового захисту взагалі та особистого страхування, зокрема, присвячені наукові праці Л.М. Ключенко, В.В. Глушенко, К.Є. Турбіної та ін. Зв'язок особистого та соціального страхування досліджується у роботах В.Д. Базилевича, Л.І. Рейтмана. Особливості особистого страхування туристів висвітлені в роботах О.А. Гвозденка.

Л.М. Ключенко визначає особисте страхування як систему видів страхування, які забезпечують надання страхового захисту від ризиків, що загрожують життю людини, її працездатності, здоров'ю [14, с.279]. В.В. Глушенко дає визначення особистому страху-

ванню через поняття перерозподільних відносин у грошовій формі, що гарантують індивідууму та / або його сім'ї грошову компенсацію у випадку смерті, втрати його працездатності або здоров'я [7, с.299].

Рейтман Л.І. у своїх дослідженнях акцентує увагу на взаємозв'язку особистого та соціального страхування, які мають аналогічне суспільне значення, взаємно доповнюють одне одного у здійсненні страхового захисту доходів населення. Основна відмінність, на його думку, полягає у формі здійснення страхування. Якщо соціальне страхування здійснюється в обов'язковій формі, то особисте — у добровільній та спрямоване на розширення і підвищення мінімально можливого рівня цих потреб із врахуванням матеріального добробуту кожної сім'ї [13, с.21]. Разом з тим згідно із законодавством України в рамках комерційного страхування виділяються добровільна та обов'язкова форми його здійснення [1, ст. 5]. Та це не можна вважати основною відмінністю між соціальним та особистим страхуванням. В.Д. Базилевич та К.С. Базилевич зазначають, що головна відмінність у джерелах формування страхових фондів: для соціального — це, в основному, кошти підприємств, установ, організацій і лише незначною мірою — індивідуальні доходи, тоді як для особистого — індивідуальні доходи є головним джерелом, а кошти підприємств, установ та організацій — тією мірою, якою особисте страхування є обов'язковим [5, с. 81].

Таким чином, основна відмінність між соціальним та особистим страхуванням полягає у механізмі формування фондів фінансових ресурсів та їх розподілі. Якщо державні фонди соціального страхування належать до централізованих фондів цільового призначення, то страхові резерви страхових компаній — до децентралізованих фондів фінансових ресурсів.

Комерційне страхування виконує соціальну функцію захисту майнових прав громадян шляхом накопичення коштів за рахунок сплачених страхових внесків. Соціальна компонента відіграє важливу роль в особистому страхуванні туристів через фінансування витрат на медичну допомогу, пошукові роботи, виплати при настанні нещасного випадку тощо. Проте ці питання не знайшли достатнього відображення у наукових публікаціях.

II. Постановка завдання. Метою даного дослідження є виявлення ролі й місця страхування в соціальному захисті туристів. У процесі дослідження вирішуються такі завдання: вивчення досвіду та законодавчого супроводу особистого страхування туристів; аналіз практичних підходів до страхування; оцінка ефективності особистого страхування з позицій соціального захисту населення. У роботі використовуються методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу, історичний та статистичний.

III. Результати. Згідно із законодавством України, право на безоплатну медичну допомогу мають громадяни України та іноземні громадяни (громадяни інших країн та особи без громадянства), які постійно проживають на території України. Для всіх інших іноземних громадян порядок надання медичної допомоги встановлюється Кабінетом Міністрів України. Іноземці мають право звернутися за екстреною медичною допомогою до будь-якого державного та комунального закладу охорони здоров'я України. При цьому вони повинні мати поліс медичного страхування. Такий поліс може бути оформлено українською або іноземною страховою компанією. Відповідно до "Правил оформлення візових документів для в'їзду в Україну", затверджених Кабінетом Міністрів України, однією з підстав для відмови іноземцю або особі без громадянства в оформленні візи може бути відсутність страхового поліса. Отже, для більшості іноземних громадян медичні послуги в Україні надаються на платній основі. Аналогічні підходи мають місце у зарубіжних країнах, де вимагається наявність страхового поліса медичного страхування для іноземців.

Медичне страхування посідає важливе місце в системі заходів щодо покращення соціальної захищеності громадян шляхом надання необхідної медичної допомоги. За допомогою страхової медицини вирішуються питання гарантованості й доступності медичних послуг для широких верств населення, залучення додаткових ресурсів у сферу охорони здоров'я [12, с.233].

Медичне страхування здійснюється на основі комерційного страхування та державних страхових гарантій. Це страхування на випадок втрати здоров'я у результаті будь-якої причини, у тому числі у зв'язку із хворобою та з нещасним випадком [13, с. 286]. За формами надання медичне страхування може бути обов'язковим та добровільним. Медичне страхування, що здійснюється в обов'язковій формі, набуває рис соціального страхування, оскільки порядок його проведення визначається законодавством. У чинному законодавстві України мають місце певні колізії стосовно обов'язковості страхування туристів (медичного та від нещасного випадку). Страхові компанії здійснюють такі види страхування на основі ліцензій на відповідні добровільні види страхування. Разом з тим представниками Туристичної асоціації України ініційовано внесення змін до Законів України “Про туризм” та “Про страхування” щодо визнання обов'язковим видом страхування туристів (медичне та від нещасного випадку), які здійснюють туристичну подорож за кордон. Тож не виключено, що дані види страхування стануть обов'язковими.

Добровільне медичне страхування аналогічне обов'язковому медичному страхуванню та передбачає ту ж соціальну мету — надання громадянам гарантії отримання медичної допомоги шляхом страхового фінансування. Однак ця загальна мета досягається різними засобами. Добровільне медичне страхування, на відміну від обов'язкового, є галуззю не соціального, а комерційного страхування.

Виходячи із загальної мети добровільного медичного страхування, О.П. Архіпов та С.Ю. Янова визначають його соціальні задачі [10, с. 353]: охорона здоров'я населення; забезпечення відтворення населення; розвиток сфери медичного обслуговування.

За світовими стандартами медичне страхування покриває дві групи ризиків, що виникають у зв'язку із захворюванням [10, с.350]: витрати на медичні послуги з відновлення здоров'я, реабілітації та догляду; втрату трудового доходу, викликану неможливістю здійснення професійної діяльності як під час захворювання, так і після нього при настанні інвалідності.

В українському чинному законодавстві, що регулює сферу комерційного страхування, виділяється медичне страхування (безперервне страхування здоров'я), страхування здоров'я на випадок хвороби та страхування медичних витрат. Ряд українських страхових компаній пропонує туристам програми страхування медичних витрат. Разом з тим законодавством передбачається наявність у туристів полісів медичного страхування. Єдиний підхід щодо виділення характерних ознак кожного виду страхування відсутній, тож проаналізуємо тлумачення, наявні у наукових та фахових джерелах.

Л.І. Рейтман вважає, що об'єктом добровільного медичного страхування має бути визначений рівень середньоденних витрат на лікування, що припадають на одного хворого [13, с. 289]. Це визначення відносить медичне страхування не до особистого, а до майнового, незважаючи на те, що переважна більшість наукових праць та чинне законодавство багатьох країн відносять його до особистого.

Аналогічний підхід висловлює Л.М. Ключенко зазначаючи, що добровільне медичне страхування являє собою сукупність видів страхування, що передбачають обов'язки страховика із страхових виплат у розмірі часткової або повної компенсації додаткових витрат застрахованого, викликаних його зверненням до медичної установи за медичними послуг-

гами, включеними у визначену програму медичного страхування [14, с.313]. При цьому Л.М. Ключенко як об'єкт страхування визначає майнові інтереси застрахованої особи, пов'язані з додатковими витратами на отримання медичної допомоги у зв'язку зі зверненням до медичної установи. Предметом добровільного медичного страхування автор вважає здоров'я застрахованої особи, підвладне ризику його ушкодження у результаті несприятливих подій.

Т.М. Артюх виділяє медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) та страхування здоров'я на випадок хвороби. Безперервне страхування здоров'я передбачає поліклінічне обслуговування застрахованого (включаючи й аптечне), стаціонарне обслуговування, послуги невідкладної допомоги, а також стоматологічну допомогу. Страхування здоров'я на випадок хвороби передбачає страхування медичних витрат на випадок конкретної хвороби, яка зазначається у договорі страхування [12, с.244]. Тобто якщо у першому випадку відшкодування надається у вигляді послуги (медичний сервіс), то у другому — у компенсаційній формі. Т. М. Артюх підкреслює, що об'єктом обов'язкового медичного страхування є життя й здоров'я громадян. Разом з тим у визначенні добровільного медичного страхування наводить дещо інший об'єкт страхування, а саме — майнові інтереси страхувальника або застрахованого, пов'язані з витратами на одержання медичної допомоги [12, с.238]. Наскільки послідовним є це твердження можна визначити виходячи з вимог чинного законодавства та практики страхування.

У Законі України “Про страхування” зазначається, що об'єктами страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані: із життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи) (особисте страхування) (ст. 4.).

У правилах страхування, що пройшли відповідне ліцензування, мають місце наступні підходи. Так, згідно з Правилами добровільного медичного страхування (безперервного страхування здоров'я), які діють в СК Київ — Енерго — Поліс (м. Київ), об'єктом страхування є майнові інтереси, пов'язані зі здоров'ям та працездатністю страхувальника (застрахованої особи). У правилах страхування медичних витрат цієї ж страхової компанії зазначається, що об'єктом страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані з медичними витратами страхувальника (застрахованої особи). Аналогічний підхід використовує і УСК “Веста”, у правилах якої об'єкт страхування медичних витрат визначається як майнові інтереси, пов'язані з витратами, що виникли у період перебування страхувальника на території іноземної держави, вказаної у договорі страхування, у зв'язку з необхідністю отримання медичної допомоги, здійснення репатріації та надання інших послуг, у тому числі транспортних. Тобто простежується відмінність в об'єктах страхування, яка автоматично відносить дані види страхування до різних галузей — особистого та майнового. Незважаючи на різні позиції стосовно майнових інтересів туриста, дані види страхування мають спільну мету, а саме надання медичних гарантій застрахованому шляхом фінансування його потреб. Зрештою, виконання зобов'язань страховиком призводить до аналогічного кінцевого результату — відновлення здоров'я подорожуючого. Хоча при страхуванні медичних витрат здоров'я людини не фігурує як майновий інтерес застрахованого, можна простежити наступний взаємозв'язок: витрати фінансуються з метою відновлення здоров'я (працездатності).

У своїх працях В. І. Кашин визначає здоров'я як економічну категорію, капітал розвитку сімейної, корпоративної, регіональної та національної економік. Він вимірює ресурси здоров'я у традиційному (очікувані роки життя) та відносному (від 0 до 1) вигляді, натуральному (очікувані роки здорового життя) та грошовому еквівалентах [8].

Страхові компанії при здійсненні особистих видів страхування виходять із того, що майнові інтереси страхувальника (застрахованої особи), пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю, неможливо об'єктивно оцінити. Така оцінка є відносною та базується на страхових сумах чи їх частках, відповідно до умов договору страхування.

Особливістю медичного страхування туристів є те, що події, передбачені договором страхування, визнаються страховими, якщо вони стали наслідком раптового захворювання або нещасного випадку під час перебування застрахованої особи на вказаній у договорі території страхування у період його дії та призвели до втрат майнового характеру застрахованої особи. Страховими подіями при страхуванні туристів не можуть вважатися хвороби хронічного, інфекційного та рецидивного характеру [6, с. 127]. Не передбачається відшкодування витрат на цілеспрямоване лікування хвороб, які були відомі страхувальникові на момент укладання договору страхування, із медичного обслуговування або лікування, що не є невідкладним [12, с. 243].

Розвиток медичного страхування туристів залежить від наявності відповідної інфраструктури. В Україні місцями масового відпочинку є Крим та Карпати. Страхуванням охоплені організовані відпочиваючі, які перебувають у будинках відпочинку та санаторіях. Проте організувати для них медичну допомогу досить складно, оскільки відсутній належний механізм та інфраструктура. З одного боку, право на безоплатне медичне лікування передбачено Конституцією України, з іншого — є відповідні законопроекти щодо введення обов'язкового медичного страхування. На сьогоднішній день це питання не вирішено.

Обов'язковим страхуванням з наданням сервісних медичних послуг охоплені туристи, які здійснюють подорож за кордон. Нині страхування туристів складає незначний сегмент страхового ринку. Платежі з даного виду страхування становлять не більше 5% у загальному обсязі страхових премій, а у портфелях окремих страхових компаній коливаються в межах 2—10%. Оскільки офіційна статистика із страхування туристів відсутня, то за приблизними оцінками ємність цього сегменту ринку страхування складає близько 25 млн. грн. на рік. Рівень збитковості даного виду страхування — 40—50 % та має тенденцію до незначного зростання. Таким чином, обсяги відшкодування туристам становлять майже 12 млн. грн. щорічно [16].

За даними Держкомстату, на фінансування заходів у системі охорони здоров'я, пов'язаних з наданням спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги, що надається загальнодержавними закладами охорони здоров'я, та спеціалізованої амбулаторно-поліклінічної допомоги в державному бюджеті на 2005 р. було виділено близько 150 млн. грн., на 2006 р. фінансування цієї статі заплановано на рівні 238,5 млн. грн. Зважаючи на загальну кількість населення України та концентрацію громадян у місцях відпочинку в курортний сезон, цієї суми недостатньо для надання повноцінної та якісної медичної допомоги. Тож вклад страхових компаній у фінансування медичних послуг при всеохоплюючих підходах до страхування громадян України може бути значним.

За рейтингом журналу “Світ туризму” у 2005 р. СК «Еталон» посіла перше місце серед страхових компаній за кількістю застрахованих туристів, а саме 170 тис. осіб. При цьому страхові виплати склали 2,5 млн. грн. Було організовано надання медичної допомоги для 4 тис. осіб. Сьогодні в Україні працює близько 70 компаній, що надають страхові послуги туристам.

4 грудня 1998 Кабінет Міністрів України прийняв Постанову №1926 “Про створення мережі закладів з організації надання медичної допомоги “Асістанс—Україна”. Основною метою цієї організації є надання медичної допомоги громадянам України та іноземним громадянам. Проте на сьогоднішній день згадана структура тільки формується, тож

мають місце проблеми з наданням медичної допомоги відпочиваючим. Тому медичне страхування туристів в Україні у більшості випадків має компенсаційний характер. Окремі страхові компанії створюють власні асистуючі служби. Досвід надання медичних послуг застрахованим через службу медичної допомоги мають страхові компанії “АСКА”, “Оранта”, “Гарант – Авто”, “АКВ – Гарант”, “Універсальна” та інші.

Залежно від типу покриття програми медичного страхування включають: поліклінічне обслуговування; стаціонарне лікування; невідкладну допомогу; стоматологічне лікування; забезпечення медикаментами та ін.

При укладанні договору страхування страхова сума обирається залежно від країни призначення. Це важливо при страхуванні туристів, оскільки враховує рівень цін на медичне обслуговування та рівень країнного ризику.

Іншою особливістю особистого страхування туристів є врахування ризикових обставин при заняттях активними видами туризму (підводний, гірськолижний, спелеотуризм тощо). Вартість страхування ризиків активного туризму у 1,5 – 2 рази дорожча за вартість базових програм страхування. У багатьох програмах передбачаються послуги рятувальників.

Отже, якщо програми безперервного медичного страхування надають соціальні гарантії застрахованим у місцях постійного проживання при типовому режимі діяльності, то для туристів дія програм страхування поширюється на місця відпочинку та передбачено надання медичної допомоги при раптових кризових станах, викликаних нещасним випадком або захворюванням. При цьому такі програми містять перелік виключень із покриття та чітко враховують специфіку того чи іншого виду туризму.

Територіальний критерій передбачає поділ страхових програм залежно від тієї території, на котру поширюється їх дія. Зазвичай, це: країна постійного проживання, країни СНД, країни Східної Європи, країни Західної Європи і т.д. У кожній страховій компанії можуть бути свої особливості.

Договір медичного страхування (безперервного страхування) та від нещасних випадків укладається, як правило, на рік із можливістю подальшої пролонгації. При страхуванні туристів страхові поліси можуть бути або річними, або тільки на період туристської поїздки. Важливу роль в організації страхового захисту туристів відіграють туристські компанії, які реалізують 90% страхових полісів. Від первинного андерайтингу залежить оптимальний добір страхової програми та врахування потреб туриста у страховому захисті.

Медичне страхування туристів та безперервне медичне страхування мають певні відмінності, пов’язані з технологією організації страхового захисту та суттєвими умовами договору страхування. Разом з тим вони належать до особистого страхування туристів та мають спільний об’єкт страхування – життя, здоров’я, працездатність. Обидва види страхування доповнюють та розширюють обов’язкове медичне страхування і містять соціальну компоненту, пов’язану з охороною здоров’я громадян.

Чинним законодавством України передбачено страхування туристів від нещасних випадків [2, ст. 16]. Страхування від нещасного випадку – програма, згідно з якою застрахованій особі виплачується грошова сума при настанні нещасного випадку (травма, опік, отруєння, інвалідність, смерть). При цьому вартість можливого лікування не відіграє ролі, оскільки страхові виплати здійснюються згідно зі спеціальними таблицями, із визначеними відсотками залежно від тяжкості пошкоджень. За даною програмою можливе надання як більш вузького страхового покриття – виплати при смерті або отриманні інвалідності застрахованого, так і більш широкого, включаючи виплати по травматизму і за кожний день тимчасової непрацездатності.

Вагоме місце у страховому захисті туристів посідає обов'язкове страхування від нещасних випадків на транспорті. Такий вид страхування передбачений чинним законодавством України та інших зарубіжних країн [2,4].

Пасажири автомобільного, залізничного, морського, внутрішнього водного й електротранспорту (крім внутрішнього міського), під час поїздки або перебування на вокзалі, в порту, на станції, пристані є застрахованими, а вартість страхування включено до вартості квитка.

Українські авіаційні компанії, що здійснюють перевезення пасажирів, зобов'язані страхувати свою відповідальність перед ними за відшкодування збитків [4]. Ліміт відповідальності страховика у випадку катастрофи на внутрішніх рейсах становить 20 тис. дол. США за курсом Національного банку України на день польоту за кожне пасажирське крісло (у випадку смерті або тілесного ушкодження пасажирів).

Згідно з Постановою (ЄС) №785/2004 Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу від 21.04.2004 р. про вимоги до страхування авіаперевізників і операторів повітряних суден (Regulation (EC) of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on insurance requirements for air carriers and aircraft operators) для всіх авіаперевізників та операторів повітряних суден, що виконують польоти в межах території чи над територією держав – членів Європейського Союзу, мінімальне страхове покриття щодо відповідальності перед пасажирями повинно становити SDR 250 000 (USD 378 825) за кожного пасажиря [17].

Варто зазначити, що виникнення страхування від нещасних випадків пов'язано із транспортними комунікаціями, а саме з морськими подорожами. Морське право Вісбі 1541 р. (Великобританія) вимагало, щоб власник судна страхував життя капітана від нещасних випадків. У XIX ст. цей вид страхування почав розвиватися у Англії, де з'явилося залізничне сполучення. У 1849 р. тут була заснована перша компанія зі страхування від нещасних випадків на залізниці Railway Death Passengers Company [10, с.295]. Інтенсивний розвиток страхування від нещасних випадків у Росії та Україні відносять до початку XIX ст. [12, с.216].

Основною метою страхування від нещасних випадків є відшкодування шкоди, завданої життю й здоров'ю застрахованого у результаті нещасного випадку. Страхування від нещасних випадків може забезпечити наступні виплати [7, с.394]: капітану у випадку смерті; капітану у випадку часткової інвалідності; щоденної суми у випадку тимчасової непрацездатності; оплати медичної допомоги.

Під страховим нещасним випадком, як головною умовою, що визначає можливість виплати страхової суми, Л.І. Рейтман розуміє таку раптову короткотермінову подію для застрахованого, яка призвела до травматичного ушкодження або іншого розладу здоров'я [13, с.249]. В.В. Глушенко під нещасним випадком розуміє несподіване фізичне ушкодження фізичної особи, результатом якої є тимчасова інвалідність, постійна інвалідність або смерть [7, с.304].

Згідно із Законом України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”, страховим випадком є нещасний випадок на виробництві або професійне захворювання, що спричинили застрахованому професійно зумовлену фізичну чи психічну травму. Нещасним випадком на виробництві вважається обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що сталися у процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть.

Таким чином, можна простежити зв'язок комерційного та державного страхування від нещасного випадку. Виходячи з визначень стосовно страхового випадку при страхуванні від нещасного випадку та нещасного випадку як такого в рамках комерційного та державного соціального страхування, приходимо до висновку, що дані системи мають спільний об'єкт страхування — життя, здоров'я та працездатність фізичної особи. Проте є й різниця у механізмі формування страхових фондів, про що було сказано вище, та періоді дії страхового захисту. Якщо в рамках обов'язкового соціального страхування людина отримує захист під час професійної діяльності, то при страхуванні від нещасного випадку туристів захист охоплює період відпочинку. Разом ці системи взаємодоповнюють одна одну та надають гарантії членам суспільства у різні періоди їх життєдіяльності.

IV. Висновки. У період розвитку масового туризму суспільство потребує захисту життя, здоров'я та працездатності подорожуючих. Незважаючи на рекомендації ВТО, далеко не всі країни готові надати допомогу іноземним туристам у рамках соціального страхування. За таких умов комерційне страхування доповнює та розширює фінансові можливості держави у наданні соціальних гарантій громадянам. Хоча й різні механізми формування фондів фінансових ресурсів, особисте комерційне страхування та державні страхові гарантії створюють фінансове підґрунтя для охорони здоров'я населення, надання компенсацій при втраті (повної чи часткової) працездатності та втраті годувальника.

В Україні розробляються законодавчі основи щодо введення обов'язкового медичного страхування. Водночас комерційні страхові компанії уже напрацювали певний досвід у добровільному медичному страхуванні. Страхові резерви виступають додатковими джерелами фінансових ресурсів для фінансування медичних закладів. Важливо об'єднати фінансові ресурси, акумульовані на основі різних механізмів їх мобілізації з метою посилення соціальної захищеності суспільства та створення комфортних умов для подорожей.

Джерела

1. Закон України “Про страхування” від 04.10.2001 № 2745-III.
2. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про туризм” від 18.11.2003 р. № 1282-IV.
3. Положення „Про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті” затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.1996 р. N 959.
4. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового авіаційного страхування цивільної авіації” від 12.10. 2002 р. N 1535.
5. *Базилевич В.Д. Базилевич К.С.* Страхова справа.— 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002. — 203 с.
6. *Гвозденко А.* Страхование в туризме: Учебное пособие / А.А. Гвозденко. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 256 с.
7. *Глуценко В.В.* Управление рисками. Страхование. — ТОО “Крылья”. — 334 с.
8. *Кашин В.И.* Интенсификация развития трудового потенциала на основе самовоспроизводства здоровья: Дисс. канд. экон. наук. — Хабаровск, 1990. — 183 с.
9. *Менеджмент туризма: Экономика туризма: Учебник.* — М.: Финансы и статистика, 2002. — 320 с.
10. *Основы страховой деятельности: Учебник / Отв. ред. проф. Т.А. Федорова.* — М.: Издательство БЕК, 2002. — 768 с.

11. *Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник нормативно-правових актів / під заг. ред. проф. В.К. Федорченка.* — К.: Ун-т туризму, економіки і права. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 640 с.
12. *Страховання: Підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець.* — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 599 с.
13. *Страховое дело. Учебник под редакцией проф. Рейтмана Л.И.* — Банковский и биржевой научно-консультационный центр, Москва, 1992. — 524 с.
14. *Теория и практика страхования. Учебное пособие* — М.: Анкил, 2003 — 704 с.
15. www.tourism.gov.ua
16. www.forinsurer.com.ua
17. <http://europa.eu.int/eur-lex>

Аннотация. В статье акцентировано внимание на роли и месте страхования в социальной защите туристов. Обобщен законодательный опыт личного страхования туристов, которые отбывают за границу. Дана оценка эффективности страхования с позиций социальной защиты населения.

Summary. In article the attention on a role and place of insurance in social defence of tourists is accented. The legislative experience of the personal insurance of tourists which depart foreign country is generalized. The estimation of efficiency of insurance from positions of social defence of population is given.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.01.2006 р.

ПРІОРИТЕТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ РИНКОВОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

*В.В. Онікієнко,
доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

Еволюція ринкових відносин у сфері праці на сучасному етапі пов'язується із соціалізацією ринку праці, без чого неможлива побудова соціально орієнтованої ринкової економічної системи в умовах прискорення процесів глобалізації. Формування соціально орієнтованого ринку праці є довготривалим і складним процесом соціалізації суспільного відтворення, що відбувається у єдності продуктивних сил і виробничих відносин під впливом багатьох чинників і вимагає належних умов.

Перехід економіки України до фази поживавлення обумовлює необхідність розробки нової економічної доктрини сталого розвитку в рамках моделі соціально орієнтованої держави, визначеної Конституцією України. Наукова розробка концептуальних теоретико-методологічних засад та соціально-економічних прикладних аспектів побудови такої моделі на етапі економічних трансформацій в Україні має фрагментарний характер і обмежується блоками макроекономічного регулювання, державного будівництва та соціального захисту населення.

Перші спроби дослідження соціальних проблем ринку праці зробив у період з 1992 по I квартал 1997 рр. колектив науковців (В.С.Васильченко, В.В.Онікієнко, М.В.Шаленко, Б.І.Трубенко) Науково-дослідного центру зайнятості і ринку праці АН України та Міністерства праці України (НЦ ЗРП). Тоді ж цими вченими вперше було уведено в науковий обіг термін «соціально орієнтований ринок праці» та викладено загальні аспекти концепції його становлення, що знайшло широке відображення в офіційних виступах і публікаціях Міністра праці України. Ідея соціалізації ринку праці, яка концептуально передбачала системний підхід до організації цього процесу та його регулювання, належить автору цієї статті. Подальший розвиток та обґрунтування вона отримала у 1998–1999 рр. у Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України в працях автора статті та його учнів.

У 2003 р. підготовлена автором наукова доповідь «Методологія і практика державного регулювання процесів соціалізації ринку праці в Україні» була направлена Радою по вивченню продуктивних сил України НАН України до Кабінету Міністрів України

(06.11.2003 р. № 25/740-15-9), де отримала позитивну оцінку. За дорученням Віце-прем'єр міністра І.Кириленка (№ 75100 від 28.01.2004 р.) вона була розмножена і направлена Міністерству праці та соціальної політики України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним державним адміністраціям, Київській та Севастопольській міськдержадміністраціям для практичного використання при розробленні Державної програми зайнятості населення на 2009–2009 роки.

У представлений науковій статті викладено авторське розуміння базових методологічних засад соціалізації ринку праці в Україні на етапі подолання кризових явищ, економічної стабілізації та активізації світових процесів глобалізації.

Функціонування ринку праці та рівень зайнятості визначально залежать від рівня розвитку економіки країни та суспільних відносин, основу яких становлять відносини власності, виробничі зв'язки, економічна свобода суб'єктів ринку праці, баланс між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю, а також від ступеня розвитку людини як носія робочої сили. Ця залежність виражається через соціальну орієнтацію ринку праці, ознаками якої виступають якісні параметри розвитку його суб'єктів, відносини між ними, результати взаємодії, ефективність функціонування, гуманістичне спрямування. Тож соціалізація ринку праці розглядається нами як прогресивний процес, в якому зацікавлені наймані працівники, роботодавці та суспільство загалом.

Формування соціально орієнтованого ринку праці передбачає створення системи соціально-економічних відносин, складові якої визначають і регулюють відтворення трудового потенціалу (формування, розподіл, перерозподіл і використання) в умовах сталого економічного розвитку і на цій основі забезпечення прогресивних стандартів якості життя населення. При такому підході людина розглядається не лише як суб'єкт розвитку економічної системи, а й як мета цього розвитку та вирішальна умова формування соціально орієнтованого ринку праці. Отже, сутність соціалізації ринку праці можна охарактеризувати як процес спрямування діяльності його суб'єктів на досягнення високої ефективності економіки і на цій основі забезпечення базових потреб населення за прогресивними соціальними стандартами.

Соціалізація ринку праці в Україні як об'єктивний процес передбачає забезпечення повної продуктивної зайнятості, підвищення ефективності використання трудового потенціалу, добробуту та якості життя населення. Результатом цього процесу є людський розвиток, що визначається не лише як досягнутий рівень добробуту, а і як зростання людських можливостей щодо тривалості життя, здоров'я, освіти, користування політичними та економічними свободами.

Процес соціалізації ринку праці в Україні безпосередньо залежить від ефективності заходів побудови соціально орієнтованої моделі ринкової економічної системи. Інтенсивність та ефективність його істотно знижуються через низку негативних явищ, які породжує перехід від жорсткої планово-адміністративної економіки до ринкової. Однак розглядати ринок праці з точки зору методології його соціалізації лише як похідну ринкової економічної реформи, на наш погляд, було б помилково. Ринок праці є однією з найважливіших складових реформування економіки, а рівень його соціалізації виступає основним показником соціальної орієнтації ринкової економічної системи в цілому. Низький рівень і недостатня інтенсивність процесів соціалізації ринку праці зумовлюють низьку ефективність ринкових перетворень. Для підвищення результативності реформування необхідний новий методологічний підхід, що на етапі побудови ринкових відносин в основу економічного зростання покладає соціалізацію ринку праці, визнаючи її найбільш суттєвим фактором та метою цього зростання в нашій країні.

Розвинутий соціально орієнтований ринок праці має передбачати:

- продуктивну зайнятість і ефективне використання факторів виробництва; впровадження новітніх технологій; наявність необхідних умов людського розвитку і формування трудового потенціалу, адекватного вимогам науково-технічного прогресу та соціально-економічних пріоритетів, що є стратегічною метою державного регулювання в системі макроекономіки;
- відповідну систему соціально-трудових відносин між найманими працівниками і роботодавцями за участі держави щодо найму працівників, використання та оплати їхньої праці, забезпечення гідної праці і людського розвитку, належного соціального захисту та досягнення високої ефективності виробництва;
- функціонування соціально-трудових відносин на засадах соціального партнерства, сутнісну основу якого становить реалізація і захист взаємоузгоджених інтересів найманих працівників, роботодавців і держави шляхом прийняття взаємовигідних рішень і спільних документів на основі взаємних консультацій, переговорів, примирних процедур тощо з метою досягнення соціальної злагоди;
- наявність умов для прояву і реалізації інтересів на індивідуальному, груповому, суспільному рівнях. Всі суб'єкти економічної діяльності мають бути вільні у виборі сфери і виду зайнятості відповідно до власних соціально значущих інтересів, спрямованих на задоволення особистих потреб і розвиток суспільства загалом. Таким чином забезпечується розмаїття форм зайнятості і підприємницької діяльності, для яких створюється сприятливий регуляторний клімат;
- узгодження, консенсус та зближення інтересів суб'єктів ринку праці на основі співробітництва праці і капіталу, що базується на системі угод і колективних договорів та відповідному трудовому законодавстві, єдиних стратегічних і тактичних цілях роботодавців та найманих працівників;
- соціально відповідальну поведінку, дотримання морально-етичних норм і правил з боку суб'єктів ринку праці. Для найманих працівників нормами соціально відповідальної поведінки є: обов'язковість досягнення мети праці через реалізацію своїх фізичних і розумових здібностей та усвідомлення власної відповідальності за досягнення соціального результату; свідомий вибір, застосування, удосконалення знарядь і методів роботи, що потребують творчого ставлення працівника до праці, прагнення до професійного зростання, зацікавленості в інноваціях; усвідомлення причетності до організації, свого місця в реалізації її стратегічних цілей та залежності власних доходів від результатів вкладеної праці. Соціально відповідальна поведінка роботодавців передбачає недискримінаційне використання продуктивної праці з оплатою її не нижче ринкової вартості і створення сприятливих умов для функціонування робочої сили, у протилежному разі — передбачення компенсаційних доплат до заробітної плати за відхилення умов праці від норми. Крім того, роботодавці мають бути зацікавлені у підвищенні кваліфікації та професійному зростанні працівників згідно з їх здібностями та інтересами і відповідно до стратегії розвитку підприємства, у медичному обслуговуванні і соціальному страхуванні працівників;
- інтеграцію державного регулювання і корпоративного управління в сфері формування і використання трудового потенціалу. Держава відповідає за інвесту-

вання в освіту та охорону здоров'я, сприяючи тим самим формуванню високо-якісного трудового потенціалу суспільства, та стимулює приватне інвестування як в основний, так і людський капітал. Це означає, що створюються і забезпечуються можливості для участі людей у суспільно корисній діяльності, розвитку нормальних соціальних контактів, засвоєння учасниками ринку праці норм раціональної поведінки. Тобто формується пропозиція робочої сили на ринку праці, забезпечується її конкурентоспроможність і підтримується ефективний сукупний попит на неї;

- забезпечення умов для реалізації права на працю та підприємницьку діяльність, досягнення повної, продуктивної зайнятості. Цим самим створюються необхідні матеріальні і духовні блага, примножується національне багатство, забезпечується соціальний, духовний і професійний розвиток працівників, зменшуються витрати на підтримання умов життя безробітних, зростає загальний рівень добробуту населення.

Вивчення світового досвіду становлення ринкової економіки в розвинутих європейських країнах свідчить, що єдиної універсальної соціальної моделі немає. Можна говорити лише про загальні підходи до побудови таких моделей і спільні тенденції їх еволюційного розвитку. Вчені-економісти виокремили різні типи ринкових соціально-економічних моделей та визначили їхні характерні особливості. Найбільш широко елементи соціалізації ринку праці представлені в моделях:

- континентальній, або німецькій, яка застосовується в ФРН, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та частково у Франції. Для неї характерний високий (близько 50%) рівень перерозподілу ВВП через бюджет, формування страхових фондів за рахунок роботодавців, розвинута система соціального партнерства, прагнення до високого рівня або повної зайнятості населення;
- англосаксонській, що сформувалася у Великобританії, Ірландії. Ця модель передбачає нижчий рівень перерозподілу ВВП – не більше 40%, переважно пасивний характер державної політики зайнятості, високу питому вагу приватних компаній і громадських організацій у сфері надання соціальних послуг;
- середземноморській, яке існує в Греції, Іспанії та Італії. Обсяг ВВП, що розподіляється через бюджет, за цією моделлю коливається в межах 40–60%, соціальна політика має адресний характер і зорієнтована на соціально незахищені категорії населення;
- скандинавській, що діє у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Для неї характерна надзвичайно активна соціальна політика, а соціальний добробут визнається метою економічної діяльності держави. Рівень перерозподілу національного багатства через бюджет становить 50–60% ВВП. Держава відіграє головну роль у фінансуванні соціальних витрат, які здійснює із бюджету центрального уряду та субнаціональних бюджетів.

Останніми роками в європейських країнах відбувається подальший розвиток соціально орієнтованих економічних моделей, що виявив наявність у них загальних рис, а саме: посилення впливу держави на економічний розвиток; досягнення фінансової стабільності діючих соціальних систем; демократизація існуючих соціальних моделей у напрямках забезпечення надійного соціального захисту як гарантії демократії.

На початку XXI століття, коли людський потенціал почав усвідомлюватися як головне надбання будь-якої цивілізованої держави, людство зіткнулося зі значними проблема-

ми в механізмі відтворювального процесу. Найбільш відчутними з них є скорочення народжуваності, старіння населення та слабко керовані міграційні процеси, що порушує у багатьох країнах демографічний баланс.

Прийнято вважати, що демографічна ситуація в Україні розвивається в руслі загально-світових тенденцій. Соціально-економічними причинами погіршення демографічної ситуації в Україні експерти вважають: падіння рівня і якості життя; зміну цінностей – для багатьох жінок набагато важливішою стала робота, ніж сім'я і діти; зміну традиційного життєвого укладу; домінування міського способу життя над сільським; зростаюча глобальна нерівність у розподілі ресурсів і благ між багатими та бідними країнами. Прогнози на майбутнє досить невтішні. Абсолютно всі галузі економіки України незабаром відчуватимуть гостру нестачу людських ресурсів. Ця ж небезпека підстерігає фундаментальну й прикладну науку, всі соціальні інститути, органи правопорядку. Уже з 2004 р. почала зменшуватися кількість молодих людей, здатних вчитися у вищих навчальних закладах. Отже, сьогоднішня низька народжуваність несе в собі загрозу падіння інтелектуального потенціалу країни. В цьому ж напрямі діє і відплив обдарованої кваліфікованої молоді за межі країни. Україна поступово перетворюється на країну пенсіонерів, позбавлених перспективи забезпечити собі гідне майбутнє працею своїх дітей і онуків.

На сучасному етапі розвитку в основу методології державного регулювання процесу соціалізації ринку праці в Україні слід покласти перехід до забезпечення повної продуктивної зайнятості населення як необхідної бази для прискорення економічного зростання, якісного і кількісного задоволення потреб виробництва в робочій силі, підвищення матеріального рівня життя населення.

Особливого значення для соціалізації ринку праці набуває визначення ціни робочої сили. Загальновідомо, що заробітна плата виступає найважливішою категорією і предметом соціально-трудових відносин, стимулююча роль якої визначається її рівнем відповідно до вимог нормального відтворення робочої сили та справедливою винагородою за трудовий внесок.

В Україні розрив між заробітною платою і вартістю відтворення робочої сили дуже значний і має тенденцію до збільшення. Існуюча практика порушення співвідношення ціни та вартості робочої сили значною мірою посилюється зростанням цін і тарифів на послуги, темпи якого значно перевищують темпи зростання номінальної заробітної плати та соціальних трансфертів. Негативний вплив на це співвідношення має наближення рівня внутрішніх цін на товари і послуги до рівня світових. Безперечно, для ринкових умов подібне явище цілком природне, але ціна робочої сили, яка є товаром, також має відповідати світовій. Однак в Україні цього не відбувається. Навпаки, посилюється тенденція відставання ціни робочої сили від світового рівня. Сьогодні заробітна плата в країні настільки низька, що не може виконувати відтворювальну функцію стосовно робочої сили, отже, вона не може виконувати і стимулюючу виробництво функцію.

Середня номінальна заробітна плата найманих працівників у 2005 р. в цілому по Україні становила 806 грн., або менше двох прожиткових мінімумів для працездатної особи (453 грн.). У сільському господарстві вона була нижчою за прожитковий мінімум (437 грн.), в освіті перевищувала його на 41,5%, а в охороні здоров'я і соціальному забезпеченні – на 14,1%. Мінімальна заробітна плата становила лише 73,3% від прожиткового мінімуму для працездатної особи. В цьому зв'язку доречно зауважити, що вартість робочої сили визначається обсягом життєвих благ, необхідних для нормальної життєдіяльності самого працівника, тобто відтворення його працездатності, професійно-кваліфікаційного зростання, духовного і культурного розвитку, а також утримання сім'ї і виховання дітей. Цілком очевидно, що заробітна плата працівників далеко відхиляється в менший

бік від вартості робочої сили. Слід також зазначити, що використання такого соціального стандарту, як прожитковий мінімум, і прив'язка до нього рівнів заробітної плати і соціальних трансфертів можливі лише для певного періоду подолання кризового стану економіки, оскільки він розрахований на основі мінімальних розмірів споживання обмеженого кола продуктів харчування і послуг. І як наслідок заробітна плата не може виконувати функцію стимулювання розвитку виробництва, підвищення продуктивності праці. Натомість низький її рівень стимулює неформальну, "тіньову" зайнятість, таким чином забезпечуючи виживання значної частини населення.

У цьому зв'язку ми вважаємо, що на етапі економічного піднесення процеси соціалізації ринку праці повинні супроводжуватися запровадженням на державному рівні такого соціального стандарту, як мінімальний споживчий бюджет, що забезпечує нормальне відтворення робочої сили і відображає нижню межу її ціни.

На нашу думку, методологія побудови української моделі соціально орієнтованого ринку праці має виходити з таких положень: низька вартість відтворення робочої сили неминує веде до занепаду економіки; соціалізація ринку праці припускає тільки позитивну динаміку соціальної політики щодо рівня та якості життя населення; включення процесів соціалізації ринку праці та системи пенсійного забезпечення населення в механізми економічного зростання є необхідною умовою підвищення зацікавленості працівників у високопродуктивній праці.

Вирішальним фактором і результатом соціалізації ринку праці виступає якість трудового потенціалу. Висока його якість та конкурентоспроможність є передумовою високопродуктивної та високооплачуваної праці — основних показників соціально орієнтованого ринку праці. В епоху бурхливого розвитку процесів інформатизації економіки, впровадження новітніх технологій, становлення інформаційного суспільства кількісні показники трудового потенціалу і сировинних ресурсів дедалі менше розцінюються як конкурентна перевага. На передній план в економічному зростанні і покращенні якості життя населення виходить фактор якості людського капіталу, що характеризується рівнем освіти, знаннями, інноваційною активністю, мобільністю працівника. Людські ресурси, які мають потенціал нової якості, стають вирішальним фактором розвитку виробництва. За умов, коли підприємства працюють практично на одному технічному рівні, якість робочої сили стає ключовим чинником конкурентоспроможності та економічної ефективності виробництв.

В Україні на перехідному етапі зміни в структурі та якості робочої сили зумовлені соціально-економічними та організаційно-технологічними факторами. Дія цих факторів взаємопов'язана і виявляється через структурні зрушення в економіці, які, з одного боку, зумовили процес перерозподілу робочої сили між сферами виробництва і видами економічної діяльності, сформували нові вимоги до професійно-кваліфікаційного складу робочої сили, а з іншого — в умовах спаду виробництва призвели до звуження сфер прикладання праці, зростання безробіття, появи феномену прихованого безробіття. Наслідком подібних процесів стали зниження професійно-кваліфікаційних якостей значної частини робочої сили, структурна невідповідність між пропозицією і попитом на неї.

Аналогічні зміни в структурі і якості робочої сили викликала диверсифікація зайнятості. Формування і розвиток різноманітних форм зайнятості та самозайнятості визначили нові вимоги до якості та мобільності, що як сприяло адаптації певної частини працівників до ринкових умов, так і через нерозвиненість нових форм зайнятості та низький інвестиційний рівень сфери прикладання праці призвело до зниження професійно-кваліфікаційних якостей та недовикористання трудового потенціалу.

Такі суттєві зміни в структурі та якості трудового потенціалу зумовлюють об'єктивну необхідність визначення напрямів його розвитку і створення механізму регулювання цього процесу.

Оскільки робоча сила характеризується великою кількістю властивостей і рис (природних, набутих), якими володіє працівник, то при вирішенні питань підвищення її якості і конкурентоспроможності у процесі соціалізації ринку праці необхідний комплексний підхід. Перш за все для формування і розвитку у працівника необхідних професійно-кваліфікаційних якостей потрібна ефективна система неперервної освіти як головної умови нарощування інтелектуальної складової людського капіталу.

Важливими і необхідними компонентами розвитку трудового потенціалу слід вважати мотивацію працівників до підвищення якості праці, самовдосконалення, формування ринкової свідомості з орієнтацією на ефективну трудову діяльність, постійне професійне зростання, набуття фахової багатопрофільності та суміщення функцій, високого рівня загальної і технічної культури, динамізму. Прагнення працівників відповідати певним критеріям конкурентоспроможності, професійно-кваліфікаційним вимогам сприятиме зростанню продуктивності праці та власному творчому розвитку, що дасть можливість реалізувати інтереси найманих працівників і роботодавців у конкретних умовах ринкової кон'юнктури.

Для досягнення зацікавленості працівників у набутті високої кваліфікації, інтенсивному творчому зростанні та реалізації своїх знань і здібностей у праці повинна діяти відповідна мотиваційна система як на макро-, так і мікроекономічному рівнях. Така система передбачає розробку і впровадження державної програми стимулювання підготовки, перепідготовки та використання конкурентоспроможних кадрів у вітчизняній економіці.

Глобалізація та інформатизація економіки зумовлюють необхідність формування могутнього інтелектуального потенціалу нації. Інвестиції в сферу науки і освіти належать нині до головних пріоритетів держави. Визначальним фактором соціально-економічного прогресу виступає не просто збереження інтелектуальних ресурсів країни, а створення умов для їх динамічного розвитку. Сучасні умови становлення соціально орієнтованого ринку праці диктують необхідність змін у характері відтворення робочої сили.

Аксіомою справедливо визнано пріоритети забезпечення соціального прогресу на основі розширеного відтворення наукового, кадрового та виробничого потенціалу суспільства, що підтверджується реаліями високого, стабільного рівня життєдіяльності населення в розвинутих країнах світу (наприклад, Японії) та стало можливим за умови реалізації збалансованої інноваційно-інвестиційної політики в сфері науки, освіти, економіки.

Наука — це головне джерело економічного зростання. Вона здатна не тільки перевести економіку на інноваційні рейки, а й створити нові робочі місця. Варто усвідомити, що наука — не галузь, а прискорювач розвитку всієї країни.

У 2000-м році в Лісабоні відбувся саміт європейських лідерів, де було ухвалено рішення — до 2010 року побудувати в країнах Євросоюзу економіку, засновану на використанні знань. Одна з головних цілей об'єднаної Європи — підняти інтелектуальний рівень своїх країн для успішного протистояння центрам глобалізаційного впливу. Для гарантованого соціально-економічного прогресу європейці мають досягти більш високих стандартів розвитку науки і освіти. У Лісабоні поставлено завдання: досягти показника витрат на розвиток науки на рівні 3% від ВВП. Інтегруватися в Європу Україна може лише при досягненні європейських стандартів, зокрема і щодо витрат на науку. В нашій країні цей показник на порядок нижчий, ніж у Європі — 0,37%.

Наша економіка максимально приватизована (80%). Характер державних вкладень в економіку практично не змінився з тих часів, коли вона була державною. Непрозорим,

непрямим шляхом пілы і перерахувань іде потужне перекачування бюджетних коштів у сировинні галузі. В результаті спостерігається парадоксальне явище: зростає ВВП, але немає розвитку економіки.

Орієнтація на сировинні галузі призводить до того, що тільки частина людей може задовольняти свої нагальні потреби; переважна частина населення країни змушена вести важку боротьбу за виживання — адже мінімальна заробітна плата менша за прожитковий мінімум. Це нонсенс. Це прямий наслідок розвитку сировинної економіки, праця в якій має низький рівень інтелектуалізації, а отже, не забезпечує достатнього приросту доданої вартості. У ситуації, коли кожна одиниця ВВП потребує зростаючих витрат на її одержання, настане такий момент, коли економіка працюватиме тільки на себе, а не на суспільство. Це шлях до банкрутства. Перехід України до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку є об'єктивною необхідністю і має здійснюватися негайно.

В сучасних умовах, коли частина населення змушена працювати в “тіньовій” економіці, приховуючи свої доходи від держави, руйнується не тільки економіка, а й суспільство. Люди дедалі більше відчужуються від влади. Ще Платон писав, що держава повинна створювати нормальні умови для праці і життя своїх громадян, а громадяни — сумлінно трудитися та бути лояльними до своєї держави.

У нашій країні до науки ставляться як до рядової соціальної галузі, фінансуючи її за залишковим принципом. Ми поділяємо думку доктора економічних наук, директора Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.Доброва НАНУ Б.Малицького, який стверджує, що неможливо говорити про пріоритетне фінансування науки, якщо «у бюджеті на санаторне обслуговування депутатів і чиновників виділено коштів куди більше, ніж на всю Національну академію наук. Якщо бюджети двох провідних футбольних клубів більші, ніж виділяється на всі фундаментальні дослідження в країні», то нагальною постає потреба в зміні ситуації таким чином, щоб наука була затребувана економікою та забезпечувала прогресивний розвиток суспільства.

Найголовнішою умовою соціалізації ринку праці, від якої залежить досягнення високого рівня життя населення та сталий економічний розвиток, є активна *інноваційно-інвестиційна діяльність*. Інновації та інвестиції дають змогу сформувати прогресивну структуру виробництва, зорієнтовану на створення конкурентоспроможних товарів з високим попитом на внутрішніх і зовнішніх ринках (комп'ютерна техніка, автомобілі, електроніка, побутова техніка тощо), що дасть змогу промисловому виробництву країни, за умов його ефективного розвитку, значно зменшити імпорт аналогічної продукції. Для пріоритетного спрямування інвестицій в інновації необхідно забезпечити оптимальне співвідношення ціни робочої сили і ціни інвестицій. Сьогодні в Україні мають місце надто низька заробітна плата і надто високий, значно вищий, ніж на світових фінансових ринках, банківський процент. Це створює великі проблеми для подальшого розвитку країни. Наближення до європейських соціальних стандартів якості життя вимагає істотних вкладень в соціальну сферу та перерозподілу коштів з послідовною орієнтацією на розвиток людського капіталу, тобто в науку, освіту, медицину, культуру, екологію, створення умов, сприятливих для життєдіяльності людини.

Нинішній етап економічного реформування потребує уточнення пріоритетів структурної політики в напрямках: підтримки наукомістких галузей і високих технологій; розвитку галузей з високим ступенем обробки та коопераційних зв'язків з іноземними компаніями; виробництва конкурентоспроможної продукції машинобудівного комплексу як основи технологічної реконструкції економіки; нарощування виробництва в галузях, які працюють безпосередньо на наповнення споживчого ринку і відзначаються швидким оборотом капіталу та високою бюджетною ефективністю.

Взаємодія суб'єктів ринку праці реалізується в сфері трудової діяльності і набуває форм соціально-трудових відносин, які визначають умови поєднання і використання факторів виробництва та методів розподілу новоствореної вартості. Соціально-трудові відносини як необхідний елемент становлення соціально орієнтованого ринку праці спрямовуються на співробітництво всіх сил суспільства та створення ефективної системи захисту інтересів учасників цих відносин.

Методологія аналізу та оцінки впливу соціально-трудових відносин на становлення і розвиток соціально орієнтованого ринку праці має, на нашу думку, виходити з того, що ці відносини є підсистемою економічних відносин і відображають складні взаємозв'язки з виробничими, техніко-економічними та соціально-економічними підсистемами. Соціально-економічні відносини виражають відносини економічної власності і реалізуються як соціально-трудові відносини між власниками капіталу і власниками робочої сили.

Важливим напрямом соціалізації ринку праці можна вважати розвиток партисипативного управління в системі соціально-трудових відносин. Управління виробництвом за участю роботодавців, найманих працівників або їх представницьких органів сприяє більш ефективному розв'язанню економічних, технічних і соціальних проблем, посилює зацікавленість сторін в досягненні кінцевих результатів, гармонізує взаємовідносини в організації.

Соціально-трудові відносини розглядаються нами як важливий елемент соціальної політики держави. Вони характеризують стратегічний напрям соціалізації ринку праці на підвищення рівня життя і поліпшення умов праці працівників, створення рівних можливостей на ринку праці, забезпечення високої конкурентоспроможності робочої сили. На сучасному етапі необхідним є посилення ролі держави у взаємовідносинах праці і капіталу, перетворення її на рівноправного суб'єкта у переговорах між роботодавцями і найманими працівниками, арбітра і гаранта трудових договорів. Крім того, за державою залишаються функції координації підготовки і перепідготовки кадрів з метою зниження безробіття і підвищення кваліфікації; реформування пенсійної системи; впровадження єдиних державних стандартів; моніторинг соціально-трудої сфери, включаючи розвиток персоналу на підприємствах, умови і охорону праці, організацію її оплати згідно з нормативно-правовими актами та колективними договорами.

Роль держави як соціального партнера полягає у визначенні довгострокових завдань розвитку трудового потенціалу, розробці спільної з соціальними партнерами політики на ринку праці, стимулювання економічного зростання для створення нових робочих місць, забезпечення гарантованої загальної освіти та базової професійної підготовки.

Наукою доведено, а практикою підтверджено, що стійкість суспільної системи залежить від параметрів рівня життя населення і ступеня диференціації доходів. Перехід України до соціально орієнтованої ринкової економіки системно пов'язаний з формуванням потужного середнього класу, який є одним з найважливіших показників соціально орієнтованого ринку праці, виступає фактором соціально-економічної стабільності. Маючи високий рівень життя, представники цього класу не схильні до радикальних змін в суспільній системі і не зацікавлені у перерозподілі власності. Як суб'єкт соціально-трудо-вих відносин середній клас позитивно впливає на їх дієвість та ефективність, дотримуючись у всіх видах економічної та соціальної діяльності засад співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, між працею і капіталом. Середній клас набуває ролі головного економічного фактора в суспільстві, оскільки майновий стан переважної більшості його представників забезпечується власними трудовими доходами. Він виступає основним платником податків, а отже, джерелом надходжень коштів до бюджету країни, що сприяє вирішенню багатьох соціальних проблем та розвитку неринкової сфери

послуг. На економіку країни середній клас впливає і як головний споживач матеріальних і духовних благ, формуючи ефективний споживчий попит і стимулюючи виробництво. Він є каталізатором зростання індустрії споживчого сектору економіки через підвищення стандартів споживання і вимог до якості товарів та послуг.

Системні трансформації в Україні створили інституціональні та економічні передумови для формування середнього класу (приватизація підприємств, землі, житла, розвиток підприємництва і малого бізнесу тощо). Однак через об'єктивні і суб'єктивні причини вони не дали очікуваного результату, а, навпаки, призвели до падіння рівня життя більшості населення і різкого розшарування його за доходами. Регрес у соціальній стратифікації населення України відбувся на тлі певного збереження кваліфікаційного та інтелектуального рівня трудового потенціалу, що генерує і посилює не тільки процеси маргіналізації, а й зумовлює когнітивний дисонанс у представників творчої інтелігенції, висококваліфікованих спеціалістів, призводить до соціального напруження в суспільстві.

Поява в Україні середнього класу має сьогодні розглядатися як свідчення ефективного здійснення соціально-економічних перетворень та суттєва ознака цивілізованого суспільства. Вирішення соціальної проблеми формування середнього класу та подолання бідності має визначати стратегію економічного розвитку і соціалізації ринку праці.

Процеси соціалізації економіки та ринку праці нерозривно пов'язані з створенням умов, що забезпечують доступність матеріальних і духовних благ відповідно до здібностей, трудової та підприємницької активності кожного члена суспільства, дотриманням принципів соціальної справедливості в розподілі створеного продукту і суспільних благ. Соціальна справедливість в ринкових умовах має визначатися сукупністю основоположних принципів: встановленням та державним забезпеченням мінімально граничних нормативів базових соціальних гарантій населенню; запобіганням надмірному розшаруванню в суспільстві; підвищенням мінімальних базових соціальних гарантій в міру економічного зростання з метою забезпечення максимальної соціально-економічної рівноправності всіх громадян суспільства.

Розуміння процесів соціалізації економічного розвитку дозволяє зробити висновок, що головним суб'єктом і об'єктом цих процесів виступає людина — як працівник, як власник, як споживач, як особистість. Тобто цілями соціалізації ринку праці можна вважати:

- зростання матеріального добробуту населення і досягнення прогресивних його стандартів;
- неперервне підвищення якості трудового потенціалу відповідно до тенденцій науково-технічного і соціально-культурного прогресу;
- забезпечення повної, продуктивної зайнятості населення відповідно до здібностей та інтересів індивіда і ринкового попиту на робочу силу;
- безпечні умови праці;
- соціальний захист безробітних і непрацевдатних;
- подолання бідності і формування потужного середнього класу.

Основними факторами, що визначатимуть динаміку соціалізації ринку праці, слід вважати: прискорене економічне зростання; структурну перебудову економіки, зокрема переважаючий розвиток галузей соціальної орієнтації; створення відповідних умов для розвитку ефективних виробництв; нарощування потенціалу підприємництва; науково-технічний прогрес, інформатизацію економіки; державне регулювання розвитку трудового потенціалу, ринку праці, зайнятості. Успішна реалізація заходів щодо становлення соціально орієнтованого ринку праці в Україні, тривалість цього періоду залежать від того,

наскільки повно будуть враховані і використані особливості сучасного соціально-економічного стану, характер і сила дії різних зовнішніх і внутрішніх факторів.

На нашу думку, на нинішньому етапі суспільного розвитку дієвість факторів соціалізації ринку праці України можна забезпечити за умов:

- активізації інноваційно-інвестиційної діяльності відповідно до програм структурної перебудови економіки, відновлення інвестування ключових галузей економіки на рівні, який забезпечує активне оновлення основного капіталу;
- удосконалення системи професійно-кваліфікаційної підготовки кадрів відповідно до вимог ринку та науково-технічного прогресу, збільшення інвестицій в галузі з орієнтацією на підвищення якості людського капіталу;
- широкого залучення у виробництво вітчизняного наукового потенціалу;
- реформування заробітної плати з метою посилення її відтворювальної та стимулюючої функцій, пенсійної системи та системи страхування населення;
- стимулювання процесів «дифузії» власності з метою формування багаточисельного прошарку працівників-власників;
- розробки індикативних планів соціально-економічного розвитку.

Розвиток ринку праці в напрямі соціалізації потребує узгодженого функціонування ринків капіталу і праці, яке наближало б їх до динамічної рівноваги на кожному етапі. Ускладнює перебіг цих процесів в Україні асинхронність у формуванні окремих ринків і ринкових структур, наявні диспропорції між ними, наслідком чого є неефективне використання ресурсів, спад виробництва, звуження споживчого попиту та падіння життєвого рівня більшості населення. Інвестування, або процес виробництва і нагромадження засобів виробництва для виробництва товарів та послуг, значно скоротилося, а ринок капіталів, тобто купівля грошей для придбання засобів виробництва, не відповідає сучасним вимогам, рівню технічного прогресу та формуванню ефективної зайнятості.

Від вирішення державою проблем у сфері соціально-трудових відносин і підтримки певного рівня життя населення залежить забезпечення соціальної злагоди в суспільстві. Особливого значення набуває проблема взаємозалежного регулювання зайнятості і доходів населення в різних сегментах регіональних ринків праці, розв'язання протиріччя між економічною ефективністю і соціальною справедливістю.

Світовий досвід доводить, що ринок праці сам по собі об'єктивно не має можливостей для розвитку в напрямі соціалізації. В Україні на етапі становлення ринкових відносин ринок праці деформований і частково зорієнтований проти інтересів найманих працівників; на ньому відсутні нормальні соціально-трудові відносини між суб'єктами, які ще не сформувалися. Державне регулювання на такому ринку праці є об'єктивно необхідним. Роль держави у соціальній сфері повинна залишатися визначальною, її регулююча та контрольна функції мають суттєво посилюватись формуванням національних і регіональних соціальних програм для цільового вирішення проблем освіти, охорони здоров'я та екології. Необхідно створити сучасний ринковий механізм соціальних гарантій та соціального захисту населення, оскільки регулюючими функціями держави у соціальній сфері характеризується рівень соціальної орієнтації моделі ринкової економічної системи.

Держава представляє інтереси суспільства в цілому. Забезпечуючи соціальну орієнтацію, вона повинна створити економічний механізм нівелювання та пом'якшення негативних соціально-економічних наслідків, які об'єктивно виникають у процесі ринкових перетворень. Серед відпрацьованих і широко розповсюджених методів пом'якшення впли-

ву ринку слід виокремити: прогресивне оподаткування великих доходів; державні дотації вітчизняним товаровиробникам у зв'язку з встановленням низьких цін на товари, які забезпечують життєвий мінімум населення; розвинуте трудове законодавство, яке першочергово гарантує створення робочих місць; підготовку та перепідготовку робітників і службовців, пенсійне забезпечення, допомогу по безробіттю тощо.

За оцінками експертів Міжнародної організації праці, Всесвітнього банку, лібералізація торгівлі справляє різнобічний, іноді суперечливий за результатами вплив на темпи економічного зростання і зайнятість. Результати залежать від характеру торговельних бар'єрів у країні, від стратегії здійснюваних реформ. Як наслідок замість швидкого зростання виробництва і зайнятості можна одержати падіння реальної заробітної плати, значну її диференціацію за галузями і регіонами країни, скорочення виробництва і зростання безробіття, різкий ріст імпорту й т.ін. Для соціальної стабільності суспільства вкрай небезпечним може стати вимушений нетрудовий спосіб життя певної частини населення.

Україна входить у процеси глобалізації з низькою, порівняно з розвинутими країнами, заробітною платою найманих працівників, зростаючим дефіцитом кваліфікованої робочої сили та слабкою конкурентоспроможністю національного ринку праці. На рівень зайнятості після лібералізації торгівлі безпосередньо вплине моральний та фізичний знос устаткування і відсталість технології, які роблять товари ряду галузей неконкурентоспроможними порівняно з імпортними. Однак проблема зайнятості не вичерпується низькою конкурентоспроможністю товарів. Не менш важливим є рівень конкурентоздатності робочих місць. Стара технологія та відповідна їй організація праці характерні для більш як 70% виробничого апарату країни. У процесі підготовки України до вступу у Світову організацію торгівлі (СОТ) проводиться велика робота, однак практично вона не включає заходів щодо вирішення проблем соціального характеру. Так, не передбачається необхідність гармонізації соціального законодавства, насамперед застосування міжнародних принципів щодо регулювання заробітної плати і соціального страхування найманих працівників.

Низька заробітна плата в Україні робить вітчизняний ринок праці непривабливим порівняно з ринками країн Євросоюзу. Зусилля щодо полегшення процедури легалізації приїжджаючих на роботу в Україну не збільшать припливу робочих рук, тому що конкурентоспроможність ринку праці визначається гарантованим рівнем заробітної плати, а не складністю легалізації в'їзду в країну. Водночас у пакеті заходів щодо впорядкування міграційних потоків не приділяється належної уваги питанням забезпечення відповідних прав українських та іноземних робітників, що порушує умови конкуренції між ними на ринку праці. Практично випав з переліку проблем подолання дефіциту робочої сили аналіз причин, що призводять до значних масштабів виїзду з країни молоді з вищою освітою і робітників високої кваліфікації. Відповідно не плануються заходи щодо подолання цього явища. На наш погляд, у зв'язку з активним залученням України до процесів економічної глобалізації та майбутнім приєднанням до СОТ видається необхідним:

1. Розглядати проблеми, що виникають у зв'язку з повноформатним розвитком в Україні глобалізаційних процесів і заходами щодо приєднання до СОТ, з позицій забезпечення соціально-економічної безпеки країни.

2. Підвищити ефективність державної політики зайнятості, розробити та здійснювати повноцінну реалізацію державних і регіональних програм сприяння зайнятості населення на період чинності програми соціально-економічного розвитку України до 2008 року та на перспективу до 2011 року; збільшити фінансування за рахунок усіх джерел (включаючи бюджетну систему і бізнес) на підготовку та перекваліфікацію працівників з метою підвищення адаптаційних можливостей робочої сили до мінливих умов ринку праці

і підвищення конкурентоспроможності національних кадрів. Одночасно приділяти належну увагу конкурентоздатності робочих місць, впровадженню сучасних технологій і систем організації праці.

3. Здійснити гармонізацію українського соціального законодавства з міжнародними принципами регулювання заробітної плати та соціального страхування найманих працівників. Провести детальний аналіз використання в економіці дитячої праці і розробити нормативні акти з цього питання відповідно до кращих міжнародних норм.

4. Розробити державну програму запобігання негативним соціально-економічним наслідкам від лібералізації економічного простору країни для окремих галузей економіки, включаючи соціальну сферу, та для проблемних регіонів.

5. Реалізувати заходи щодо захисту національного ринку праці на основі підвищення ціни робочої сили та впровадження ефективної системи соціального страхування найманих працівників з метою скорочення виїзду із країни молоді з вищою освітою і робітників високої кваліфікації.

6. Розробити стратегію соціалізації ринку праці, яка передбачала б розширене відтворення робочих місць на основі максимального залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, істотне збільшення інвестицій в людський розвиток, радикальне реформування заробітної плати та пенсійної системи, законодавче і нормативно-правове забезпечення соціально-трудових відносин.

7. Процес соціалізації ринку праці потребує подальшого удосконалення методологічних засад та внесення змін до чинного законодавства. Законодавчі та нормативно-правові акти щодо зайнятості, підприємництва, бізнесу, безробіття тощо мають бути узгоджені між собою, забезпечувати високий рівень правового захисту інтересів всіх учасників ринку праці, їхніх соціальних прав і гарантій та протидіяти зростанню безробіття.

Держава, створюючи правила регулювання відносин суб'єктів трудової політики, має контролювати їх виконання. Саме такий методологічний підхід до удосконалення нормативно-правового забезпечення зайнятості, безробіття та підприємництва повинен бути покладений в основу перегляду трудового законодавства. Соціально орієнтований механізм регулювання ринку праці має за мету забезпечення ефективної зайнятості економічно активного населення, запобігання масовому безробіттю, підтримання його на рівні природної норми, проведення своєчасних заходів з адаптації пропозиції робочої сили до вимог попиту на неї. Становлення соціально орієнтованого ринку праці в Україні на етапі економічного пожавлення і активізації загальносвітових процесів глобалізації створить передумови для послідовного переходу до перспективної моделі економічно та соціально ефективної зайнятості.

Джерела

1. Данилишин Б.М., Куценко В.І., Остафійчук Я.В. Сфера та ринок послуг у контексті соціальної модифікації суспільства: Монографія. — К.: ЗАТ «Нічлава», 2005. — 328 с.
2. Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: НІСД, 2003. — 368 с. — (Сер. «Економічні стратегії», Вип. 8).
3. Колот А.М. Соціально-трудова відносина: теорія і практика регулювання: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 230 с.
4. Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 183 с.

5. *Лібанова Е., Палій О.* Ринок праці та соціальний захист. — К.: Основи, 2003. — 491 с.
6. *Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М.Лібанової.* — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 266 с.
7. *Мазурок П.П.* Соціально-інституціональні основи формування ринку праці в Україні. — К.: ННЦ «Ун-т аграрної економіки», 2005. — 426 с.
8. *Онікієнко В.В.* Зайнятість та якість життя населення / Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики, 2002. — № 1. — С. 111–121.
9. *Онікієнко В.В.* Методичні засади оцінювання рівня соціалізації ринку праці в Україні // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Вип. 9. — Зб. наук. праць. — Тернопіль: Економічна думка, 2004. — С. 11–15.
10. *Онікієнко В.В.* Удосконалення соціально-трудових відносин як важлива умова забезпечення людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. Науково-економічний та суспільно-політичний журнал. — 2004. — № 1–2. — С. 102–109.
11. *Справедливая глобализация: Создание возможностей для всех / Доклад Всемирной комиссии по социальным вопросам мобилизации // Генеральная Ассамблея ООН. Экономический и социальный Совет.* — Женева. — МТБ, 2002. — 202 с.

Аннотация. В статье теоретически обоснована научная идея и представлено авторское понимание базовых методологических основ социализации рынка труда в условиях расширения конкурентной рыночной среды и активизации процессов экономической глобализации. Определение направлений трансформации сферы социально-трудовых отношений начиная с периода перехода от планово-административной экономики к современной рыночной позволили автору определить и объективно обосновать приоритеты развития национального рынка труда в направлении социализации.

Summary. The publication is devoted to theoretic substantiation of scientific idea on the methodological bases of socialization of labour market under conditions of expansion of a competitive market environment and activation of processes of economic globalization. The directions of transformation of sociolabour relations since transition from the planned economy to a modern market economy are defined. The author has determined the priorities of development of the national labour market towards its socialization.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.05.2006 р.

ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

*Л.М. Черенко,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України, с.н.с.*

У світовій науці дедалі активніше ведуться дискусії стосовно вибору найбільш ефективного ступеня соціалізації ринкової економіки. Широке обговорення цієї проблеми, особливо у другій половині XX сторіччя, було викликане зниженням темпів економічного зростання у країнах Західної Європи, які традиційно асоціювали з моделлю загального добробуту. І сьогодні вона не втрачає своєї популярності. Нині ця проблема привернула до себе увагу ще й з огляду на поступове входження в ринкову економіку країн Східної та Центральної Європи, які не тільки опинилися перед необхідністю вибору моделі державотворення, а й вимушені здійснювати значні соціальні видатки при вкрай обмежених ресурсах.

Дослідженням держави загального добробуту і відмінностей економічних моделей країн Європи та США приділяли, зокрема, увагу такі дослідники, як Петер Флора, Арнольд Дж. Хейденхеймер, Госта Еспінг-Андерсен, Рікардо Петрелла, Пітер Х. Ліндерт, Альберто Алесіна, Едвард Глезер та інші. Проте в Україні серйозні дискусії щодо майбутньої економічної моделі держави практично не ведуться, оскільки більшість дослідників зосереджує увагу на вирішенні актуальних проблем перехідного періоду, насамперед забезпечення економічного зростання та виконання соціальних зобов'язань.

Метою роботи є виявлення відмінностей держави загального добробуту від інших моделей розвинутих країн світу та визначення найбільш ефективного шляху подальшого розвитку для України.

Світова наука та практика державної діяльності сьогодні вирішує одне з найбільш дискусійних питань — наскільки ефективне та необхідне існування держави загального добробуту. Дедалі частіше висловлюються думки щодо зниження темпів економічного зростання країн Європи внаслідок високих соціальних видатків. Проте більшість дослідників, навіть серед прихильників американської моделі, вважають, що виникнення та існування держави добробуту є абсолютно обґрунтованим процесом, свого роду історичною закономірністю.

Відмінність моделі США, Японії та частково Великобританії від решти розвинутих країн, які пішли шляхом розвитку моделі держави загального добробуту, дослідники пояснюють низкою специфічних обставин, що стримували процес історичного переходу до

нової системи поглядів. Отже, ці три країни вважаються скоріше винятком, ніж правилом розвитку у світовому масштабі.

Якщо порівняти рівень перерозподілу коштів у США та країнах континентальної Європи¹, то можна виділити основні групи факторів, які певним чином підкреслюють цю різницю: рівень та структура витрат з державного бюджету, модель пенсійної системи, система оподаткування та регулювання ринку праці.

Загальні державні видатки по відношенню до ВВП в середньому по Європі у 2000 році становили 44,9% проти 29,9% по США та 37,3% – по Великобританії. При цьому для таких країн, як Швеція та Франція, показник складав близько 50%. Відповідно витрати на соціальні допомоги та соціальне страхування до ВВП становили: по континентальній Європі в цілому 17,6% (Франція, Німеччина та Швеція – близько 20%), у США – 10,6%, а у Великобританії – 15,6% [1]. Слід зазначити, що в США на всі без винятку соціальні програми відсоток витрат від ВВП поступався рівню інших розвинутих країн. Система перерозподілу у Великобританії більше схожа на США за рівнем видатків на програми у сфері ринку праці та охорони здоров'я, проте за рівнем пенсійних витрат вона випереджає навіть країни континентальної Європи.

Пенсійні системи традиційно передбачають перерозподіл коштів від молодих до осіб похилого віку, при цьому малозабезпечені особи пенсійного віку отримують у відсотках більше, ніж багаті. Це явище краще виражене в Європі, ніж у США. Податкова система країн Європи та США теж має певні відмінності – для бідних американців гранична ставка податку є вищою, ніж для бідних європейців, а для багатих – навпаки. Найсуттєвіші протиріччя європейської та американської моделей виявляються у питаннях захисту зайнятості та підтримки безробітних. Згідно з даними з різних джерел, гарантії працюючим, встановлені на державному рівні, практично відсутні у США, а у континентальній Європі мають чітке соціальне спрямування. Підтримка безробітних в США поступається європейським країнам не тільки за рівнем виплат, а й за їх тривалістю.

Таким чином, перерозподіл доходів на користь бідних є більшим у Європі. Окремі соціально вразливі категорії (інваліди, особи похилого віку, багатодітні сім'ї) також мають соціальний захист у США. Проте ця підтримка нижче європейського рівня, а перерахунком коштів на користь бідних у США значно поступається країнам Європи.

Прихильники американської моделі пояснюють цю різницю поширенням у США благодійництва, кошти від якого можуть частково замінити державні соціальні програми. Перевага благодійництва перед податками вбачається у можливості людини обирати певний напрям здійснення пожертвування, тобто сама людина, а не держава, визначає, на чию користь треба перерозподіляти кошти. Справді, у США благодійні внески значно перевищують показники по Європі. Суми пожертвувань на душу населення у США становили у 2000 році 691 дол., у Великобританії – 141 дол., а у Європі в цілому – лише 57 доларів. Однак благодійницькі кошти не перекривають різницю у державних витратах на соціальні цілі.

Чим же можна пояснити принципові відмінності економічної моделі країн Європи та США, якщо наприкінці XIX сторіччя їх практично не існувало, а поворотним пунктом розходження розвинутих країн у баченні моделі державотворення стали 20-ті роки XX сторіччя? Чи існує наукове обґрунтування тієї чи іншої моделі в сучасних умовах?

¹ Включені країни: Австрія, Бельгія, Данія, Німеччина, Греція, Італія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція. Окремо розглядається Великобританія, яка за рівнем соціальних видатків займає проміжне становище між європейськими країнами та США.

Для відповіді на перше запитання необхідно виділити три групи пояснень, що визначають історичний розвиток країн: економічні; політичні; соціологічні (або особливості суспільної поведінки). Найбільшої уваги заслуговують економічні фактори, оскільки саме навколо економічного обґрунтування держави загального добробуту точиться багато дискусій. До основних ознак відмінності у ступені соціалізації економіки на макrorівні можна віднести: модель розподілу доходів до стягнення податків; відкритість економіки, мобільність доходів; ефективність податкової системи.

Згідно Ерхарду — чим вище нерівність у розподілі доходів до сплати податків, тим більша потреба в державному перерозподілі коштів у демократичному суспільстві. Проте при порівнянні системи США та країн Європи можна побачити іншу закономірність. Хоча нерівність у доходах до стягнення податків у США набагато вище, ніж в Європі, більший перерозподіл характерний для європейських країн. У США до стягнення податків 20% найбагатшого населення отримує 43,5% всіх доходів, а в Європі — 37,1%. Після перерозподілу доходів коефіцієнт Джині в США дорівнює 38,5%, а в Європі — 29,1%. Отже, основне економічне пояснення низьких соціальних трансфертів у США порівняно з Європою не спрацьовує. Тобто, теоретично у США мало б перерозподілятися більше коштів у бік нужденних, чого не спостерігається на практиці.

Відкритіші у економічному відношенні країни мають більшу диференціацію в доходах, а отже, потребують додаткових державних трансфертів для забезпечення соціальної стабільності. Оскільки відкрита економіка більше наражена на часті потрясіння, вона вимагає додаткового соціального перерозподілу для захисту населення від непередбачуваних обставин. Дослідники вважають, що сталість ВВП у США значно поступається краям Європи. Та незважаючи на більшу нестабільність економіки США, соціальний перерозподіл значно вищий у країнах Європи.

Особливо серйозні дискусії точилися в минулому сторіччі щодо проблеми мобільності доходів. Суспільство великих можливостей, зразком якого завжди вважали США, може мати значну нерівність у доходах задля збереження можливості розбагатіти, тобто шансу для кожного вийти на більш високий рівень добробуту. Саме цей аргумент наводився як основний при обґрунтуванні американської моделі. Згідно з теорією, за наявності високої мобільності доходів кожна працююча людина може вийти зі стану бідності і підвищити свій рівень життя, а бідність працездатної людини в такій системі пояснюється небажанням працювати. Проте статистика останніх трьох десятиріч свідчить про неоднозначність твердження щодо високої мобільності доходів у США порівняно з Європою. Якщо для середнього квінтилію мобільність доходів у США за останні 10 років дійсно дещо вища порівняно з Європою, то для нижнього квінтилію (20% найбіднішого населення) характерна протилежна ситуація². Таким чином, вийти зі стану бідності в США менш вірогідно, ніж в Європі.

Вважається, що ефективніша система стягнення податків дає змогу загалом перерозподіляти меншу частку коштів і при цьому більше ресурсів направляти на соціальні цілі. Існує думка, що в країнах Європи в цілому податкова система більш ефективна, ніж у

² Розрахунки, проведені різними дослідниками (Готтшальк, Сполоаре, Чеччі, Ічіно, Рустічіні, Кебл, Но Лонг, Ферріа та іншими), свідчать на користь таких тверджень: у Німеччині піднятися вгору за 10 років може 31% середнього квінтилію проти 34% у США, однак у нижньому квінтилію незмінно залишалися 60% в США та 43% у Німеччині; у Італії 12% батьків з середнього квінтилію мають дітей у верхніх квінтілях, проти 14% у США, при цьому відсоток батьків нижнього квінтилію, які мають синів у тій же дохідній групі, становить 21% в Італії та 25% у США; за даними 1985 року, узагальненими по всьому населенню країн щодо мобільності доходів, у США та країнах Скандинавії цей показник становив 23,5%, у Австрії — 19, а в Англії — 16,5%.

США, характеризується меншими адміністративними витратами, оскільки простіше стягувати високі податки для перерозподілу на користь бідних. До того ж окремі обстеження свідчать, що в континентальній Європі практика ухилення від податків дещо менш поширена, ніж у США. Та цього не можна сказати про всю Європу: одні країни мають досить ефективну податкову систему, а інші (наприклад, Італія) поступаються США за показником ефективності.

Таким чином, розглянуті фактори теоретико-економічного обґрунтування ступеня соціалізації економіки не підтверджуються практикою країн з розвинутою ринковою системою — якщо перші два правила не спрацьовують взагалі, то два інших працюють лише частково. Отже, основні пояснення різного ступеня соціалізації сучасних ринкових систем можуть лежати у площині політико-історичних процесів та формування суспільної думки.

Спеціалісти пояснюють феномен американської моделі стабільністю політичних інститутів, особливо мажоритаризму на противагу інституту пропорційного представництва в Європі. Подекуди це трактується як довіра широкому спектру тих інститутів, якими блокується направлення коштів до бідних громадян. Такий феномен не викликає подиву, оскільки засновники США створювали політичні інститути саме для тих цілей, яким вони слугують дотепер, зокрема, основний з них — захисту власності. Проте в Європі у XIX сторіччі існували інституційні структури більш правого спрямування, але вони значно трансформувалися за цей проміжок часу в результаті загальнонаціональних страйків та революцій. Такі масові явища виявилися більш ефективними у невеликих країнах Європи з малочисельною армією та незначною віддаленістю промислових районів від столиці, а у великих державах революції відбувалися після поразки у зовнішніх війнах. Всі ці фактори не могли спрацювати у США, до того ж успішності масових народних виступів перешкоджала етнічна різноманітність.

Розділення за етнічною ознакою може бути додатковим поясненням винятковості американської моделі, адже на державному та індивідуальному рівнях воно має суттєве значення у блокуванні перерозподілу. У зв'язку з цим перед європейською системою в майбутньому має постати вибір між етнічним різноманіттям та високим рівнем перерозподілу.

Як свідчать дослідження останніх десятиріч, у демократичних суспільствах рівень соціалізації економіки тісно пов'язаний з суспільною думкою щодо справедливого перерозподілу та природи бідності. Опитування стосовно життєвих цінностей, проведене в світовому масштабі, може дати уявлення про ставлення населення різних країн до причин бідності [1]. Якщо в Європі 60% населення вважають бідність наслідком непередбачуваних обставин (невдач), то в США таке пояснення дає лише 29% населення. Натомість, 60% населення США вважають, що бідні — ліниві, проти 26% у країнах Європи.

Інше дослідження, проведене по країнах Європи з 1976 до 2001 року [2], свідчить, що населення Великобританії та країн Півдня Європи (для яких характерний нижчий відсоток соціальних витрат до ВВП порівняно з іншими європейськими країнами) у поясненні бідності більше схожі на американців. Результати цих опитувань дають можливість зробити загальний висновок — ступінь соціалізації економіки прямо пов'язаний з уявленнями населення про природу бідності та справедливую модель перерозподілу доходів.

Таким чином, вибір моделі соціального розвитку країни швидше не має макроекономічного підґрунтя, він здебільшого пов'язаний з інституціональними особливостями, що склалися історично, а також з психологічним сприйняттям більшістю населення цієї моделі, яке, в свою чергу, залежить від ментальності та специфіки розвитку суспільних процесів.

Якщо трансформувати ці висновки для України, то слід виділити три основних моменти:

- 1) інституціональні особливості є до кінця невизначеними, такими, що перебувають у стадії формування, проте історично на них здійснює вплив колишня соціалістична система;
- 2) менталітет, специфіка суспільного розвитку та сьогодишні настрої у суспільстві свідчать про неприйняття більшістю населення американської моделі;
- 3) відсутня значна етнічна різноманітність, яка могла б блокувати перерозподіл на користь бідного населення.

На думку Пітера Х. Ліндерта [3], історичною передумовою виникнення нової країни з ознаками моделі загального добробуту є такі фактори, як демократія, постаріння населення, рівень доходів, розвиток торгівлі та соціально-етнічні зв'язки. Виходячи з цього, він вважає, що основні кандидати у країни з високим ступенем соціальних видатків розташовані в Центральній та Східній Європі, де означені фактори разом з комуністичним спадком сприяють підтриманню значних за розміром трансфертів.

З цього виходить загальний висновок, що для України більш придатна європейська модель з високим ступенем соціалізації економіки. Та як можна прийти до реалізації такої моделі за низьких показників економічного розвитку?

На перший погляд, мета розвитку будь-якої країни формулюється просто і зрозуміло — поліпшення життя людей. Із таким визначенням мети важко не погодитись, отже воно є загальноприйнятим, однак коли постає питання щодо суті розуміння кращого життя та засобів його досягнення, думки розходяться до діаметрально протилежних. Переважна більшість дослідників та державних діячів, незалежно від обраної країни, вбачають вирішення проблеми підвищення життєвого рівня у забезпеченні населення найбільш необхідними благами, серед яких центральне місце традиційно посідають доходи.

Логіка такого бачення виражається формулою: “Дайте людям гроші, і вони самі вирішать, чого їм не вистає для щастя”. Саме таку ідею покладено в основу економіки розвитку, яка центральним і визначальним фактором розвитку країни вбачає економічне зростання. Ця теорія базується на припущенні, що зростання економічного багатства автоматично трансформується в зростання добробуту всього населення. Звідси — висновок: якщо економічне багатство невід’ємне від добробуту та благополуччя людей, то воно є і метою розвитку, і засобом його досягнення.

Інша позиція, що базується на моделі соціального розвитку, розглядає економічне зростання лише як засіб для підвищення рівня і якості життя людей. Економічний розвиток не можна розглядати як кінцеву мету розвитку. Модель соціального розвитку базується на принципах людського розвитку і являє собою цілісне бачення підвищення якості життя людей.

Проте економічне зростання та соціальний розвиток не виключають одне одного, а навпаки, взаємопов’язані та взаємодоповнюють. Ототожнення зростання та розвитку можна вважати парадигмою економічного зростання. Думка про те, що економічне зростання тотожне розвитку, склалася переважно під впливом економіки розвитку, тобто галузі економічної науки, присвяченої проблемам підвищення життєвого рівня населення країн з низькими доходами.

Економіка розвитку з самого початку зосередилася в основному на питаннях розширення обсягів виробництва товарів та послуг, оскільки традиційно вважалося, що зростання валового внутрішнього продукту на душу населення зменшує масштаби злиденності і підвищує загальний рівень добробуту населення. Саме таким чином зростання стало вва-

жатися не тільки засобом, а й метою самого розвитку. Дискусії щодо альтернативних стратегій здебільшого зводилися до обговорення шляхів прискорення зростання виробництва товарів та послуг [4].

Засновники цієї теорії, піддаючи критиці класичні економічні теорії (Сміта, Рікардо, Мальтуса) за їх перебільшене ставлення до змінних величин капіталу, формують мету економіки розвитку як “збільшення реального доходу на одну особу” [5]. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років минулого століття усвідомлення посилення негативних процесів у суспільстві (таких, як значна та необґрунтована нерівність у доходах, стабільні масштаби бідності) при економічному зростанні у вигляді ВВП на душу населення призвело до певних змін у системі показників вимірювання розвитку, але сутність та мета нових трактувань економіки розвитку залишилися незмінною. До того ж доповнення системи показників вимірювання розвитку відбулося і завдяки усвідомленню прихильниками цієї теорії негативного впливу посилення нерівності на економічне зростання.

На постсоціалістичному просторі модель економіки розвитку набула особливої популярності. Такий підхід виявився привабливим внаслідок кількох причин. По-перше, це традиційні уявлення щодо зв'язку між виробництвом та благополуччям людини, які ґрунтуються на економічному досвіді та логічному осмисленні подій. Виробництво впливає на зайнятість та забезпечує особисті доходи громадян і надходження до бюджету. За рахунок цих коштів утримується соціальна сфера та структури, що забезпечують особисту безпеку громадян.

Друга причина пов'язана зі стартовими умовами розвитку у більшості країн перехідної економіки та країн, що розвиваються. Зокрема, в пострадянських країнах швидкі економічні трансформації призвели до збідніння широких верств населення, внаслідок чого серед широкого спектра факторів, які визначають добробут людини у суспільстві, на перше місце вийшли доходи як уособлення реалізації всіх потреб.

Проте вже наявний досвід країн викликає сумніви щодо істинності основного постулату моделі розвитку — чи справді є прямий і автоматичний зв'язок між економічним зростанням та підвищенням якості життя людей. А якщо ні, то які причини його відсутності. Можна навести, принаймні, кілька аргументів щодо відсутності прямого зв'язку між зростанням ВВП на душу населення та підвищенням рівня життя всіх прошарків населення.

1. Нерівномірний розподіл доходів.

Міжнародний досвід свідчить, що суспільне багатство, створене в результаті економічного зростання, часто розподіляється нерівномірно. Сьогодні таке явище можна спостерігати серед постсоціалістичних країн, які почали виходити з кризи. Аналізуючи ситуацію в Росії, Марк Меллок Браун відзначає: “Нерівність доходів, підвищена концентрація багатства і значні відмінності у рівні життя знижують рівень згуртованості суспільства і показники індексу людського розвитку. Крім того, як показав досвід країн Латинської Америки, ці тенденції можуть призвести до серйозного зниження потенціалу економічного розвитку суспільства, позбавивши його життєво важливого людського та соціального капіталу. Забезпечення цих умов вимагає переорієнтації пріоритетів держави у бік надання достатнього рівня соціальної підтримки з необхідним рівнем ефективності... З цієї точки зору вирішення соціальних проблем, у тому числі, забезпечення доступу громадян до послуг охорони здоров'я та освіти, стає найбільш актуальним завданням для країни” [6].

2. Нерівномірний розподіл витрат на економічне зростання.

Економічне зростання веде не тільки до збільшення суспільного багатства, а й до витрат, тягар яких нерівномірно розподіляється серед різних прошарків суспільства. На-

приклад, побічним результатом ефективної економічної політики може стати зростання рівня безробіття серед працівників окремих галузей чи підприємств, яке частіше торкається низькооплачуваних робітників.

3. Характер використання виробленого в суспільстві багатства або розподілу доходів.

Використання виробленого багатства є не менш важливою проблемою, ніж його виробництво. Розподіл доходів у суспільстві залежить від національних або політичних пріоритетів, від вибору стратегічних орієнтирів розвитку або моделі держави. Особливо гостро стоїть проблема розподілу доходів в суспільстві, коли політичні пріоритети йдуть у протиріччя зі стратегічними орієнтирами суспільного розвитку.

4. Розв'язання окремих проблем соціального розвитку не потребує значних витрат. Адже сфери життєдіяльності людини не вичерпуються лише економікою (це і фізичний та культурний розвиток, здоровий спосіб життя, спілкування тощо).

Отже, економічне зростання є лише засобом покращення життя людей. Воно не завжди справляє позитивний ефект на якість життя переважної більшості суспільства, не змінюючи рівень достатку певної частини населення і при цьому покладаючи на нього найбільші витрати економічного зростання.

Зрозумілою реакцією на переважання в економічній теорії та практиці розвитку моделей, які базуються на економічному зростанні, стало виникнення концепції людського розвитку. Проте концепції та моделі соціального розвитку не заперечують важливість економічного зростання. Один із засновників теорії людського розвитку Мабуб-уль-хак стверджував: "Відправною точкою стратегії людського розвитку є розуміння всіх складових традиційних моделей зростання з позицій людини. Чи беруть участь люди в процесі економічного зростання та чи користуються вони його результатами? Чи в змозі вони скористатися можливостями вільної торгівлі? Чи розширюють нові технології можливості їх вибору, чи, навпаки, звужують їх? Чи супроводжується економічне зростання створенням нових робочих місць? Чи відкритий вільний ринок для всього населення?" [7].

Економічне зростання виступає важливою передумовою соціального розвитку, оскільки лише в процесі зростання створюються ресурси для забезпечення розвитку людини. Крім того, якщо людський розвиток передбачає розширення можливостей та зростання здібностей людини, то однією з найбільш важливих сфер їх реалізації є зайнятість та економічна активність. Усвідомлення можливості власними зусиллями забезпечити добробут своєї родини посилює самоповагу та задоволеність власним становищем. Отже, стійке підвищення добробуту населення неможливе без економічного зростання. Людський розвиток та економічне зростання можуть посилювати один одного. Інвестиції в освіту, охорону здоров'я і професійну підготовку мають сприяти зростанню продуктивності праці, розширюючи тим самим можливості економічної діяльності людей. Рівномірний розподіл доходів збільшує кількість людей, спроможних придбати товари та послуги, які виробляються в країні, стимулюючи тим самим зростання виробництва. Найважливішим у зв'язку між зростанням та розвитком є розширення свободи вибору людей. Свобода вибору в економічній, політичній та соціальній сферах має привести до економічного зростання — справедливого, демократичного, через те й стійкого.

Таким чином, економічне зростання не мета, а засіб для розвитку. Практичні зусилля, спрямовані на розвиток країни, доцільно концентрувати в тих сферах життєдіяльності, які сприяли б розширенню можливостей людей будувати своє життя та благополуччя власними зусиллями, забезпечуючи при цьому максимальну рівність можливостей та соціальну підтримку тим, хто не здатен власноруч вирішувати свої проблеми. Але така політика вимагає витрачання значних ресурсів, джерелом яких є ніщо інше, як економіч-

на діяльність. Тому на практиці реалізація моделі соціального розвитку натикається на низку проблем, вирішення яких є непростим завданням.

1. Протиріччя між підвищенням економічної ефективності та рівномірним розподілом результатів і витрат економічної діяльності.

У довгостроковій перспективі заходи із забезпечення економічної ефективності підвищують рівень продуктивності праці та сприяють зростанню виробництва. Однак у короткостроковий термін їх реалізація може погіршити рівень життя значної частини населення.

2. Забезпечення достатнього рівня фінансування соціальних програм.

Високі державні витрати на соціальну сферу не гарантують підтримання сталого економічного розвитку та розширення швидкими темпами економічної бази, яка здатна була б підтримувати фінансування соціальних програм в майбутньому, принаймні, на такому ж рівні. Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок підвищення ефективності соціальних видатків та за рахунок розширення економічної бази.

3. Встановлення балансу між прибутковістю та соціальною відповідальністю бізнесу.

Прибуткова економічна діяльність підприємств забезпечує створення суспільного багатства. Водночас підприємства мають нести відповідальність перед суспільством та своїми працівниками, перед населенням того міста чи села, де вони розташовані.

Ці проблеми та протиріччя можуть бути вирішені шляхом проведення ефективної державної політики, якщо чітко визначена стратегічна мета розвитку країни. При цьому не слід забувати, що лібералізація економіки не може бути самоціллю, вона підпорядковується вищим політичним завданням. Соціальна якість суспільного устрою, який базується на ринковому господарюванні, найбільшою мірою залежить від моделі розподілу доходів. Можливість споживачів впливати на економічні процеси залежить від їхньої купівельної спроможності, тобто від наявного доходу. При цьому соціально вразливі верстви населення здебільшого позбавлені можливості участі в процесі регулювання виробництва, а працездатні особи обмежені у такому впливі розміром свого доходу. Соціальні проблеми, обумовлені різним рівнем доходу, виникають у тих випадках, коли окремі види доходів від праці виявляються недостатніми для забезпечення прийнятної рівня життя, або коли існуючі різниці у рівнях доходів є невиправданими з огляду на відмінність у характері, кількості та якості праці.

У дискусіях щодо майбутнього держави загального добробуту в епоху глобалізації значна частина економістів та державних діячів схильні вважати соціальні видатки лише тягарем, тим самим ігноруючи їх вплив на економічну, соціальну та політичну продуктивність. Проте інші дослідники вбачають майбутнє саме у моделі держави загального добробуту, адже відчуження значної частини населення від результатів економічного розвитку може мати тимчасовий позитивний ефект для економічного зростання, але в перспективі воно загрожує стабільності суспільства та його майбутньому.

Сьогодні у Західній Європі схильні говорити про перебудову соціальної держави, а не про її демонтаж. Європейські країни мають життєздатні політичні стратегії соціального захисту, завдяки яким вдається пом'якшувати ситуацію з бідністю та розвивати принципи соціальної справедливості. Більш високі видатки на соціальний захист обумовлюють нижчий рівень відносної бідності та нерівності.

Населення, яке відчуває себе соціально захищеним, активно підтримує прогресивні структурні зрушення в економіці. Вимагати самовідповідальності можна лише від людей,

у яких є можливість отримати професію та роботу, що забезпечує достойне життя та освіту для дітей. А перекладання всієї відповідальності за соціальні ризики на індивідів рівнозначно фатальній помилці, за виправлення якої доведеться платити темпами економічного зростання в майбутньому.

Джерела

1. *Альберто Алесина, Едвард Глейзер.* Борьба с бедностью в США и Европе: разница шириной в пропасть. — Нью Йорк.: Оксфорд Юниверсити Пресс, апрель 2004.
2. *Серж Погам, Марион Сельц.* Восприятие бедности в Европе с середины 70-х годов. // Материалы семинара по проблемам измерения бедности, 30 ноября—2 декабря 2005.
3. *Peter.H.Lindert.* Growing Public: Is the Welfare State Mortal or Exportable? — University of California — Davis, 17 April 2005. — 47 p.
4. *Gniffin, Keith.* Alternative Strategies for Economic Development. — London: Macmillan, 1999. Second Ed.
5. *Майер Джеральд М., Раух Джеймс Е., Філіпенко Антон.* Основні проблеми економіки розвитку. — К.: Либідь, 2003. — 688 с.
6. *Mark Malloch Brown.* Balancing Economic and Social Goals. — Moscow Times, 18 March 2004.
7. *Mahbub ul Hag.* The Human Development Paradigm // Sakiko Fukuda-Parr and Shiva Kurenar (eds.) Reading of Human Development, P. 17—34. Oxford University Press, 2003.
8. *Брюна Э.* Экономический рост с «человеческим лицом»: проблемы устойчивого развития // Материалы международной конференции «Достижение первой цели тысячелетия: концептуальные подходы и пути реализации», 2—3 ноября 2004 г. — Минск, Беларусь. — С. 141—148.

Аннотация. В статье проведен сравнительный анализ моделей социального развития развитых стран мира на примере США и континентальной Европы. Определены проблемы развития модели государства общего благосостояния и ее внедрения в странах с переходной экономикой.

Summary. In the article the comparative analysis of social development models of the world developed countries is conducted on the example of the USA and Continental Europe. Certainly problems of model development of the commonwealth state and its introduction in the countries of transitional economy.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.05.2006 р.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА СОЦІАЛЬНУ БЕЗПЕКУ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*І.Ф. Гнибіденко,
доктор економічних наук, професор
Київського національного економічного університету*

За роки третього тисячоліття в Україні означилася тенденція до поступового виходу економіки з кризи, стабілізації та зростання і на цій основі підвищення рівня життя населення, створення дійової системи соціального захисту громадян.

Це відмічалось у Зверненні Президента України до Верховної Ради й українського народу зі щорічним посланням “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”, звітах Уряду та підсумкових колегіях міністерств соціальної та гуманітарної сфери.

Необхідно ще багато зробити для того, щоб рівень життя українців відповідав міжнародним стандартам, а доходи, оплата, умови праці були гідними здобутками усіх, хто хоче і може самовіддано працювати на благо своєї родини та суспільства.

Отже, науковий підхід і осмислення процесів, що відбувається в економіці, її впливу на соціальні проблеми суспільства засвідчує, що незважаючи на підвищення заробітної плати та сукупних доходів громадян, пенсій, стипендій, грошового забезпечення, соціальних виплат і допомоги, збільшення рівня державних соціальних стандартів, у 2005 році не вдалося повністю подолати накопичені протягом попередніх років соціальні проблеми.

За розрахунками, ВВП на душу населення склав на початок поточного року 126 доларів США. За цим показником Україна майже втричі перевищує зону критичного стану доходу (40–50 доларів США), але абсолютні його значення є одні з найнижчих у Європі. Попри те, що починаючи з 2000 року рівень життя українського населення має тенденції до поліпшення, в минулому, 2005 році він склав лише 60 відсотків до 1991 року. При таких темпах розвитку економіки потрібно майже 10 років, щоб досягти показників початку 90-х років.

За 2005 рік номінальні доходи населення збільшилися на 38,2%, а реальні доходи, визначені з урахуванням цінового фактора, зросли за цей же період на 20,1%. У той же час, офіційна статистика інформує про ріст індексу споживчих цін протягом року на 10,3%. Це ставить під сумнів достовірність даних та методологічних підходів до обчислення інфляційних процесів у країні і не сприяє розробці правильних управлінських рішень.

Сукупні витрати 10% найбільш та найменш забезпеченого населення різняться у 8,2 разів (у 2004 р. — 8,0 разів, у 2003 р. — 7,4 раза). Приховування доходів значної кількості населення викликає соціальне напруження в суспільстві, пливає на надходження коштів

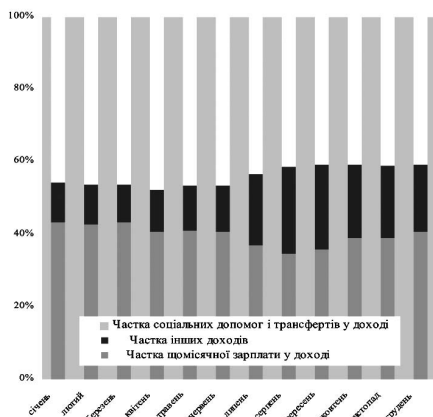

Рис.1. Структура доходів населення у 2005 р.

до бюджетів усіх рівнів та незадовільне фінансування соціальних програм.

Прийняття соціально спрямованого Державного бюджету України на поточний 2006 рік призвело до диспропорцій у сукупних доходах населення. Частка заробітної плати в них зменшилась з січня 2005 року з 43,4% до 40,5% у грудні. А частка соціальних допомог за цей же період коливалась від 46,9% до 39,3%. Такий підхід до розв'язання соціальних проблем нівелює мотиваційну функцію заробітної плати і спонукає населення "триматися" за існуючі пільги та шукати і вимагати нових.

Середня заробітна плата в Україні залишається найменшою серед країн СНД, орієнтованих на створення Єдиного еконо-

мічного простору, і складає 157 дол. США, тоді як у РФ — 302, у Казахстані — 279, у Білорусі — 218.

Індекс споживчих цін становив за 2005 рік 110%.

Разом з тим, порівняно з груднем 2004 року індекс споживчих цін на основні продовольчі товари зріс і становить: на м'ясо і птицю — 115,8%, на овочі — 107,3%, на молоко і молочні продукти — 119,4%, на фрукти — 126,1%. За 2005 рік на 24,5% підвищилися ціни на паливно-мастильні матеріали, на 25,5% подорожчали послуги міського та автотранспорту, на 17,2% — початкова загальна освіта, на 16,1% — послуги охорони здоров'я та на 38,0% — здавання під найм власної нерухомості. Така тенденція зростання цін провокує невдоволення серед населення і загрожує соціальній безпеці України.

З початку 2005 року частка грошових витрат на придбання продуктів харчування у прожитковому мінімумі в середньому на одну особу збільшилась на 18,8% і становить майже 60%, що реально є соціальною загрозою безпеці держави.

Рівень бідності за 1 півріччя 2005 року підвищився до відповідного періоду попереднього року на 0,3% і складає 28,4%. Внаслідок цього за межею бідності опинилося близько 13,2 млн. осіб. З урахуванням кількості маргінальних груп населення, тобто тих, що отримують заробітну плату нижче прожиткового мінімуму і поперебувають на межі бідності, ці показники сягнуть 14–15 млн. осіб. Бідність безпосередньо впливає на безпеку життєдіяльності, рівень та якість життя людини, її освіту, здоров'я, доступ до культурних, духовних та інших загальнолюдських цінностей і загрожує перерости в масову непокору діючим органам влади.

Не виконано обіцянки центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо ліквідації ганебного для економіки України явища — заборгованості із виплати заробітної плати. Станом на 1 січня 2006 року вона склала 959,7 млн. гривень. Майже половина її припадає на економічно активні підприємства. Найбільша заборгованість спостерігається у промисловості — 442,1 млн. грн., сільському господарстві та пов'язаних з ним послуг — 263,4 млн. грн., будівництві — 87,9 млн. грн., на транспорті і зв'язку — 59,1 млн. гривень.

Таблиця 1

Динаміка показників бідності за 2002–2005 рр.

Показники бідності	2002	2003	2004	I півріччя 2005
Межа бідності (на одну особу на місяць), грн.	192	220	271	341
Межа крайньої форми бідності, грн.	153	176	217	272
Рівень бідності, %	27,2	26,6	27,3	28,4
Рівень крайньої форми бідності, %	13,7	13,7	14,2	15,3
Глибина бідності, %	23,9	22,9	24,0	25,0

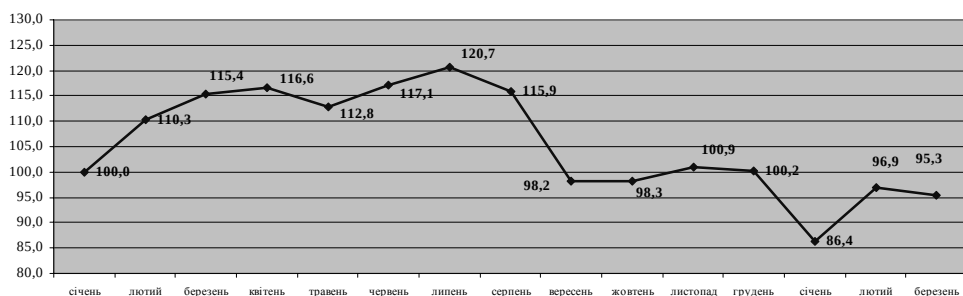

Рис. 2. Динаміка заборгованості у 2005 - 2006 рр. до 1 січня 2005 р. (на 1 число місяця)

Найбільші загрози соціальній безпеці держави із-за боргів з виплати заробітної плати мають промислово розвинуті регіони, де організуючою силою виступають профспілки та колективи великих підприємств. Особливо це стосується Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Львівської, Кіровоградської та Волинської областей.

Викликає стурбованість ситуація, що відбувається на ринку праці. За даними Держкомстату України, середньорічна чисельність активного населення віком 15 – 70 років становила 22,3 млн. осіб, з них 20,7 млн. осіб, або 93%, були зайняті економічною діяльністю, решта – не мали роботи, але шукали її і були готові приступити до неї, тобто відповідно до методології Міжнародної організації праці класифікувалися як безробітні.

На перший погляд динаміка не погана. Проте кількість найманих працівників за видами економічної діяльності на кінець року склала 11245,2 тис. проти 11206,4 у 2004 році. За цей же час, за даними Держкомстату, з галузей економіки вибуло працівників на 74,2 тис. більше, ніж прийнято на роботу, а кількість працюючих у сільському господарстві зменшилася на 48,1 тис. осіб. Навіть зниження кількості безробітних, зареєстрованих у Державних центрах зайнятості, протягом року на 100,1 тис. чол., в тому числі у сільському господарстві на 14,2 тис. чол., не дають чіткого розуміння того, де, в яких галузях та регіонах протягом року створено стільки робочих місць.

Незважаючи на постійно зростаючий попит на кваліфіковані робочі місця, державна служба зайнятості не в змозі їх забезпечити. Інформацію про наявність вільних та вакантних робочих місць надає лише близько половини роботодавців, зареєстрованих у Фонді соціального страхування на випадок безробіття.

Навантаження на одне робоче місце на перший погляд незначне – в середньому 4 особи. Але по галузях та регіонах маємо істотні відмінності. Наприклад, у сільському господарстві воно складає – 21 особу, у Тернопільській області – 22 та 9 – для осіб без професії.

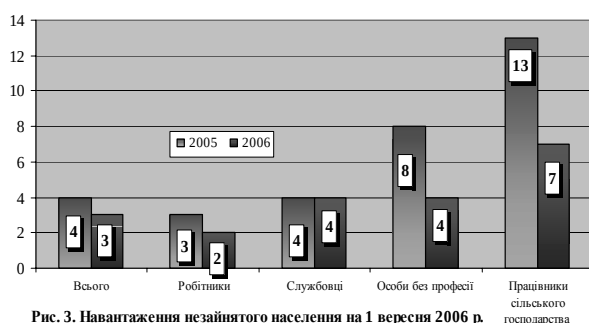

Рис. 3. Навантаження незайнятого населення на 1 вересня 2006 р.

Кількість безробітних працездатного віку, визначена за методологією Міжнародної організації праці, склала за 9 місяців 2005 року 1545,7 тис. осіб, а рівень безробіття 7,6%. За експертними оцінками воно удвічі більше. Такі показники є ознакою потенційної загрози соціальній безпеці держави.

Підвищення рівня та якості життя населення, створення

умов формування середнього класу та подолання бідності, протистояння різкому розшаруванню суспільства за майновим і соціальним становищем, формування солідарної соціальної структури суспільства, за висновками вчених Донецького інституту економіки промисловості НАН України, потребує: державної політики щодо зростання доходів та платоспроможного попиту населення; ліквідації бідності, передусім, серед працюючого населення, шляхом ефективного використання трудового, підприємницького та інтелектуального потенціалу, підвищення ділової активності населення, зростання рівня зайнятості населення; запобігання успадкованій бідності; розробки економіко-правових механізмів зростання економічної активності громадян; поліпшення організації і нормування оплати праці, забезпечення її залежності від кваліфікації, професіоналізму та продуктивності праці; захисту та підтримки купівельної спроможності грошових доходів громадян; забезпечення стабільного зростання виробництва, збільшення частки фондів оплати праці у структурі виробничих витрат; зниження рівня "тіньової" зайнятості; розробки механізму підтримання пропорцій між рівнями доходів різних соціальних груп населення; підвищення життєвого рівня населення; розробки державної стратегії формування середнього класу; регулювання регіональних, галузевих, професійно-кваліфікаційних, демографічних диспропорцій ринку праці; зміни ідеології розподілу доходів у суспільстві від розподілу за капіталом до розподілу за працею; розвитку соціально орієнтованої економіки у поєднанні з заохоченням до конкуренції та вихованням індивідуальної відповідальності громадян за власний добробут; розвитку та державної підтримки самозайнятості населення; розширення практики громадських робіт; стимулювання збільшення доходів від власності.

У 2005 р. мала своє продовження пенсійна реформа, яка розпочалася у 2004 р. і передбачала заміну розподільчої пенсійної системи на сучасну страхову солідарно-накопичувальну. Просувалася вона, на жаль, повільно.

Випереджальні темпи зростання у 2005 р. проти 2004 р. пенсій (63,2%) порівняно з темпами зростання заробітної плати (36,7%) призвели до утворення дефіциту коштів Пенсійного фонду, що став покриватися за рахунок державного бюджету і склав у минулому році 16,3 млрд. гривень. У 2006 році на ці цілі було передбачено близько 7,3 млрд. гривень.

Збільшення мінімальної пенсії до рівня прожиткового мінімуму зумовило необхідність відновлення диференціації розмірів пенсій, що потребуватиме додаткових витрат.

Податковий тягар суб'єктів господарювання зі сплати страхових внесків до чотирьох державних страхових фондів є найвищим серед країн СНД та становить 38, 53% фонду оплати праці, що ускладнює детінізацію заробітної плати працюючих та зайнятості населення. Як наслідок, за даними статистики, співвідношення пенсіонерів і працюючих

становить 1 до 2,4, а фактично воно складає 1:1,2. У країнах ЄС таке співвідношення знаходиться в межах від 1:3 до 1:4.

Фінансова незбалансованість солідарної пенсійної системи стримує запровадження другого рівня пенсійної системи – обов'язкових пенсійних накопичень громадян і не дає можливості залучення їх коштів в інвестування вітчизняної економіки.

Не отримали належного розвитку недержавні пенсійні фонди, не визначеними залишаються умови участі в недержавному пенсійному забезпеченні страхових організацій і банків. Призупинилася інформаційно-роз'яснювальна робота з роботодавцями та працівниками, об'єднаннями роботодавців та профспілками щодо переваг вкладників та учасників пенсійної системи.

Послабила свою діяльність в цьому напрямі і Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України. Як наслідок, залишаються ще не вирішеними питання щодо створення нових надійних фінансових інструментів, які зможуть забезпечити дохідність пенсійних активів, законодавчо не врегульовано питання випуску та обігу таких фінансових інструментів, як: середньо- та довгострокові державні цінні папери України; іпотечні та боргові цінні папери; депозитні сертифікати українських комерційних банків; валютні депозити українських комерційних банків з виплатою валютних відсотків. Не прийнято відповідних нормативних актів щодо випуску та порядку розміщення нових довгострокових державних облігацій із змінною ставкою доходу.

В ході внутрішньої структурної реформи Держфінпослуг ліквідував Департамент нагляду за недержавними пенсійними фондами, що стало сигналом для учасників ринку страхових послуг для згортання роботи недержавних пенсійних фондів та створило підстави для суперечок між фондами і страховими компаніями щодо їх участі, функцій і ролі на ринку недержавного пенсійного страхування.

Осторонь залишається і Мінпраці, на яке покладено функції здійснення, координації та контролю за ситуацією на ринку страхових послуг для людей похилого віку, і яке не встигає відслідковувати зміни, що відбуваються на ринку фінансових послуг для соціальної сфери.

Немає чітких позицій щодо термінів практичного втілення в життя пенсійної реформи з урахуванням нинішнього розвитку економіки, демографічної ситуації, фінансового стану держави, а також реальних актуарних розрахунків стабілізації пенсійної системи. Схвалена Стратегія розвитку пенсійної системи має декларативне спрямування і терміново потребує розробки конкретних та чітких заходів щодо її реалізації.

Не проводиться інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення, роботодавців та громадських організацій щодо переваг солідарної, накопичувальної системи пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення.

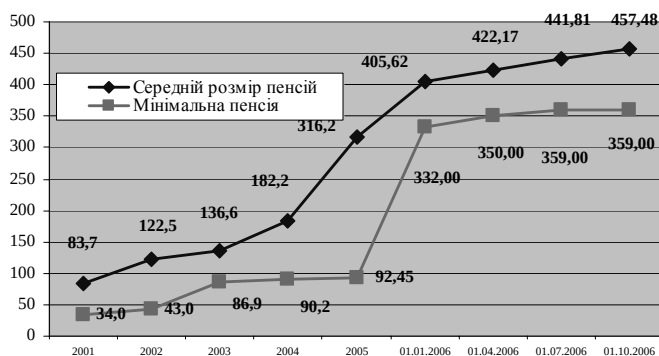

Рис. 4. Динаміка середньої та мінімальної пенсій у 2001-2006 рр. (на початок року)

Якщо належну життєздатність пенсійної системи в короткий термін не буде відновлено, це вплине на строки запровадження загальнообов'язкової накопичувальної системи в найбільш сприятливий період 2008–2009 роки і відкладе істотне збільшення пенсійних доходів громадян на більш пізній період, а інвестування пенсійних коштів в економіку та розвиток фінансових ринків розтягнеться на тривалий час.

Враховуючи викладене, на наш погляд, необхідно повернутися до визначення на державному рівні органу, відповідального за проведення пенсійної реформи, який забезпечуватиме координацію цієї роботи; вжити заходів щодо забезпечення належної нормативно-правової бази подальшого розвитку пенсійної реформи; невідкладно налагодити інформаційно-роз'яснювальну роботу щодо її переваг, запровадження солідарної, накопичувальної пенсійних систем та недержавного пенсійного забезпечення.

Для забезпечення диверсифікації пенсійних активів при здійсненні інвестиційної діяльності необхідно прискорити розгляд у Верховній Раді України законопроектів “Про акціонерні товариства”, “Про цінні папери та фондовий ринок”, “Про іпотечні цінні папери”, “Про обов'язкове пенсійне забезпечення окремих категорій осіб через професійні та корпоративні пенсійні фонди”, які, на думку вітчизняних та іноземних експертів, підштовхнуть до зважених дій учасників ринку страхових послуг.

Небезпеку суспільству і державі становить також стан функціонування системи охорони здоров'я, який визнається вітчизняними та зарубіжними експертами як критичний. Це підтверджується й даними державної статистики. Серйозні недоліки у лікуванні, забезпеченні населення якісними лікарськими засобами і виробами медичного призначення призводять до розповсюдження соціально небезпечних хвороб — туберкульозу, наркоманії та алкоголізму, ВІЛ-інфекції/СНІДу, низки інших інфекційних захворювань. Не краща ситуація і з загальними захворюваннями — систем кровообігу, новоутворюваннями, хвороб органів дихання, а також нещасними випадками, отруєннями і травмами в побуті та на виробництві.

Існуючий рівень надання медичної допомоги, яка має включати доступність до ефективних, безпечних і життєво необхідних лікарських засобів, нині, не відповідає сучасним вимогам та міжнародним стандартам.

У 2005 році обсяги коштів на охорону здоров'я у валовому внутрішньому продукті України (ВВП) становили 2,8%, що нижче відповідного показника не лише в розвинутих країнах — 8% ВВП, а й у країнах із середнім рівнем розвитку — 4% ВВП. Обсяги річних витрат на охорону здоров'я у розрахунку на одного мешканця України в 2005 році склали близько 50 дол. США, у той час як Великобританія та США витрачають відповідно 700 та 3750 доларів.

Найявні механізми організації та фінансування охорони здоров'я є малоефективними, оскільки не забезпечують подолання негативних тенденцій у цій сфері. Темпи зростання видатків на охорону здоров'я залишаються неадекватними існуючим загрозам. Як наслідок, здоров'я населення України, зокрема дітей, погіршується. Втрачаються репродуктивні можливості населення, зростає рівень смертності, відбувається депопуляція, тобто скорочення чисельності населення, скорочується тривалість життя, поширюються епідемії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу, збільшується захворюваність на серцево-судинні та онкологічні хвороби, є ознаки зростання материнської смертності та дітей віком до одного року, підвищується частота вроджених аномалій, погіршується медико-демографічна ситуація у сільській місцевості, що пов'язано з незадовільною організацією медичної допомоги на селі та її меншою доступністю для сільських мешканців.

Україна займає одне з перших місць в Європі за рівнями розповсюдженості серцево-судинних та онкологічних хвороб і смертності внаслідок них. Смертність від хвороб системи кровообігу в Україні у 2–4 рази вища, ніж у розвинутих країнах Європи та світу, причому найбільші відмінності спостерігаються у відносно молодому віці. В нашій країні вмирають від цих захворювань не тільки частіше, але й раніше.

За останні 25 років рівень захворюваності на злоякісні новоутворення населення України зріс на 30%, кількість померлих перевищує 90 тисяч осіб (189,6 на 100 тис. населення). Злоякісні новоутворення зумовлюють 21,9–25,7% усіх випадків інвалідизації населення. Смертність від раку скорочує перебіг життя чоловічої популяції України на 3,4 роки, жіночої на 2,5 роки, тобто вже сьогодні ця хвороба є важливою проблемою національної системи охорони здоров'я.

Протягом останніх років у країні триває неухильне зростання зареєстрованої поширеності наркоманії та алкоголізму.

Незважаючи на такий стан, в Україні продовжує скорочуватися мережа державних і комунальних медичних закладів. Залишається обмеженим бюджетне фінансування. При потребі на охорону здоров'я у 2005 році 25 млрд. грн. галузь профінансовано лише на 63%. Як наслідок, із 26 державних цільових програм більш ніж третина не фінансувалася взагалі, а на решту програм кошти виділялися вкрай обмежено.

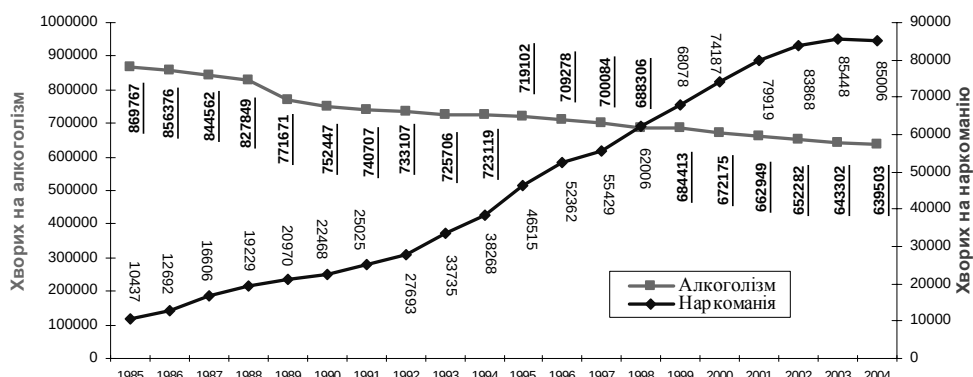

Рис. 5. Динаміка зареєстрованої поширеності наркоманії та алкоголізму в Україні протягом 1985 - 2004 рр.

Система охорони здоров'я перебуває у критичному стані, є серйозні недоліки у забезпеченні населення України якісними лікарськими засобами і виробами медичного призначення. Все це призводить до поширення соціально небезпечних хвороб – туберкульозу, наркоманії та алкоголізму, ВІЛ-інфекції /СНІДу, низки інфекційних захворювань тощо. Їх рівень значно перевищує показники розвинутих країн. Особливе занепокоєння викликає проблема наркоманії та алкоголізму, що, крім погіршення здоров'я молоді, призводить до поглиблення криміногенної ситуації в країні та впливає на соціальну безпеку та рівень життя населення.

А захворюваність на грип, вірусні гепатити, туберкульоз, ВІЛ-інфекцію/СНІД, ентеровірусні інфекції, епідемічний паротит, краснуху, дифтерію, кишкові, зоонози (сибір-

ка, сказ, лептоспіроз) та паразитарні захворювання призводять до численних змін в організмі людини, уроджених вад розвитку, інвалідності, смерті та, як підсумок, погіршення демографічної ситуації в Україні.

На загальну епідемічну ситуацію в державі впливає значний ріст захворюваності на ВІЛ/СНІД та туберкульоз. Кількість хворих, які страждають на ці недуги, щороку збільшується. Зросла кількість важких і занедбаних форм туберкульозу, з'явилися нові проблеми фтизіатрії – розвиток мультирезистентного туберкульозу та ріст частоти поєднаної патології – туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу.

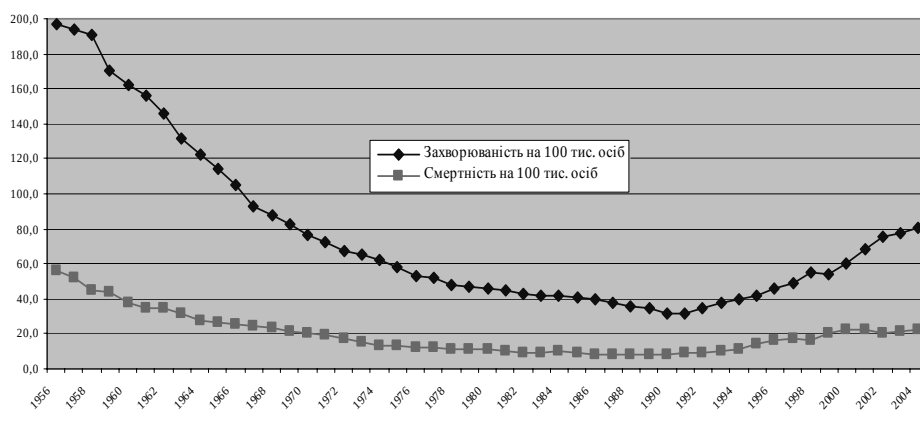

Рис. 6. Динаміка захворюваності та смертності від туберкульозу за 1956 – 2004 рр.

Великій кількості інфекційних хворих не доступна своєчасна та висококваліфікована медична допомога, що має не лише гуманне значення, а й лишається головним проти-епідемічним заходом.

Поліпшення системи охорони здоров'я населення, зміцнення генофонду української нації, поліпшення умов та охорони праці потребують: оцінки факторів економічного, політичного, соціального, екологічного і виробничого ризику та їх інтегральної дії, виявлення на цій підставі зон підвищеного ризику для здоров'я, життя і розвитку населення країни; структурної перебудови медичної галузі, впровадження страхової медицини, збільшення державної підтримки вітчизняних виробників медичного обладнання та фармацевтичної продукції; створення правових, економічних та управлінських механізмів реалізації конституційних прав громадян України на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; формування керованого ринку платних медичних послуг, сприяння діяльності закладів охорони здоров'я всіх форм власності, створення умов для задоволення потреб населення в медичних послугах; ефективного використання наявних кадрових, фінансових і матеріальних ресурсів у сфері охорони здоров'я; солідарної участі держави, роботодавців, територіальних громад та окремих юридичних і фізичних осіб у фінансуванні послуг з надання громадянам медичної допомоги; вирішення проблем гігієни та безпеки праці, профілактики виробничого травматизму та професійних захворювань; формування активної державної політики щодо збереження здоров'я населення країни, продовження його довголіття і тривалості життя; створення умов для формування та стимулювання здорового способу життя, вдосконалення гігієнічного виховання і навчання населення, особливо дітей та молоді.

Таблиця 2

**Шляхи інфікування ВІЛ осіб з уперше в житті встановленим діагнозом
“ВІЛ-інфекція” серед громадян України**

Шляхи інфікування	Грудень 2005 р.	Січень–грудень 2005 р.	1987– 2005 рр.
ВІЛ-інфіковані, усього осіб	1733	13 770	88 567
у тому числі інфіковані:			
статевим шляхом	504	4 606	22 406
з них:			
гомосексуальним	2	20	75
гетеросексуальним	502	4 586	22 331
парентеральним шляхом	892	6 282	52 397
з них унаслідок:			
уведення наркотичних речовин ін'єкційним шляхом	892	6270	52 362
переливання препаратів або компонентів крові	0	4	18
трансплантації донорських органів, клітин тканин, біологічних рідин	0	0	0
інших медичних маніпуляцій	0	3	10
професійного інфікування	0	1	3
інших не медичних втручань	0	4	4
від ВІЛ-інфікованої матері до дитини	268	2 498	10 825

Потребує посилення боротьба зі шкідливими звичками; створення та впровадження політики здорового способу життя, обмеження реклами алкоголю і тютюну, боротьба з наркоманією та ВІЛ/СНІДом; запровадження ефективної системи багатоканального фінансування сфери охорони здоров'я; орієнтації діяльності охорони здоров'я на профілактичну спрямованість, допомогу населенню у збереженні свого здоров'я і поліпшення його якісних характеристик, на досягнення високого рівня культури самозбереження; створення ефективних механізмів підвищення якості і доступності медичного обслуговування.

Можливості для істотного зниження захворюваності в державі є. Обсяги видатків на охорону здоров'я з початку нинішнього тисячоліття збільшилися з 5,4 млрд. грн. до 14,3 млрд. грн., надають допомогу й міжнародні фінансові організації. Справа лише за організацією цієї роботи з боку Міністерства охорони здоров'я України та місцевих органів виконавчої влади.

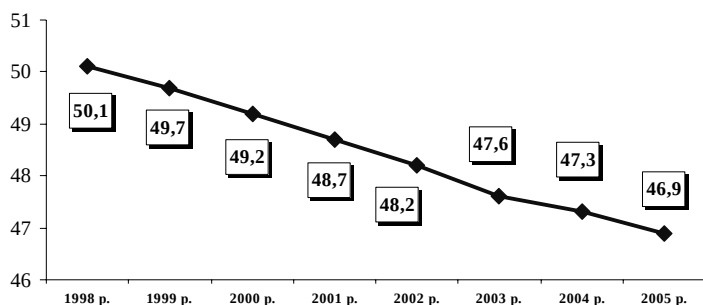

Рис. 7. Середньорічна чисельність наявного населення України